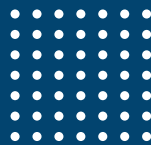
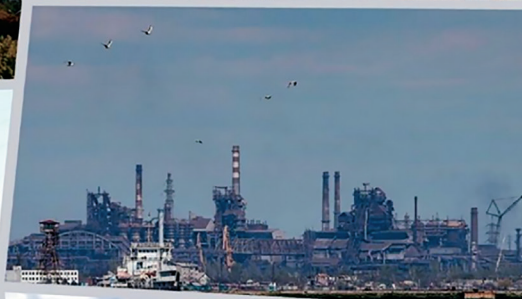

II Маріупольський
конституційний форум
(6 жовтня 2023 року, м. Київ)

ВІЗІ МАЙБУТЬОГО: КОНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Конституційний
Суд
України

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі

II Маріупольський конституційний форум «Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції» : збірник матеріалів і тез (м. Київ, 6 жовтня 2023 р.). Київ : ВАІТЕ, 2023. 176 с.

ISBN XXXXXXXXXXXXXXXX

© Конституційний Суд України, 2023

Організація з безпеки та співробітництва в Європі

Видано за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні. У цій публікації висловлено виключно позиції авторів. Вони не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проєктів ОБСЄ в Україні.

II МАРІУПОЛЬСЬКИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ФОРУМ

**ВІЗІЇ МАЙБУТНЬОГО: КОНСТИТУЦІЙНИЙ
ВИМІР ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ
УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

Київ
2023

Зміст

Огляд II Маріупольського конституційного форуму «Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції» . . .	5
Віктор ГОРОДОВЕНКО	
Вітальна промова	24
Марсель ПЕШКО	
Вітальна промова	27
Михайло БАЙМУРАТОВ, Борис КОФМАН	
Роль органів місцевого самоврядування у повоєнному відновленні територіальних громад	29
Олександр БАТАНОВ	
Економічний конституціоналізм як концепт	39
Віктор БЕСЧАСТНИЙ	
Забезпечення права особи на подання конституційної скарги в умовах воєнного стану	47
Оксана ВІННИК	
Євроінтеграційна складова у вдосконаленні публічно-правового регулювання України	52
Олександр ВОДЯННИКОВ	
Від «прав людини» до «людських прав»: еволюція розуміння від Французької революції до сучасного конституціоналізму. . .	55
Віталій ГАЦЕЛЮК	
Декларації добросовісності суддів та принцип рівності: критика дискримінаційних практик на шляху до легітимних цілей.	69
Віктор ГОРОДОВЕНКО	
Законодавче упуцнення (legislative omission) у практиці Конституційного Суду України	75
Володимир ДЕМИДЕНКО	
Конституція України та практика ЄСПЛ: перспективи співвідношення їх юридичної сили	79
Наталія КАМІНСЬКА	
Значення і роль органів конституційної юстиції у впровадженні правових цінностей Європейського Союзу.	82
Володимир КАМПО, Радим ГУБАНЬ	
Дисидент-шістдесятник Юрій Бадзьо і майбутнє незалежної України	87
Любов КНЯЗЬКОВА	
Європейські соціальні стандарти: поняття і правовий зміст	92
Лариса КОРУНЧАК	
Права людини і держава: реалії сьогодення	96
Анжеліка КРАКОВСЬКА	
Конституція України у забезпеченні соціальної функції держави	99
Сергій КУДІНОВ, Руслан ШЕХАВЦОВ	
Щодо унормування питань конфіденційного співробітництва.	103

Олена ОВЧАРЕНКО

Судово-правова реформа та повоєнне відновлення України: напрями забезпечення запиту на справедливість. 107

Владислав ОЛІЙНИК

Деякі особливості правового регулювання мережі Інтернет. 112

Олег ОМЕЛЬЧУК

Проблеми доступу до правосуддя на звільнених територіях під час воєнного стану в Україні. 114

Віктор ОРЛОВ

Повоєнна архітектура безпеки громад. 118

Олександр ПЕТРИШИН

Конституційний Суд України в умовах воєнного стану і повоєнне відновлення України 122

Анна ПОЛІТОВА

Роль спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) 124

Володимир РИБАЛКО, Анна РИБАЛКО

Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні та штаті Джорджія (США) 128

Павло СИНИЦИН

Окремі питання доступу ВПО до правосуддя 132

Тетяна СЛІНЬКО

Медійне законодавство в контексті конституційних перетворень післявоєнного відновлення України на шляху до європейської інтеграції 135

Ольга СОВГИРЯ

Верховенство права в умовах війни: виклики для конституційного судочинства України 140

Ірина СОПІЛКО

Гендерна рівність як основа справедливого суспільства 147

Анджей СТЕЦЬ

Досвід Польщі для конституційного майбутнього України на її шляху до Європейського Союзу та НАТО 152

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Ефективне правління у повоєнних умовах 159

Володимир УСТИМЕНКО

Соціально-економічні права людини як чинник національної безпеки України 163

Андрій ХАЛЬОТА, Людмила ГАВРИЛЮК

Візія українського конституціоналізму у післявоєнний період розвитку України . . . 166

Інна ШЕВЧУК

Гендерна політика у системі публічного управління. 169

Оксана ЩЕРБАНЮК

Діалоги між конституційними судами держав-членів Європейського Союзу та Судом Європейського Союзу. 172

Огляд

II Маріупольського конституційного форуму «Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції»

II Маріупольський конституційний форум на тему «Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції» у змішаному форматі відбувся 6 жовтня 2023 року в місті Києві. Захід організував Конституційний Суд України спільно із Програмою підтримки ОБСЄ для України.

У роботі форуму взяли участь судді Конституційного Суду України, Спеціальний представник Головування ОБСЄ – Координатор проєктів в Україні, члени Науково-консультативної ради Конституційного Суду України, працівники Секретаріату Конституційного Суду України, представники державних, судових, наукових установ (зокрема Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Львівського національного університету імені Івана Франка, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича), органів місцевого самоврядування, академічної спільноти, громадських організацій, а також представники органів конституційної юрисдикції іноземних держав і міжнародних організацій.

Робота форуму відбувалась у межах двох пленарних і підсумкової сесій, а також спеціальних секцій, учасники яких обговорили питання повоєнного відновлення України та європейської інтеграції.

Модераторами заходу були судді Конституційного Суду України Оксана Гришук та Олександр Петришин, член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України Віталій Гацелюк, старший проєктний співробітник Програми підтримки ОБСЄ для України, кандидат юридичних наук Олександр Водянніков, професор кафедри конституційного права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор Олена Бориславська, керівник Секретаріату Конституційного Суду України Віктор Бесчастний.

Учасники форуму хвилиною мовчання вшанували пам'ять жертв теракту, який 5 жовтня 2023 року вчинила росія в селі Гроза Куп'янського району Харківської області.

Відкриваючи II Маріупольський конституційний форум, суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **Віктор Городовенко** за дорученням виконувача обов'язків Голови Конституційного Суду України **Володимира Мойсика** та від імені Конституційного Суду України виголосив вступне слово і привітав учасників форуму, зазначивши, що для кожного українця, після неспровокованої, невинуватої, жорстокої агресії російської федерації проти України, Маріуполь – це символ незламності, сили духу українців, символ героїв – захисників Азовсталі, бійців легендарного полку «Азов», морських піхотинців, прикордонників, працівників поліції та мешканців міста, які зі зброєю в руках стали боронити рідне місто.

У своїй промові Віктор Городовенко зазначив, що день початку повномасштабної агресії – 24 лютого 2022 року – назавжди змінив Україну і українців, та підкреслив, що ми більше не будемо відкладати на потім вирішення проблем, пов'язаних із національною безпекою, не будемо сприймати суто декларативно конституційний припис статті 17 Конституції України, за яким захист суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього Українського народу. Окремо він зауважив, що інституційно серед органів державної влади чи не найважливіше місце в системі захисту демократичних цінностей та інститутів, гарантування конституційних прав і свобод людини, забезпечення дії правовладдя посідає Конституційний Суд України. Водночас доповідач додав, що навіть у цей важкий час, час війни, Конституційний Суд України продовжує здійснювати свої функції і ухвалювати рішення, утверджуючи ті демократичні принципи, до яких ми прагнемо на шляху до членства нашої держави в Європейському Союзі.

Згадуючи про I Маріупольський конституційний форум на тему «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій», який відбувся 13–14 вересня 2021 року, суддя висловив сподівання, що наступний – III Маріупольський конституційний форум буде проведено вже у звільненому Маріуполі. Віктор Городовенко завершив свій виступ словами: «Я – Маріуполь. Маріуполь – це Україна. Слава Україні!».

Зі вступним словом до учасників форуму звернувся посол – спеціальний представник Головування ОБСЄ – Координатор проєктів в Україні **Марсель Пешко**. У своєму виступі він нагадав, що I конституційний форум проводився в мирному місті Маріуполі, і ніхто не міг прогнозувати, що через кілька місяців це місто на морі стане місцем жахливих страждань цивільного населення і національним символом опору та боротьби за свободу. Марсель Пешко зауважив, що нині багато міст та сіл в Україні піддаються жахливим атакам, та висловив переконання в тому, що цю варварську агресію треба засудити, і пообіцяв

забезпечити повну підтримку міжнародної спільноти і ОБСЄ у зусиллях Українського народу. Він наголосив, що необхідно віддати шану і честь жертвам війни та продовжити інтенсивний діалог із людьми, щоб сформулювати чітке бачення післявоєнного майбутнього України, захищаючи верховенство права та права людини, демократію, гендерну рівність та гендерний вимір післявоєнної відбудови, європейську інтеграцію, транснаціональне правосуддя.

Доповідач запевнив, що ОБСЄ й надалі продовжить співпрацю з Конституційним Судом України, регіональними та місцевими органами, громадянським суспільством, зауваживши, що спільний проєкт націлений на підтримку демократичних та соціальних цінностей із акцентом на доступі до конституційного правосуддя, питаннях гендерної рівності та забезпеченні захисту прав вразливих людей. Він подякував учасникам заходу та побажав плідної дискусії.

Перший заступник міського голови міста Маріуполь **Михайло Когут** привітав учасників форуму та наголосив, що історія міста Маріуполя, як і історія Української держави, поділилася на «до» і «після» дати, коли держава-агресор без жодних на те причин напала і знищує не лише міста України, а все, що пов'язує нас з Україною, нашу ідентичність. Він зазначив, що після початку війни міська влада організувала 22 центри в 16 містах країни, де нині маріупольці отримують різноманітну допомогу – і юридичну, і гуманітарну. Доповідач висловив впевненість, що дана дискусія підтвердить наше бачення майбутнього в європейському світі, та акцентував, що держава Україна – це європейська держава і попри всі складнощі вона буде в Європейському Союзі. Він подякував усьому Українському народу та Збройним Силам України.

На завершення урочистої частини форуму суддя Конституційного Суду України Віктор Городовенко побажав усім успіхів, плідних дискусій, а Україні – перемоги.

У рамках першої панелі, модератором якої був суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **Олександр Петришин**, темою дискусії було запропоновано «Повоєнне відновлення України: конституційно-правові візії майбутнього».

Фахову дискусію розпочав суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук, доцент **Олег Первомайський**. Він висловив переконання, що наступні маріупольські форуми будуть знову проходити в українському місті Маріуполі, і подякував ОБСЄ за багаторічну щирю й послідовну підтримку Конституційного Суду України та України в цілому. Суддя вказав, що тематику форуму обрано вдало щодо майбутнього, оскільки потрібно розібратися в тому, яким чином Конституційний Суд України та держава Україна зреагують на завершення війни, на нашу перемогу.

У своєму виступі суддя зупинився на певних особливостях функціонування Конституційного Суду України, інших органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в умовах війни, акцентувавши, що зараз під час ухвалення чи неухвалення рішень і парламент, і Суд, й інші органи державної влади мають бути особливо відповідальними з огляду на ризики, які можуть бути закладені в ці рішення і впливатимуть на майбутнє.

Олег Первомайський окремо зазначив про подальший конституційний контроль питань, які виникнуть після війни, зокрема щодо можливих обмежень у здійсненні конституційних прав (обмеження виборчого права, обмеження права доступу до державної служби тощо) для певного кола осіб: колаборантів, осіб, залучених країною-агресором до збройного протистояння з Україною тощо. На його думку, для того, щоб не ставити під сумнів багаторічний шлях, яким рухається Україна, судді Конституційного Суду України та науковці мають долучатися до обговорення, висловлювати пропозиції та працювати для унормування цих питань, щоб у майбутньому допустити якомога менше помилок, які можуть завершитися численними позовами до Європейського суду з прав людини.

Окремо доповідач зупинився на питанні відтермінування Конституційним Судом України втрати чинності оспорюваних приписів, зазначивши, що після початку повномасштабної агресії в рішеннях Суду було реалізовано декілька моделей застосування цього повноваження, і висловив переконання, що дане питання потребує подальшої наукової дискусії.

Із доповіддю також виступила суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор **Ольга Совгиря**. Вона зазначила, що Україна мужньо дає відсіч на полі бою і такою самою має бути відсіч у діяльності органів публічної влади в цілому. У доповіді судді йшлося про те, чи існує верховенство права в умовах війни. Доповідачка зосередила увагу на питаннях організаційних особливостей діяльності Конституційного Суду України, зумовлених воєнним станом, а також на юридичних позиціях Суду, сформульованих до повномасштабного вторгнення, тобто до 24 лютого 2022 року, і після нього.

Суддя акцентувала на тому, що збройну агресію російської федерації проти України було розпочато не в 2022 році, а вже майже 10 років тому – 20 лютого 2014 року, а 24 лютого 2022 року вона набула повномасштабного характеру. Увесь цей час і Конституційний Суд України, і інші органи публічної влади відстоюють ті загально визнані демократичні цінності, які, власне, і є сутністю нашої держави, тією вищою ідеєю, за яку ми боремося під час цієї війни. Ольга Совгиря зауважила, що за останні понад півтора року повномасштабної війни Конституційний Суд України не тільки не припинив своєї роботи, а й ухвалив 22 рішення. Війна, беззаперечно, внесла певні організаційні корективи в ро-

боту Конституційного Суду України, який був вимушений шукати оптимальні форми роботи, які були б відповідями на тривоги, ракетні обстріли, блекаути тощо. Так, упродовж цього періоду основною формою роботи Суду стали письмові слухання, однак із тих питань, які становлять особливий суспільний резонанс, Конституційний Суд України проводить усні слухання, заслуховує позиції експертів у відповідних сферах, позиції представників органів влади задля того, щоб ухвалені рішення в цих справах були максимально повними та об'єктивними.

Доповідачка наголосила, що Суд навіть під час війни не припиняє пошуку форм полегшення доступу громадян до захисту своїх конституційних прав, і зауважила, що протягом останнього року одним із важливих досягнень стало запровадження формуляру конституційної скарги, який розміщено у вільному доступі на офіційному вебсайті Суду і може бути використаний для подання конституційної скарги.

У своєму виступі суддя окремо зауважила, що ще до початку повномасштабного вторгнення окремі рішення Конституційного Суду України «відчули» на собі вплив збройної агресії російської федерації проти України. Зокрема, вона виокремила Рішення від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», зазначивши, що Суд у цій справі звернувся до концепції демократії, здатної захистити себе, сформував відповідну юридичну позицію та визнав оспорюваний закон України таким, що відповідає Конституції України. Окремо доповідачка зупинилася також на Рішенні Конституційного Суду України від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021 у справі про заборону розповсюдження та демонстрування російських пропагандистських аудіовізуальних творів, зазначивши, що воно фактично послугувало основою для подальшої державної політики, яка набула розвитку вже після 24 лютого 2022 року, коли було заборонено відповідні джерела, які могли містити елементи пропаганди, сформовані в інший спосіб.

Також Ольга Совгіря навела ключові юридичні позиції стосовно війни та воєнного стану, сформульовані Конституційним Судом України після 24 лютого 2022 року, та зауважила, що в таких рішеннях Суд постійно враховує те, що в Україні введено воєнний стан, і практично в кожному з них є відповідне посилання. Вона, зокрема, послалася на Рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 у справі про посиленний соціальний захист військовослужбовців, у якому Конституційний Суд України зважив на реалії, пов'язані зі збройною агресією російської федерації проти України, роль Збройних Сил України та інших військових формувань в обороні Української держави, її суверенітету,

незалежності та територіальної цілісності, та зауважив, що відповідні конституційні принципи є осердям конституційного ладу України, тож від їх захисту залежить його втілення загалом, зокрема й гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина. Також у своїй доповіді суддя згадала Рішення від 12 жовтня 2022 року № 7-р(II)/2022, у якому Конституційний Суд України вказав, що військовослужбовці Збройних Сил України мають особливий правовий статус, за ними мають бути закріплені особливі соціальні гарантії, що мають бути співмірними тому внескові, який здійснюють військовослужбовці у захист соціального ладу України.

Суддя також звернула увагу на важливий нюанс діяльності Конституційного Суду України в умовах воєнного стану – відтермінування втрати чинності актами Суду. Вона означила дві тенденції, сформовані у практиці Суду, а саме: встановлення певного фіксованого часу, після спливу якого рішення Конституційного Суду України набирає чинності, або ж визначення такого моменту чи прив'язка такого моменту до певного проміжку часу – після закінчення воєнного стану. При цьому доповідачка зауважила, що у майбутньому належить сформулювати відповідне обґрунтування та осмислити його з допомогою фахівців із конституційного права Науково-консультативної ради Конституційного Суду України.

Проректор із науково-педагогічної роботи та стратегічного розвитку Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, Голова Науково-консультативної ради Конституційного Суду України **Юрій Барабаш** як мешканець міста-героя Харкова висловив сподівання щодо деокупації міста Маріуполя і проведення наступного форуму саме в цьому місті.

У своєму виступі він окреслив, зокрема, такі питання: можливість і доцільність проведення виборів під час війни і воєнного стану, питання їх легітимності; перехідне правосуддя, проведення люстрації та її відповідність контексту ситуації в Україні; необхідність проведення конституційних реформ після війни. Доповідач акцентував на тому, з чим Україна увійде у правовий простір після перемоги, та як, власне, зміниться правова система України. Юрій Барабаш, зокрема, обговорив вимоги до виборів, посилаючись на вислови Пітера Кокса, Президента ПАРЄ, та аналіз рекомендацій Венеційської Комісії стосовно проведення виборів під час воєнного стану. Він зазначив, що порівняння із практикою проведення виборів у Великобританії під час Другої світової війни вказує на специфіку ситуації та підкреслює, що умови проведення виборів під час конфлікту вимагають спеціального підходу та мирної політичної атмосфери.

Доповідач також навів деякі думки Кетрін Сікінг, професора Гарвардської школи, щодо люстрації в Україні. Він підкреслив необхідність урахування специфіки ситуації в країні, яка переживає збройну агресію та окупацію територій,

і заперечив застосування механізмів люстрації в таких умовах. При цьому Юрій Барабаш навів приклади країн, які переходили від авторитаризму до демократії, щоб підкреслити непродуманість аргументу щодо застосування механізмів люстрації в контексті військового конфлікту. Також він окремо проаналізував відповідність іноземних концепцій і вимог українським реаліям, зокрема в контексті проведення виборів та застосування механізмів люстрації під час війни.

Обмірковуючи важливі аспекти конституційного права, доповідач зауважив, що війна забезпечила консолідацію навколо, принаймні, двох конституційних цінностей – територіальної цілісності та незалежності. На думку пана Барабаша, преамбула Конституції України не просто так зафіксувала європейську ідентичність; європейська ідентичність – це те, що закріплено в Хартії основоположних свобод Європейського Союзу; це свобода, якої немає в Конституції України, це людська гідність, яка прихована серед багатьох інших положень тощо. Він резюмував, що порівняння з європейськими стандартами і їхньою ідентичністю вказує на потребу в удосконаленні вітчизняної конституційної системи, особливо щодо прав людини та гідності. У своєму виступі доповідач також наголосив на необхідності розв'язання дихотомії між пріоритетами українських та європейських конституційних цінностей, акцентував на необхідності переходу до нового конституційного циклу та підкреслив національну консолідацію навколо важливих цінностей під час важких для країни часів.

Радник міського голови міста Маріуполя **Петро Андрющенко** висловив сподівання щодо внесення змін до Конституції України, інших законодавчих актів, які будуть в Україні після перемоги. Він підкреслив, що в різних колах обговорюють питання щодо життя після війни в контексті соціального конфлікту, зокрема те, як українцям, котрі виїхали з окупованих територій, жити з де-юре громадянами, які залишилися в окупованих містах і наразі сприяють цій війні. Необхідність законодавчих змін доповідач обґрунтував тим, що жодна особа, яка брала участь в організації псевдореферендуму 2014 року в місті Маріуполі, не була покарана, а тепер вони є працівниками окупаційної влади.

Проректор із науково-педагогічної роботи та міжнародної співпраці Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор, заступник Голови Науково-консультативної ради Конституційного Суду України **Сергій Різник** у продовження виступу Петра Андрющенка висловив занепокоєння щодо співгромадян, які співпрацювали з окупаційною владою, та розглядав, зокрема, питання їхнього майбутнього після перемоги. Він акцентував на важливості перемоги над диктатурою та необхідності утвердження демократії, зауваживши, що концепція демократії, яка здатна захистити себе, більшою мірою сфокусована на внутрішньонаціональних інструментах

протидії демократії. Доповідач також окремо розглянув питання людської гідності та зауважив, що ворог об'єднаний антицінностями.

Обговорення продовжив радник Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти в умовах війни **Олександр Кульга**, який акцентував на питаннях реінтеграції та освіти на окупованих територіях. Він розкритикував можливість закріплення на законодавчому рівні визнання дипломів про освіту ДНР, ЛНР і Криму. Доповідач також висловив стурбованість щодо пошуку зниклих осіб та проблем із безпекою пошукових груп, закликав до подальшого обговорення належного законодавчого регулювання, зокрема процедур розшуку осіб, зниклих безвісти, повернення і обміну полонених та тіл загиблих.

Суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України Олександр Петришин подякував доповідачам за цікаві порушені питання та запропоновані шляхи їх вирішення. Також на завершення першої панелі форуму його учасникам (офлайн) було запропоновано зробити спільну світлину.

Модератором другої пленарної сесії, яка охоплювала тему «Гідність, рівність, свобода: обрії майбутнього», виступила суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор **Оксана Гришук**.

У межах цієї сесії суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **Віктор Городовенко** представив доповідь на тему «Розуміння законодавчого упущення у практиці Конституційного Суду України: теоретико-порівняльний аспект». Він уважно розглянув підходи до розуміння законодавчого упущення (legislative omission) у практиці Конституційного Суду України, органів конституційного контролю інших країн та Європейського суду з прав людини.

Доповідач констатував складність теми та зауважив, що більшість присутніх – це колеги з глибоким розумінням наукових проблем конституційного права, зокрема і проблем законодавчих упущень. У своєму виступі він підкреслив, що належне законодавче врегулювання є основою правової системи, яка має забезпечувати захист і реалізацію основних прав і свобод громадян. Відсутність або недостатність законодавчого регулювання може спричинити порушення прав, що вимагає виправлення через усунення правових прогалин.

Віктор Городовенко зазначив, що законодавче упущення (legislative omission) є важливим інструментом у практиці багатьох органів конституційного контролю, у тому числі і Європейського суду з прав людини. Він навів приклад рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року, де було визнано наявність законодавчої прогалини (legislative lacuna) в законодавстві України та рекомендовано негайно усунути

це упущення для його узгодження із Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Подальше обговорення було присвячене практиці Конституційного Суду України, зокрема було відзначено, що хоча раніше Суд не відкривав конституційне провадження у справах через неналежне законодавче врегулювання або його відсутність, проте з часом його позиція в цьому аспекті стала менш жорсткою. Водночас суддя зауважив, що практика Конституційного Суду України щодо розуміння та вирішення законодавчих упущень ще не є повністю сформованою.

Віктор Городовенко підкреслив, що законодавче упущення (legislative omission) не є звичайною законодавчою прогалиною і, враховуючи європейські стандарти, використання цього інструменту сприятиме зміцненню конституційних цінностей та правопорядку в Україні у випадках, коли законодавство не відповідає вимогам Конституції. На завершення свого виступу суддя закликав колега-науковців долучитися до розвитку відповідної доктрини для укріплення конституційних цінностей.

Із доповіддю також виступила суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук **Галина Юровська**. Вона наголосила на змінах у Конституційному Суді України, зокрема на зростанні кількості жінок-суддів у складі Суду, і звернула увагу на важливість рівності, яка має призвести до оцінки професіоналізму, а не статі, та до розвитку справедливого і демократичного суспільства.

Суддя акцентувала на поняттях «гендер» та «гендерний конституціоналізм», який є підвидом конституціоналізму, і навила його складові, як-то запобігання дискримінації, рівність перед законом, посилення гендерної правосвідомості, захист прав жінок і різнопланових ідентичностей.

У своєму виступі Галина Юровська розглянула рішення Європейського суду з прав людини, які відображають відмінність у ставленні за ознакою статі. У цих рішеннях Європейський суд з прав людини вказав, що така відмінність у ставленні є формою дискримінації, особливо в питаннях, пов'язаних із пенсійним забезпеченням, відпусткою для військовослужбовців чоловіків і жінок, недоступністю соціальної допомоги вдовам та вдівцям, а також звільненням жінок від довічного ув'язнення.

Доповідачка презентувала рішення Європейського суду з прав людини та наголосила на важливих судових рішеннях щодо питань рівності стосовно виховання дітей, відпусток, військової служби та прав одностатевих пар. Вона детально зупинилась на огляді справи Конституційного Суду Латвійської Республіки (справа 20202-34-03 від 8 квітня 2021 року), де суд розглядав рівність у контексті спадкування і спільного проживання, що відображає сучасність у визначенні сімейних структур. У згаданому рішенні Конституційний Суд Лат-

війської Республіки визнав, що наявна система захисту та підтримки сім'ї не охороняє одностатеві партнерства юридично, економічно та соціально. Тому положення, яке застосовується до одностатевих партнерів у справі спадкування, є несумісним із першим реченням статті 110 Конституції Латвійської Республіки.

Також Галина Юровська акцентувала на важливості просвітницької роботи в суддівському середовищі, особливо у період воєнного стану, та вивчення питання гендерної рівності для запобігання дискримінації.

Урядова уповноважена з питань гендерної політики, доктор юридичних наук, професор **Катерина Левченко** приділила увагу поняттю рівності, звернувшись до тексту Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 року), де вказано, що рівність – це рівність прав можливості та рівність результату. Вона зазначила, що ця конвенція, попри свою назву, є найбільш вагомим документом у сфері гендерної рівності та просуває не тільки права жінок, а й права чоловіків.

У своєму виступі Катерина Левченко звернула увагу на суперечності між конституційними судами різних країн стосовно конституційності Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської Конвенції), а також реакцію Венеційської Комісії на ці суперечності. Також вона звернула увагу і на суперечності в Конституції України щодо рівності прав жінок та чоловіків, зокрема розповіла про недоліки статей 24, 43, 51 та 65 Конституції України (наприклад, недоречним, на думку доповідачки, є зазначення, що рівність прав жінки і чоловіка забезпечується наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей, проте при цьому не зазначено про пільги для чоловіків як батьків; законодавчо закріплено материнство як правове становище жінки, але батьківство – як факт походження дитини від конкретного батька тощо). У своїй доповіді вона наголосила, що потрібно розглядати та вирішувати гендерні питання з урахуванням багатьох суперечностей і недоліків у законодавстві, а також усувати стереотипи для досягнення рівності прав та можливостей для жінок і чоловіків.

Радник – уповноважена Президента України з питань безбар'єрності **Тетяна Ломакіна** зосередила свій виступ на ключових аспектах Конституції України, що регулюють права та свободи громадян. Вона доповіла про стратегію створення безбар'єрного простору в Україні, який охоплює доступ до роботи, освіти, пересування та вільного спілкування. У своєму виступі доповідачка підкреслила проблеми доступності правосуддя для людей із різними видами обмежень, зокрема осіб із інтелектуальними порушеннями, старших за віком громадян, та боротьби з дискримінацією. Тетяна Ломакіна закликала до об'єднання зусиль

правників та науковців задля удосконалення законодавства й забезпечення широкого доступу до правосуддя для всіх громадян.

Державний уповноважений Антимонопольного комітету України **Сергій Шершун** доповів про важливість збалансованого підходу до регулювання конкуренції в Україні, і вказав, що свобода підприємництва і захист конкуренції визначено на рівні Конституції України. Він наголосив на узгодженні зазначених підходів із європейськими стандартами та на важливості відповідної співпраці для створення єдиних правил і покращення інвестиційного клімату в Україні, що є важливим для адаптації та імплементації європейського законодавства в українській правовій системі. Також доповідач висвітлив потребу адвокатування конкуренції та підкреслив важливість цієї проблеми і для бізнесу, і для суспільства.

Сергій Шершун також передав для музею Конституційного Суду України футболки з унікальними малюнками мариупольської художниці Анастасії Пономарьової.

Під час форуму відбулися обговорення в межах трьох спеціальних секцій.

«Справедливість для всіх: доступ до правосуддя на звільнених територіях» – такою була тема першої секції, модератором якої був член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України **Віталій Гацелюк**. На обговорення учасників були поставлені питання про відновлення роботи судів на звільнених територіях, добір суддів, доступ до правосуддя з окупованих територій, а також про судову систему після війни та інструменти перехідної справедливості (правосуддя).

Голова Херсонського апеляційного суду, доктор юридичних наук **Олександр Коровайко**, зокрема, доповів, що на прикладі Херсонщини можна побачити, як саме окупація вплинула на судову систему, адже протягом лютого та початку березня 2022 року зафіксовано дестабілізацію в роботі судів. Він зауважив, що деякі судді були відряджені до інших регіонів для продовження роботи, тоді як окремі суди припинили свою діяльність, проте з червня 2023 року судову систему в Херсонському апеляційному окрузі переважно відновлено та можна говорити про суттєві покращення. Доповідач зазначив, що судді, які раніше були відряджені, повернулися і продовжують свою роботу у місті Херсоні та двох районних центрах. Проте зараз у Херсонській області все ще існують великі труднощі, особливо на лівобережній Херсонщині, де суди постраждали від руйнувань, а їхнє обладнання та будівлі зазнали значних пошкоджень. Олександр Коровайко повідомив про проблеми на різних рівнях – організаційному, матеріально-технічному, кадровому та процесуальному, а також у сфері відновлення та оброблення пошкоджених або втрачених справ. Він позитивно оцінив законопроекти, що перебувають на розгляді Верховної Ради України, спрямовані на відновлення справ у тих судах, де вони розглядаються.

Олександр Коровайко висловив сподівання, що відповідний досвід може бути корисним для інших судів на звільнених територіях, та наголосив на важливості судового контролю на деокупованій території.

Заступник Голови Вищої ради правосуддя, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **Дмитро Лук'янов** у своєму виступі, зокрема, розповів про складнощі, з якими стикається система судів в умовах війни та окупації. Він підкреслив, що судді реагують на окупацію по-різному: деякі вступають у співпрацю з окупантами, а деякі залишаються патріотами, та зауважив, що проблема полягає в тому, як реагувати на суддів, які мають російське громадянство, але намагаються працювати в українській системі правосуддя. Окремо доповідач вказав на те, що законодавчо порушене питання не врегульовано: є заборона судді мати інше громадянство, однак правового механізму позбавлення такої особи статусу судді немає. Він висловив пропозицію залучити Вищу раду правосуддя для оцінки таких ситуацій і вказав, що їх виникнення є свідченням того, що законодавство не готове до таких викликів, однак і законодавство, і система правосуддя мають відповідати новим викликам та реаліям, що постають в умовах війни.

Доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, доцент **Олена Овчаренко** у своїй доповіді, зокрема, проаналізувала історію військових судів в Україні та їх вплив на правосуддя і національну безпеку. Вона акцентувала на проблемі судової системи України щодо розгляду справ, пов'язаних із військовими та воєнними злочинами, та наголосила на недоліках у кваліфікації суддів, їхньому незнанні статутів та особливостей Збройних Сил України і прогалинах у міжнародному гуманітарному праві.

Доповідачка розповіла про військові суди, які ефективно функціонували та розглядали військові справи до 2010 року, а також про аргументи на користь «зайвості» таких судів у минулому, що і спричинило їх скасування, проте вказала на негативні наслідки цього рішення для національної безпеки. Вона, зокрема, послалася на висновок Венеційської Комісії щодо необхідності ліквідувати військове судочинство в Україні як залишок радянської епохи, та навела альтернативну точку зору, представлену експертом Джакомо Оберта, що підкреслювала важливість військової юстиції в українській судовій системі, а також назвала фахівців та суддів, які підтримували збереження військової юстиції, що вказує на різноманітність поглядів у цьому питанні.

Олена Овчаренко зазначила, що військові суди існують у багатьох розвинених країнах, а відсутність їх у сучасній Україні невігідна в умовах загострення ситуації у сфері національної безпеки. Вона звернула увагу на необхідність перегляду рішення щодо скасування військових судів та їхнього відновлення

в контексті потреб національної безпеки України, а також покращення законодавства для забезпечення якості правосуддя.

Другу спеціальну секцію форуму на тему «Справедливе урядування: європейська інтеграція» модерував старший проєктний співробітник Програми підтримки для України ОБСЄ, кандидат юридичних наук **Олександр Водянніков**. Її учасники, зокрема, обговорювали зміни до Конституції України під час вступу до Європейського Союзу, інституційний механізм та парламентський контроль, а також взаємодію Конституційного Суду України і Суду Європейського Союзу.

Звернувшись до учасників дискусії, Олександр Водянніков, зокрема, підкреслив складне становище, викликане військовим конфліктом, та звернув увагу на питання визначення перемоги. Він зазначив, що тактичні та оперативні перемоги можна конкретно виміряти, однак стратегічна перемога у війні – це більш складне поняття, та спонукав аудиторію до роздумів на тему, визначену для даної спеціальної секції, зокрема щодо її практичного реалізму та значення в контексті конфлікту.

У дискусії взяла участь член правління Центру політико-правових реформ, керівник проєктів з питань конституційного права, співголова Ради Реанімаційного пакету реформ **Юлія Кириченко**. Вона презентувала проєкт «Візія–2030» не як альтернативу, а як доповнення до візії, презентованої українською владою, підкреслила важливість громадянського суспільства як партнера у досягненні перемоги у війні та наголосила на роботі над концепціями в публічному праві, особливо в сферах парламентаризму і виборів. Доповідачка розповіла про проблеми, пов'язані з проведенням виборів у період конфлікту, висловила своє бачення щодо потенційних проблем та викликів щодо проведення виборів, які можуть постати перед Україною, і закликала заздалегідь приготуватися до їх вирішення у майбутньому.

Юлія Кириченко поділилася своєю візією перемоги, яка, на її думку, не обмежується лише відновленням територіальної цілісності, а також полягає у запереченні ідеологій фашизму та расизму, які вона співвідносить з агресією росії.

У контексті євроінтеграції доповідачка наголосила на необхідності глобальної праці та зазначила, що в Україні є ще багато сфер, де потрібні реформи, особливо стосовно правовладдя, судової незалежності та обмеження впливу олігархів на політику. Її виступ також охопив проблему недостатньої експертної спроможності у всіх сферах законодавства, що становить основну перепону для успішної євроінтеграції. Юлія Кириченко вказала на певну несумісність Конституції України з євроінтеграційними прагненнями, відзначивши низку протиріч, зокрема, присутність російської мови, нестачу виборчих реформ,

навела приклади проблемних формулювань, які залишають широке поле для маніпуляцій і тлумачень тощо.

Обговорення продовжила завідувач кафедри процесуального права юридичного Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор юридичних наук, професор **Оксана Щербанюк**. Її виступ, зокрема, був присвячений питанню європейської інтеграції України та ключовим аспектам, пов'язаним зі змінами в Конституції та законодавстві України в контексті європейської співпраці. Вона підкреслила природність шляху України до Європейського Союзу та відзначила історичне й конституційне підґрунтя на підтримку цього прагнення. Доповідачка висловила впевненість у здатності Конституційного Суду України адаптуватися до європейських стандартів і зазначила, що потреба у внесенні змін до Конституції України вирішується через тлумачення і її адаптацію до сучасних реалій. У своєму виступі вона розповіла про аспекти взаємодії між конституційними судами країн – членів Європейського Союзу та Судом Європейського Союзу, акцентуючи на проблемах і принципах, які лежать в основі цієї взаємодії. При цьому пані Щербанюк підкреслила, що спільні цінності, такі як демократія, права людини та верховенство права, є основою для співпраці між конституційними судами країн – членів Європейського Союзу та Судом Європейського Союзу, зазначивши, що співпраця та взаємодоповнення цих органів є ключовими для реалізації спільних завдань і цінностей.

Спеціальний радник Конституційного Суду України, декан юридичного факультету Державного університету Іллі, колишній експерт Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська Комісія), Голова Конституційного Суду Грузії (2006–2016 рр.) **Георгій Папуашвілі** висловив солідарність із Україною у боротьбі з агресією, відзначив її мужність, силу та висловив надію на перемогу України, звільнення від окупантів та відновлення справедливості.

На прикладі Грузії Георгій Папуашвілі озвучив проблеми, які можуть виникнути в Україні на її шляху до вступу до Євросоюзу. Зокрема, він згадав, як і Україна, і Грузія внесли зміни до своїх конституцій, включивши до преамбул формулювання щодо євроінтеграції, та підкреслив важливість культури виконання закону та дотримання політичної культури. У своєму виступі Георгій Папуашвілі порівняв шляхи України та Грузії до євроінтеграції, особливо через їхні спільні виклики та конституційні зміни; розглянув важливу роль судової системи, особливо Конституційного Суду України, у контексті процесу євроінтеграції та формування позитивного іміджу держави.

Доповідач підкреслив важливість ролі українських солдат у написанні майбутніх конституцій та зазначив, що навіть під час війни важливо думати про еволюцію конституції та майбутнє країни. Він наголосив, що Конституційний Суд України має можливість інтерпретувати і Конституцію України, і

законодавство Європейського Союзу, що може сприяти європейській інтеграції України, та спонукав Суд активніше інтерпретувати законодавство й просувати європейські цінності.

Під час обговорення питань у межах цієї секції форуму виникла дискусія, у якій також взяли участь судді Конституційного Суду України Олег Первомайський та Олександр Петришин.

Олег Первомайський, зокрема, акцентував на важливості ретельного та обережного ставлення до змін до Конституції України. Він зауважив, що Конституція України не може використовуватися як панацея від усіх суспільних проблем, оскільки це може її дискредитувати. Суддя підкреслив значущість преамбули та інших приписів Конституції України для підтримки постійного курсу країни до європейських стандартів, а також важливість внесення змін до Конституції України після закінчення війни. При цьому він зауважив про необхідність обґрунтованої дискусії щодо удосконалення Конституції України, згадавши про світовий досвід, який підтверджує, що «вічні» приписи конституцій все ж можуть бути змінені, оскільки легітимність конституційних демократій базується на їх удосконаленні.

У своєму виступі **Олександр Петришин** висловив підтримку Олегу Первомайському в питаннях конституційної матерії, підкреслюючи комплексний підхід до її побудови. Він підтримав думку, що Конституційний Суд України вже займає активну позицію та використовує міжнародні стандарти у своїх рішеннях, зокрема стосовно європейської інтеграції, та вказав на необхідність обґрунтованого та уважного ставлення до конституційних змін із урахуванням соціальних та суспільних процесів.

Третю панель форуму «Справедливе суспільство: гендерний вимір повоєнного відновлення» модерувала професор кафедри конституційного права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук **Олена Бориславська**. На обговорення учасників були поставлені такі питання: конституція і гендер, гендерний аналіз у конституційному провадженні; війна та гендерне насильство: гарантії неповторення та гендерна рівність як основа справедливого суспільства.

Олена Бориславська підкреслила важливість об'єднання категорій справедливості та гендерного виміру, звертаючи увагу на їхню взаємопов'язаність та значущість, наголосила на важливості рівності як цінності. Вона також зазначила про необхідність втілення ідей гендерної рівності та справедливості і під час повоєнного відновлення, і в повсякденному житті, оскільки це відповідає вимогам українського суспільства.

Із доповіддю виступила радниця міністра освіти та науки України з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків, доцент кафедри

кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук **Олена Харитонова** (онлайн), яка наголосила на важливості розуміння гендерних аспектів у зв'язку з воєнним конфліктом та можливих наслідках для суспільства. Говорячи про вплив воєнних конфліктів на гендерні питання та структури в суспільстві, вона навела історичні приклади того, як такі конфлікти впливали на суспільні норми і закони, що регулювали сімейні відносини, освіту та інші аспекти.

Доповідачка зазначила, що воєнний конфлікт впливає на жінок і чоловіків по-різному, соціальні моделі можуть сприяти зображенню жінок як жертв та чоловіків як винуватців сексуального насильства. Також вона вказала, що гендерно обумовлене насильство може і відбуватися у рамках воєнних дій, і бути продовженням уже наявних стереотипів, та підкреслила важливість розуміння цих аспектів для запобігання насильству в кризових ситуаціях. Пані Харитонова визначила три ключові аспекти рівності: формальну рівність (юридичне визнання), субстантивну рівність (створення сприятливих умов для реалізації можливостей) та трансформативну рівність (викорінення причин гендерної нерівності). При цьому вона зауважила, що трансформативна рівність вимагає реформування інститутів і систем, що стримують гендерні упередження.

На переконання доповідачки, необхідно впроваджувати антидискримінаційну культуру в освіті та змінювати неформальні практики для створення середовища, сприятливого для розвитку потенціалу кожної особи.

Голова Національної соціальної сервісної служби України, кандидат юридичних наук **Василь Луцик** доповів про практичні аспекти реалізації державної політики в сферах гендерної рівності, запобігання домашньому насильству і торгівлі людьми, акцентувавши на моніторингу дітей-сиріт за кордоном.

Доповідач підкреслив необхідність створення належних соціальних структур в Україні для забезпечення гендерної рівності, особливо щодо жінок, які мають дітей з інвалідністю. Василь Луцик розповів про збільшення кількості чоловіків, які отримували посвідчення для догляду за дітьми з інвалідністю, що призвело до зміни урядової постанови. Він висвітлив питання відсутності законодавчої бази щодо сексуального насильства, пов'язаного з воєнним конфліктом, та означив намір представити законопроект на цю тему. Пан Луцик закликав до залучення наукових закладів для підготовки фахівців, які могли б працювати з жертвами насильства та забезпечувати їм належну допомогу, відзначивши, що особливо така потреба зарах спостерігається на деокупованих територіях.

Керівник апарату Національної комісії з радіаційного захисту населення України, доктор юридичних наук, професор **Ірина Сопілко** у своєму виступі висвітлила декілька ключових аспектів гендерної рівності та стереотипів. Зокрема, вона зазначила, що гендерна рівність – це не лише соціальний статус, а

й стереотип, що глибоко вкорінений у свідомості людей, заважаючи розвитку індивідуальності та обмежуючи можливості самореалізації чоловіків і жінок. Доповідачка наголосила, що суспільство поступово вирішує питання гендерної нерівності, наприклад, у військовій сфері, де жінки активно долучаються до армії та обіймають різні посади. Вона згадала приклад Ізраїлю як реальну можливість активної участі жінок у військовій сфері, представила статистичні дані про присутність жінок у військовій сфері різних країн, зокрема Норвегії, Швеції та Сполучених Штатів Америки. Пані Сопілко відзначила зростання кількості жінок, які служать у Збройних Силах України, і активну участь жінок у захисті нашої держави, зокрема на передовій.

Доповідачка також виокремила проблему гендерної рівності, особливо у сфері оплати праці жінок та чоловіків, вказала на стереотипи, які перешкоджають її досягненню, зокрема у погляді на заробітну плату, де прийнято, що чоловіки повинні заробляти більше за жінок. Вона закликала до зміни стереотипів і активних заходів не лише з боку посадових осіб, а й у закладах вищої освіти та наукових установах, стверджуючи, що відповідні зміни в освіті зможуть істотно покращити цю ситуацію.

Голова правління Громадського об'єднання «Жіноче об'єднання „Україна“» **Віолетта Суханова** розповіла про свій особистий, як жінки з Донеччини, досвід впливу воєнного конфлікту на життя сім'ї та власну роль у цій ситуації. Вона зазначила про зміну ролі жінок в українському суспільстві під час війни та наголосила, що жінки стали сильнішими й активнішими, навела приклади жінок-лідерів, які активно займаються підтримкою та реабілітацією ветеранів. Доповідачка розповіла, зокрема, про свою діяльність у сфері підтримки сімей військовослужбовців, а також про успішні програми реабілітації для дітей та жінок, які втратили рідних-військовослужбовців. Вона підкреслила важливість відкритої свідомості, неупередженості щодо гендеру та виховання дітей у спосіб, що дозволяє їм вільно обирати свій шлях у житті, незалежно від стереотипів чи соціальних очікувань.

Завершила II Маріупольський конституційний форум підсумкова сесія під назвою «Майбутнє твориться зараз», яку модерував керівник Секретаріату Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, доктор наук з державного управління, професор **Віктор Бесчастний**.

На завершення форуму член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України **Віталій Гацелюк** підсумував дискусії щодо доступу до правосуддя в умовах, що існують на деокупованих територіях, та інших важливих аспектів судової системи України. Він підкреслив, що частину процесуального законодавства України не адаптовано до реалій, у яких зараз функціонують суди, та відзначив серйозний дефіцит кадрів і в системі судів, і в їхніх апаратах. Особливу увагу

пан Гацелюк приділив героїчній праці суддів та працівників апаратів судів на територіях, біля яких ведуться бойові дії. Він зазначив про недоліки законодавства, особливо в контексті колабораційної діяльності, яка не має чіткого врегулювання та вимагає уваги для запобігання шкоди інтересам правосуддя та авторитету України в цілому. Також він порушив питання необхідності дисциплінарної відповідальності «in absentia», вимог до нових суддів у контексті євроінтеграції та протидії агресії, оновлення і наповнення системи викладацьких кадрів.

Старший проєктний співробітник Програми підтримки для України ОБСЄ **Олександр Водянніков** звернув увагу на конституційний аспект європейської інтеграції України. Він відзначив важливість проведення дискусії на цю тему і висловив подяку учасникам, які взяли участь в обговоренні. Крім того, доповідач проаналізував зміни до Конституції України 2019 року та реакцію Конституційного Суду України на ці зміни. Він підкреслив, що практика Суду засвідчила серйозність та важливість цих змін, їх значущість для європейського курсу України, а також зазначив про необхідність змін до Конституції України перед вступом України до Європейського Союзу для набуття повноправного членства. Пан Водянніков висловив надію, що Конституційний Суд України буде активно формувати візію майбутнього України через свою практику, що є ключовим для стратегічної перемоги країни. Підсумовуючи, він наголосив на необхідності продовження розпочатого обговорення, закликав до широкого суспільного діалогу на озвучені теми та підкреслив важливість початку цього процесу вже зараз.

Професор кафедри конституційного права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук **Олена Бориславська** відзначила важливість таких обговорень та висловила подяку організаторам форуму за внесення актуальних гендерних питань до його порядку денного.

Суддя Конституційного Суду України **Оксана Гришук** акцентувала на особливості II пленарної сесії форуму, модератором якої вона була, оскільки ця панель відображала тему I Маріупольського конституційного форуму – гідність та цінності. Вона підкреслила, що Конституція України – це не лише документ, а система цінностей і принципів.

Суддя Конституційного Суду України **Олександр Петришин** звернув увагу на творчий підхід та активність учасників форуму, відзначивши важливість міста Маріуполя як центральної теми форуму. Він зауважив, що форум був конституційним та науковим, при цьому підкреслив важливість концептуальних підходів до вирішення проблем. Пан Петришин висловив упевненість у тому, що питання, обговорені на форумі, зокрема щодо гендерної рівності та повоєнної

відбудови, є надзвичайно актуальними для тих, хто бере участь у політичному та законодавчому процесі. Він підкреслив важливість надання відповідей на ці питання та вказав на необхідність визначення напрямку вирішення відповідних проблем для досягнення результату.

Звернувшись до учасників форуму, керівник Секретаріату Конституційного Суду України **Віктор Бесчастний** висловив подяку всім учасникам за їхню працю та активну участь і партнерам Конституційного Суду України, які зробили цей захід можливим. Він зазначив, що робота заходу була плідною і змістовною, а обговорення проблемних питань і шляхів їх вирішення є своєчасним і корисним. Особливу вдячність він висловив суддям Конституційного Суду України Галині Юровській та Віктору Городовенку за активну участь у I Маріупольському конституційному форумі два роки тому та за підтримку, що сприяла подальшому розвитку заходу.

На завершення роботи форуму всім учасникам вручили сертифікати про участь у II Маріупольському конституційному форумі на тему «Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції», а учасникам офлайн – також подяку від керівника Секретаріату Конституційного Суду України. Повні тексти доповідей опубліковано в цьому збірнику. Усі учасники висловили сподівання, що проведення Маріупольського конституційного форуму стане доброю традицією та майданчиком для плідного діалогу щодо актуальних питань відбудови та розвитку України, напрацювання дієвих механізмів утвердження верховенства права (правовладдя) як однієї із засадничих європейських цінностей, а наступний форум буде проведено в мирному українському Маріуполі.

Віктор ГОРОДОВЕНКО

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
суддя Конституційного Суду України

Вітальна промова

Шановні пані та панове, доброго ранку!

Дозвольте мені розпочати наш форум.

На жаль, російські воєнні злочинці вкотре здійснили акт геноциду Українського народу і, як ви знаєте, 5 жовтня (вчора) завдали ракетного удару по продуктовому магазину і кафе в селі Гроза Куп'янського району Харківської області, внаслідок чого загинули 49 людей, у тому числі шестирічний хлопчик, семеро людей отримали поранення, у тому числі одна дитина.

Шановні учасники, пропоную вшанувати пам'ять загиблих хвилиною мовчання. Прошу сідати.

Шановні пані та панове, дозвольте мені за дорученням виконувача обов'язків Голови Конституційного Суду України Володимира Мойсика, моїх шановних колег – суддів Конституційного Суду України, які присутні в залі і присутні онлайн на нашому форумі, також працівників Секретаріату Суду та за покликом серця привітати всіх присутніх на II Маріупольському конституційному форумі.

Чим є Маріуполь для кожного українця? Раніше ми знали його як місто трудової слави, місто слави металургів, місто моряків і студентів і загалом надзвичайно працьовитих, привітних людей, які всім серцем люблять своє рідне місто. Але після неспровокованої, невиправданої, жорстокої агресії російської федерації проти України Маріуполь став символом незламності, символом сили духу українців, символом героїв захисників Азовсталі, бійців легендарного полку «Азов», морських піхотинців, прикордонників, працівників поліції та мешканців міста, які зі зброєю в руках стали боронити рідне місто.

День початку повномасштабної агресії – 24 лютого 2022 року – назавжди змінив Україну та українців. Ми більше не будемо відкладати на потім вирішення проблем, пов'язаних із національною безпекою, не будемо сприймати суто декларативно припис статті 17 Конституції України, за яким захист суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього Українського народу.

Повномасштабна війна, яка за задумом стратегів у кремлівських кабінетах мала знищити Україну як державу, загартувала і згуртувала весь Український народ, перетворила нас на монолітну націю, націю, яка мужньо бореться з агресором.

Інституційно серед органів державної влади чи не найважливіше місце в системі захисту демократичних цінностей та інститутів, гарантування конституційних прав і свобод людини, забезпечення дії правовладдя посідає Конституційний Суд України. За період майже тридцятирічної діяльності Конституційного Суду України він неодноразово ставав на заваді тим, хто намагався зруйнувати демократичні, правові цінності, тим, хто не поважав принцип правовладдя.

Безумовно, пріоритетом для Конституційного Суду України є утвердження в національній правовій системі дії принципу правовладдя, захисту прав і свобод людини і громадянина. Орган конституційної юрисдикції навіть у цей важкий час, час війни, продовжує здійснювати свої функції й ухвалювати рішення, утверджуючи ті демократичні принципи, які ми намагаємося реалізувати повною мірою, ставши кандидатом у члени ЄС.

Як ви пам'ятаєте, 13–14 вересня 2021 року за ініціативою Конституційного Суду України та ОБСЄ з нагоди 25-річчя створення Конституційного Суду України було проведено I Маріупольський конституційний форум на тему «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій».

Треба зазначити, що одним з тих, завдяки кому ми провели цей форум саме в Маріуполі, став земляк маріупольців, людина, яка народилась і багато років жила в цьому місті – керівник Секретаріату Конституційного Суду України Віктор Миколайович Бесчастний, який також присутній на II конституційному форумі і сьогодні буде брати активну участь у заході.

Маємо надію, що наступний III Маріупольський конституційний форум відбудеться вже у звільненому Маріуполі, і ми знову повернемося до рідного міста.

Дуже приємно, що серед співорганізаторів заходу і тих, хто підтримує Конституційний Суд України, ОБСЄ, є видатні науковці нашої країни, представники провідних наукових шкіл.

Надзвичайно приємно, що сьогодні, як і на I конституційному форумі, серед спікерів є Голова, заступник Голови і члени Науково-консультативної ради Конституційного Суду України, видатні вчені, до думок яких в аспекті візії нашого майбутнього прислухається суспільство і можновладці зокрема.

Надзвичайно важливо, що тема II Маріупольського конституційного форуму присвячена саме погляду в майбутнє, тому що кожен українець знає, що, безумовно, перемога буде за Україною. Досить прості слова «Я – Маріуполь» стали відомими для кожної людини в світі, і їх скаже кожен учасник нашого форуму.

Захід проводиться також у режимі онлайн, завдяки чому до нас приєдналося більше 20 тисяч користувачів мережі. Отже, форум охоплює правників не тільки нашої країни, а, можна сміливо сказати, і всього світу.

Тому ми будемо казати і розуміти: «Я – Маріуполь, а Маріуполь – це Україна».

Слава Україні!

Amb. Marcel PEŠKO

Special Representative of the OSCE
Chair-in-Office –
Project Co-ordinator in Ukraine

***Your excellency, acting Chairperson of the Constitutional Court of Ukraine!
Dear judges of the Constitutional Court of Ukraine!
Ladies and gentlemen, dear colleagues, dear friends!***

It is my great pleasure to welcome you at the Second Mariupol Constitutional Forum. Two years ago, when the First Constitutional Forum gathered constitutional judges, legal community and civil society at the beautiful and peaceful Mariupol nobody could have predicted that a few months later this picturesque seaside city would become a place of incredible suffering of civilian population and a national symbol of resistance and fight for freedom.

Unfortunately, we know that there are many such towns and villages in Ukraine. Wiped off the face of the earth.

Two years ago, my predecessor Ambassador Henrik Villadsen when greeting participants of the I Mariupol Constitutional Forum held in Mariupol underlined the symbolic significance of holding constitutional forum at the hospitable city of Mariupol. Today this symbolic significance acquired new meaning and new dimensions. We can't be at Mariupol today as the city destroyed and occupied by the aggressor. But we can pay tribute to its sacrifice and honour the victims of the war. And these tribute and honour entails dialogue with people to forge a clear vision of the post-war future.

The vision of the post-war Ukraine, including foremost the rule of law and human rights, democracy, gender equality and gender dimension of post-war reconstruction, European integration, transitional justice is now needed by the Ukrainian society as never before.

I believe the OSCE in Ukraine will, as it always has been, an effective tool to bringing forth these visions we talk about, and we stand ready to continue the excellent co-operation with the Constitutional Court of Ukraine, regional and local authorities, academia and civil society. This event is a good example. Throughout tailored joint projects, aimed at supporting the democratic and social resilience of people of Ukraine we put a special emphasis on promoting access to constitutional justice to ensure better access of people to the constitutional justice tools, focusing through projects on gender equality issues and the defence of vulnerable people.

And I commend the Constitutional Court of Ukraine for deciding to put the idea of future's vision of post-war Ukraine as the key themes of today's event. I am glad that today you would be able to discuss and shape the joint vision on the crucially important topics, such as access to justice, European integration, gender dimension of the post-war recovery, transitional justice instruments and many other important issues.

I would like to thank you all who found time and opportunity to take part in this event and wish you fruitful discussions. Thank you for your attention.

Михайло БАЙМУРАТОВ

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
академік Української академії наук,
член Науково-консультативної ради
Конституційного Суду України,
професор кафедри політичних наук і права
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Борис КОФМАН

доктор юридичних наук, старший дослідник,
заслужений юрист України,
професор кафедри права
Університету імені Альфреда Нобеля

РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

1. Досліджувана проблематика пов'язана з темпоральною стратегічною перспективою існування та розвитку Української держави, коли після Перемоги у війні з Росією перед Україною повстануть і ще досить тривалий час стоятимуть не менш важливі стратегічні завдання відновлення суспільства і держави. Дійсно, хоча війна ще не закінчилася, проте нанесені Україні людські, матеріальні та екологічні втрати вже вимірюють не тільки трильйонами гривень, а й тривалістю бойових дій і терористичних бомбових, підривних, ракетних, із використанням БПЛА руйнувань цивільної інфраструктури територіальних громад (далі – ТГ). Їх масштаби неминуче зростатимуть, а це актуалізує і контекстуалізує питання повоєнного відновлення – *реінтеграції, реновації, реабілітації та реанімації* як територій із їх довоєнним інфраструктурним наповненням, так і самих ТГ, особливо в контексті відновлення та розвитку:

- по-перше, їх людського складу та номенологічних ознак (із їх відповідними кількісними та якісними характеристиками) (*антропологічний чинник* – авт.),

- по-друге, їх функціонально-змістових властивостей, щодо організації їх індивідуального, групового і колективного життєвого циклу (*екзистенційний чинник* – авт.),
- по-третє, особливо їх стабілізації та сталості розвитку в сферах економічного, фінансового, технологічного, екологічного, управлінського, людського та інших ресурсних потенціалів (*ресурсний чинник* – авт.), а також
- по-четверте, їх політико-правової та економіко-правової суб'єктності, належного нормативно-статусного забезпечення тощо територій, а також людського соціуму, що на них мешкає та здійснює свій життєвий цикл – отже, вимірювання та оцінки як окремої людини, так і її груп, асоціацій місцевих жителів та всієї ТГ (*статусний чинник* – авт.).

Отже, можна констатувати, що наведені вище напрями є *предметно-об'єктивним складом повоєнного відновлення України*.

Водночас слід зазначити, що наведені завдання повоєнного відновлення має вирішувати не тільки держава, активну участь у зазначених процесах мають брати й самі ТГ (їх жителі-члени), які очолюють законно сформовані ними органи місцевого самоврядування (далі – ОМСВ). Крім того, українське суспільство, яке відстоює незалежність і демократичні цінності не тільки своєї країни, а й усього цивілізованого світу, сподівається на допомогу держав світу, широкого кола суб'єктів, що функціонують на їх теренах у різних ролях та в різних правових статусах (індивідів, підприємницьких структур, органів державної публічної влади, муніципальних органів тощо), у розбудові зруйнованого.

Отже, вважаємо, що саме так можна визначити *суб'єктивний склад повоєнного відновлення України*.

Діяльність щодо повоєнного відновлення ТГ України треба будувати на вже апробованій раніше в світовій практиці управлінсько-діяльній парадигмі в системі координат «донор – реципієнт», але в сучасних умовах, зважаючи на широке коло суб'єктів – учасників профільної діяльності, можливість формування якісно нових та інтенсивних форм міжнародного співробітництва із зарубіжними партнерами, вона може модифікуватися та розвиватися, насамперед до форм спільного партнерства, сумісного виробництва, цільового співробітництва, патронату над відповідними об'єктами відновлення, фінансового забезпечення окремих програм реновації територій (зокрема й фінансових гарантій [1]), реалізації пілотних проєктів, підготовки муніципального персоналу з найбільш перспективних форм відновлення для ТГ та їх муніципального господарства тощо.

Отже, вважаємо, що в цьому контексті можна говорити про формування відповідної *управлінсько-діяльній парадигми повоєнного відновлення України*.

Разом із тим треба зазначити, що перед початком розбудови українське суспільство має визначитися зі своїм баченням майбутнього та проаналізувати

організаційні й компетенційно-ресурсні можливості наведених суб'єктів, що входять до кола суб'єктного складу повоєнного відновлення України.

Отже, якщо діяльність органів держави здебільшого забезпечена відповідними компетенційними повноваженнями в умовах екстраординарного функціонування державності, зокрема в умовах воєнного стану, то такого не можна сказати стосовно ОМСВ. По-перше, треба зазначити, що в умовах воєнного стану ОМСВ фактично позбавлені більшості своїх компетенційних повноважень через діяльність військових адміністрацій, що діють у цей період замість виконавчих органів ОМСВ. По-друге, аналіз існуючих компетенційних повноважень ОМСВ свідчить про те, що немає цільових повноважень, спрямованих на вирішення завдань повоєнного відновлення нашої держави.

Крім того, на сьогодні немає концептуальних положень щодо легалізації діяльності іноземних суб'єктів у вирішенні наведених профільних завдань в Україні (триває період обговорення та ідентифікаційне напрацювання окремих форм міжнародного співробітництва – авт.), бо сьогоднішній рівень та форми такої допомоги, що переважно охоплює надання благодійної допомоги ТГ нашої держави (це в жодному разі не стосується вирішальної ролі наших держав-союзників у забезпеченні ЗСУ зброєю та іншими видами забезпечення – авт.), їх вирішити, особливо в комплексному і перманентному розумінні, не зможе, об'єктивно зважаючи на обсяги, масштаби і темпоральні характеристики такої діяльності.

Отже, можна говорити про формування об'єктивної потреби в *нормативно-компетентному супроводженні і забезпеченні процесів повоєнного відновлення України на рівні ТГ*.

Крім того, треба зазначити, що в усіх країнах світу бачення майбутнього стану і розвитку ТГ відображає відповідна візія – уявлення жителями – членами ТГ свого майбутнього, характерних його рис.

Але якщо така візія вже є напрацьованою в загальних рисах на рівні держави у виді Плану відновлення України (з інтерактивною та актуальною мапою інфраструктурних руйнувань, переліком національних програм відновлення, із визначенням плану відновлення України, що базується на 5 основних принципах: 1) негайний початок і поступовий розвиток; 2) нарощування справедливого добробуту; 3) інтеграція в ЄС; 4) відбудова кращого, ніж було, в національному та регіональному масштабах; 5) стимулювання приватних інвестицій тощо), проєкт якого було презентовано ще у 2022 році в межах Міжнародної конференції в Лугано (Швейцарія) [2], то на рівні місцевого самоврядування та ТГ, що його втілюють, вона фактично є відсутньою.

На думку В. Обуха, цьому є пояснення, бо доки триває війна, складно визначити, якою буде відправна точка «українського ренесансу», бойові дії й ворожі ракетні атаки ледь не щодня вносять корективи в будь-які плани. Але це не означає, що

планувати не треба. І йдеться не лише про національну візію, а й про стратегічні програми та конкретні проекти у регіонах і на місцях. Адже зрозуміло, що єдиного рецепту відновлення для маленького села й великого обласного центру чи міста-мільйонника бути не може. Десь пошкодження незначні, а подекуди цілі міста стерті рашистами з лиця землі. Десь на звільнених від ворога територіях уже відновлюють окремі будинки, квартали й мікрорайони, а кудись щодня «прилітає». Десь збереглися підприємства, що наповнюють бюджет, а деінде їх зруйновано вщент. І таких відмінностей – безліч. Врахувати всі нюанси «за рознарядкою з центру» неможливо. Тому тут – «м'яч на полі громад» та громадськості, яка має підказувати, допомагати й обов'язково контролювати місцеву владу [3].

Отже, саме тому держава запропонувала нову філософію повоєнного відновлення ТГ держави, що фактично базується на якісно новій методології. По-перше, замість того, щоб спускати згори конкретні завдання громадам, влада за підтримки міжнародних партнерів вирішила запропонувати методологію планування майбутнього відновлення в загальних рисах. По-друге, таку собі оболонку, що буде вже апіорі сформованою, мають наповнювати конкретним змістом самі ТГ за рахунок розроблених конкретних заходів із вказівкою на локальні та регіональні пріоритети відновлення. По-третє, план дій із розроблення Програм комплексного відновлення областей або територій ТГ (їх частин), що містить чіткі алгоритми розроблення таких програм, уже було обговорено у травні 2023 року на засіданні робочої групи Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування.

В основі плану дій лежить аналіз структури бізнесу, майна, населення і всієї ресурсної бази ТГ, зроблений експертами Програми USAID DOBRE. Фахівці на основі такого аналізу вже розпочали підготовлення пілотних проектів програм комплексного відновлення у 18 громадах Кіровоградської, Миколаївської, Харківської та Херсонської областей [3].

Отже, можна говорити про *формування методології та методологічного забезпечення повоєнного відновлення ТГ в Україні, що відповідає та кореспондує із загальнодержавними настановами такої реанімації, за безпосередньою участю самих ТГ та їх громадськості.*

Крім того, вважаючи на невизначений характер продовження та закінчення військових дій із боку Росії, вважаємо за потрібне визначитися зі строками початку такого повоєнного відновлення ТГ України. Якщо йти від метафізичних уявлень до конструктиву, то таке повоєнне відновлення необхідно розпочинати вже сьогодні, ще до закінчення активних воєнних дій, тобто треба відбудовувати та будувати країну в період війни, використовуючи позитивний досвід держави та громад Ізраїлю, які в умовах постійного ворожого оточення з боку

терористичних угруповань навчилися будувати, розвивати та відроджувати свою інфраструктуру, створивши сучасну країну, що характеризується високим рівнем економічного і соціального розвитку, сучасними і розвиненими системами будівництва, транспорту, зв'язку, освіти, охорони здоров'я тощо.

Отже, можна говорити про *визначення темпоральних характеристик повоєнного відновлення ТГ в Україні, що відповідає передовому світовому досвіду його реалізації в екстремальних умовах існування і функціонування державності.*

2. Треба зазначити, що автори вже зверталися до цієї проблематики раніше, коли досліджували роль органів місцевого самоврядування в період воєнного стану в Україні [4]; під час дослідження і аналізу соціально-правових аспектів виникнення та формування в Україні мілітарного конституціоналізму [5] і мілітарного муніципалізму [6]; а також в процесі дослідження законодавчого забезпечення формування і реалізації державної політики України в умовах воєнного стану [7].

Отже, ще на самому початку прямої російської агресії, у процесі визначення теоретико-праксеологічних засад мілітарного конституціоналізму фактично визначили й основоположні засади мілітарного муніципалізму, що органічно пов'язаний із основними сферами (формами) загальної діяльності ОМСВ та ТГ, які вони очолюють, на територіях свого існування і функціонування, – автори з'ясували відповідні сфери (правові стани), які напряму впливають на правовий режим реалізації та захисту прав людини та можуть бути ефективно і продуктивно застосовані до воєнного стану та стану війни на території держави.

На нашу думку, в умовах воєнного стану в Україні можна визначити такі чотири основні сфери (форми), а саме:

а) *в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, що не задіяні у воєнних діях*, тобто там, де існують умови для відносно стабільного здійснення діяльності ОМСВ у контексті виконання ними своїх компетенційних повноважень із управління територіями і можливості для забезпечення відповідних умов для функціонування ТГ, отже, з ординарними та стабільними умовами правового режиму реалізації та захисту прав людини;

б) *в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, де проходить воєнне протистояння з агресором*, тобто там, де умов для відносно стабільного здійснення діяльності ОМСВ у контексті виконання ними своїх компетенційних повноважень із управління територіями і можливостей для забезпечення відповідних умов для функціонування ТГ фактично немає, отже, правовий режим реалізації та захисту прав людини не може бути забезпечений;

в) в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, що тимчасово опинилися під контролем окупаційних військ, тобто там, де умов для відносно стабільного здійснення діяльності легітимних ОМСВ у контексті належного виконання ними своїх компетенційних повноважень із управління територіями і можливостей для забезпечення відповідних умов для функціонування ТГ немає, в результаті чого має місце або блокування таких дій із боку окупантів, або перешкоджання такій законній діяльності ОМСВ із боку окупантів без безперечного визнання їх окупаційної влади і колаборації з ними. У таких умовах ОМСВ не тільки вельми проблематично, а й фактично не можуть забезпечити правовий режим реалізації та захисту прав людини;

г) в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, що тимчасово були під контролем окупаційних військ та які повернулися під контроль (юрисдикцію) української влади, тобто йдеться, фактично, про початок функціонування ОМСВ на територіях, що зазнали руйнування критичної інфраструктури та в межах ТГ, мешканці яких відчули на собі злочини окупаційної влади в усьому їх розмаїтті та зазнали втрат людського потенціалу, бо понесли суттєві людські жертви. Питання забезпечення правового режиму реалізації та захисту прав людини набувають у таких умовах підвищеного значення, особливої актуальності та акцентуації.

Отже, тут насамперед актуалізуються питання повоєнного відновлення та організації функціонування ТГ та їх ОМСВ в умовах гуманітарної катастрофи і післявоєнної реабілітації локального господарства, зокрема розмінування, прибирання завалів, території, відновлення доріг, забезпечення первинних потреб населення (медичне забезпечення, торгівля хлібом та іншими продуктами першої необхідності, транспорт, відновлення виробництва тощо), тобто йдеться про відновлення управлінської та соціальної можливостей території та реанімацію людської спільноти для створення елементарних і мінімальних можливостей функціонування ТГ і діяльності ОМСВ на визволеній території громади.

Отже, залежно від кожної з форм такої діяльності ОМСВ та ТГ, які вони очолюють, повинні здійснювати відповідний комплекс організаційних та організаційно-правових заходів [5], що насамперед спрямовані на:

а) забезпечення стабільної життєдіяльності ТГ та одночасну підтримку зусиль ЗСУ щодо відбиття нападу агресора;

б) захист членів ТГ від негативного впливу факторів воєнних дій, що відбуваються на території ТГ;

в) організацію функціонування ТГ в умовах воєнної окупації її території з метою недопущення негативних наслідків такого правового режиму та формування його відповідно до норм і звичаїв міжнародного гуманітарного права;

г) відновлення стабільних умов функціонування ТГ після деокупації територій ТГ.

Як зазначали автори, системний аналіз компетенційних повноважень ОМСВ України свідчить, що адекватних повноважень для вирішення зазначених завдань вони не мають, що:

- по-перше, актуалізує завдання їх розроблення та легалізації;
- по-друге, оскільки це завдання є системно-комплексним, його, безумовно, варто вирішувати у межах мілітарного муніципалізму, що фактично отримує:

а) відповідний конкретний та екзистенціально-важливий предмет (об'єкт) свого регулювання,

б) який повинен бути підкріплений методом свого правового регулювання (імперативний метод через законодавчу регламентацію та врегулювання).

Отже, результатом аналізу наведених правових сфер (форм) діяльності ОМСВ у контексті повоєнного відновлення можуть виступати три з них, за винятком форми функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, що тимчасово опинилися під контролем окупаційних військ, які, зазвичай, після деокупації можуть бути залучені до процесу післявоєнного відновлення.

3. Великого праксеологічного значення та функціональної об'єктивності у процесі післявоєнного відновлення ТГ набуває організаційна та організаційно-правова діяльність ОМСВ. Особливо привабливим із наукового погляду в рамках організаційного супроводження і забезпечення цього мегапроцесу є формування відповідної етапно-стадійної характеристики профільної діяльності, до якої, на нашу думку, повинні увійти такі етапи:

– планування комплексу заходів повоєнного відновлення на території відповідної ТГ. Наприклад, треба мати на увазі, що для подальшого стратегічного планування можуть бути використані вихідні дані, отримані громадами від Програми USAID DOBRE для підготовки до розроблення програм комплексного відновлення, розроблення концепцій інтегрованого розвитку, комплексних планів просторового розвитку територій ТГ. Більше того, ця програма вже сьогодні готова надати усім зацікавленим ОМСВ підготовлені опитувальники, покрокові алгоритми та зразки рішень із коментарями [3];

– створення відповідних організаційних структур у межах ОМСВ, що від імені ТГ та в їх інтересах, під контролем представницьких ОМСВ та належних державних структур займатимуться профільними питаннями (організація, керування, курування, контроль тощо). У цьому контексті треба звернути увагу на діяльність Кабінету Міністрів України, що затвердив порядок ство-

рення та функціонування єдиної Геоінформаційної системи (ГІС) здійснення моніторингу та оцінювання розвитку регіонів і територіальних громад. На думку віце-прем'єр-міністра з відновлення України – міністра розвитку громад, територій та інфраструктури О. Кубракова, «ГІС є одним із ключових цифрових рішень, які впроваджує Міністерство для успішного відновлення і розвитку ТГ. Відновлення неможливо робити наосліп, і система дозволить ухвалювати рішення, впроваджувати плани відбудови та моніторити їх виконання, ґрунтуючись на актуальних даних. Це робить її сучасним і потужним інструментом реалізації державної політики регіонального розвитку» [3]. Система, за його словами, матиме три блоки: збір інформації про громади, планування відбудови, оцінка діяльності на національному, регіональному та місцевому рівнях. Окремі шари ГІС уже працюють, але повний функціонал системи буде доступний найближчим часом;

- вирішення питань належного кадрового забезпечення профільних муніципальних інституцій фахівцями з різних сфер муніципально-комунального господарства;
- вибір оптимальних організаційно-правових форм відновлення, у тому числі й вибір ефективних організаційно-правових форм міжнародного співробітництва, тобто таких, що вже знайшли своє позитивне апробування на практиці або є технологічно обґрунтованими;
- пошук відповідних партнерів-донорів на рівні міжмуніципального, міжрегіонального та міждержавного, а також іншого міжсуб'єктного співробітництва (приватні суб'єкти), зокрема й зарубіжних;
- вирішення питань ресурсного забезпечення проєктів та профільних напрямів;
- реалізація наведених організаційно-правових форм відновлення з урахуванням їх кадрового і ресурсного забезпечення;
- урахування результативності та ефективності діяльності ОМСВ щодо повоєнного відновлення ТГ.

При цьому необхідно акцентувати увагу, що будь-якому етапу, визначеному нами, відповідає процес залучення широких верств локального суспільства, зокрема жителів – членів ТГ, їх груп і асоціацій, а також інституцій громадянського суспільства.

Що стосується ролі ОМСВ в організаційно-правовому супроводженні і забезпеченні повоєнного відновлення ТГ України, треба звернути пильну увагу на їх діяльність у сфері саме локальної нормотворчості, що повинна і буде ефективно забезпечувати оперативну частину профільного процесу. Така локальна нормотворчість:

- по-перше, орієнтується на ординарне, мілітарне та спеціальне профільне постмілітарне законодавство держави в цій сфері;

- по-друге, детермінує його оновлення і модернізацію в контексті формування профільної компетенції ОМСВ, що може стосуватися формування окремого блоку компетенційних повноважень у контексті мілітарного муніципалізму (компетенційне вимірювання ролі ОМСВ в умовах воєнного стану і війни, стану деокупації територій, повоєнного відновлення ТГ тощо);
- по-третє, об'єктивує процеси формування належної правосуб'єктності ТГ, особливо в контексті формування в них оптимального блоку повноважень щодо самостійного управління територіями та реалізації актуальних потреб ТГ.

Резюмуючи, необхідно зазначити, що:

- участь ОМСВ у повоєнному відновленні ТГ в Україні не має альтернативи;
- держава створює відповідні позитивні умови організаційного та нормативного характеру для участі ОМСВ у процесі повоєнного відновлення ТГ;
- ОМСВ у процесі повоєнного відновлення ТГ набувають суттєвої самостійності щодо формування локальних програм відновлення територій і реанімації громад та пошуку партнерів-донорів для участі в цьому процесі;
- слід констатувати, що на сьогодні ОМСВ не володіють необхідними компетенційними повноваженнями щодо участі в профільному процесі, що об'єктивує та актуалізує внесення змін і доповнень до національного законодавства про місцеве самоврядування щодо формування відповідного блоку їх повноважень, особливо в контексті розвитку мілітарного муніципалізму (повноваження ОМСВ у різний період воєнного стану та війни в державі, а також залежно від правового статусу територій ТГ у ці періоди).

Список використаних джерел:

1. Одесу і Одеську область відбудують під патронатом Італії. URL: <https://budport.com.ua/news/27527-odesu-i-odesku-oblast-vidbuduyut-pid-patronatom-italij>.
2. План відновлення України на 2023–2033 роки: URL: <https://recovery.gov.ua>.
3. Обух В. Роль громад та громадськості у повоєнному відновленні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3714133-rol-gromad-ta-gromadskosti-u-povoennomu-vidnovlenni.html>.
4. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Про роль органів місцевого самоврядування в період воєнного стану в Україні. *Деокупація. Юридичний фронт – De-Occupation. Legal front* : матеріали міжнародного круглого столу (м. Київ, 18 березня 2022 р.) URL: <https://www.facebook.com/groups/642611143466211/permalink/646573919736600>.
5. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології. *Наукові записки*

Інституту законодавства Верховної Ради України. 2022. № 3. С. 6–18; 2022; № 4. С. 6–18.

6. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Мілітарний муніципалізм: до розуміння онтологічних засад формування та виникнення. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 травня 2023 р. / за наук. ред. проф. О.В. Батанова, доц. Р.Б. Бедрія. Київ ; Львів ; Щецин : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. С. 29–42.
7. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Захист прав людини органами місцевого самоврядування. Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану : кол. монографія у 4-х т. / заг. ред.: Р.О. Стефанчук, І.М. Мищак, Л.А. Савченко; Т. 3 / відп. ред. О.Л. Копиленко. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ : Людмила, 2020. С. 263–286.

Олександр БАТАНОВ

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ЕКОНОМІЧНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК КОНЦЕПТ

Дискусії навколо таких універсальних категорій сучасного конституціоналізму, як рівність, свобода, справедливість, у сучасних умовах дедалі частіше розвиваються в контексті їх відповідності економічним ринковим відносинам. Так, рівність тлумачать як рівне право кожного вступати в договірні відносини та володіти власністю, у свободі бачать, насамперед, свободу господарської діяльності, справедливість обговорюють у зв'язку із проблемою ефективного перерозподілу доходів тощо. При цьому сама економічна свобода за своєю сутністю є іманентною складовою механізму ринкової економіки, що ґрунтується на таких принципах, як особистий вибір, добровільний обмін, свобода виходу на ринки та конкуренцію, безпека особи та приватна власність. Звідси зміст економічної свободи справедливо тлумачать відповідно до доктрини верховенства права як межі втручання держави у вільне здійснення економічної діяльності. Людина володіє економічною свободою, що є складовою частиною її особистісної свободи, і, як наслідок, вона реалізує свої економічні права [1, с. 414–415].

Вбачаючи призначення економічних прав людини у сприянні «розвитку ініціативи в реалізації здібностей людини, обрання засобів існування шляхом вибору праці та участі у виробництві матеріальних благ», М. Осядла зазначає, що «свобода як один із основоположних принципів права означає, що право виступає як міра свободи – політичної, економічної, ідеологічної», а «функції свободи справляють вплив на суспільні відносини, правові ролі, забезпечують позитивну динаміку розвитку правового життя та правових реалій, соціального та економічного життя» [2, с. 125, 51, 106].

Зрозуміло, таку роль економічних чинників у державному та соціальному житті усвідомлювали й у попередні епохи. Яскравим прикладом цього є Антуан Монкретьєн (1576–1621 рр.), який увійшов в історію як яскравий представник меркантилізму у Франції і обезсмертив своє ім'я тим, що ввів у науковий обіг термін «політична економія». Саме з появою його книги «Трактат з політичної

економії» (1615 р.) [3] економічна теорія понад 400 років розвивалася і досі розвивається як політична економія. При цьому перша частина даного терміна походить від слова «політейя», що означає державний устрій. Отже, політекономію дослівно перекладають як закони господарювання у межах держави.

Можна доволі довго цитувати різних економістів та філософів, які вивчали відповідні питання, але всі вони переконливо ілюструють тісний взаємозв'язок між економічним, суспільним і державним розвитком, генезисом економічних і конституційно-правових інститутів. Взаємодія економіки, держави та права проявляється, насамперед, у взаємозалежності економічних та державно-правових відносин. Хоча економічні відносини і розвиваються за власними законами, але при цьому, з одного боку, багато з них регулюють норми права, стаючи правовими відносинами, не втрачаючи при цьому своєї економічної суті, з іншого боку, економічні відносини істотно впливають на всю систему права.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що успішний розвиток економіки залежить від досконалості механізму конституційно-правового регулювання господарсько-економічних та бюджетно-фінансових відносин, а також визначення місця і ролі держави в управлінні економічними процесами. Особливо важливою є роль прямого конституційного регулювання економічних відносин. Ці та інші фактори зумовлюють необхідність концептуального аналізу економічного виміру конституційного права, конституції, конституційного ладу та конституціоналізму.

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й у контексті формування глобального конституціоналізму [4]. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з політологізацією, економізацією, соціологізацією, екологізацією, цифровізацією та іншими тенденціями розвитку конституційного права [5].

Теорія та практика рецепції у конституційному праві [6], у тому числі сучасних концепцій конституційного регулювання економічних відносин – конституційної економіки [7–9], економічного конституціоналізму [10–11], а також застосування зарубіжного досвіду конституціоналізації публічних фінансів [12] та формування фіскального конституціоналізму [13] до процесів відновлення України, її фінансово-економічної та соціальної відбудови в умовах російсько-української війни та повоєнної перспективи, конституційного, законодавчого, інституціонального, функціонального, ідеологічного та інфраструктурного забезпечення майбутнього розвитку вітчизняної державності [14], дозволяє зробити низку узагальнень і відповідних висновків.

Концептуальне обґрунтування поняття економічного конституціоналізму як самостійної категорії конституційно-правової науки природно породжує

проблему її співвідношення із суміжними категоріями, включаючи поняття економічної конституції, конституційної економіки. Це той випадок, коли розроблення та обґрунтування нової категорії покликане зберегти класичні підходи до дослідження економічного змісту конституційно-правових явищ і процесів, не «розчиняючи» і не перетворюючи останні на «прикметник» до економічних відносин. З точки зору конституційного правокористування та правореалізації немає жодних підстав для обґрунтування деяких «квазі-, ерзацконституцій» на кшталт «економічної конституції», «фінансової конституції», «податкової конституції», «конституції бізнесу», «конституції громадянського суспільства» тощо. Як емоційно-образні визначення такі характеристики, метафори та епітети, звісно, можливі, але не як самостійні конституційно-правові категорії.

Інше призначення в рамках аксіологічних, онтологічних, сутнісних, змістових, функціонально-праксеологічних характеристик має поняття «конституційна економіка». Відомо, що концептуальне обґрунтування даної категорії історично з'явилося в розробках західних економістів, серед яких особлива роль належить Дж. Б'юкенену, який отримав Нобелівську премію з економіки (1987 р.) за дослідження «контрактних та конституційних засад у прийнятті економічних та політичних рішень». За словами Дж. Б'юкенена, етика конституціоналізму є ключем до конституційного порядку, і її «можна назвати ідеалізованим кантіанським світом», де особа, «яка впорядковує, разом із практично всіма своїми товаришами приймає моральний закон як загальне правило для поведінки». Він вважав, що кожна конституція створюється як мінімум для кількох поколінь громадян. Тому вона повинна вміти збалансувати інтереси держави, суспільства та особистості [15, с. 314, 372].

У первинному варіанті концепція конституційної економіки виникла та розвивалася у відриві від юриспруденції та класичних уявлень про конституцію як основний закон держави. Власне сам Дж. Б'юкенен розглядав її як «конституційну політичну економіку» [16]. Щоправда, в Україні цей науковий напрям останніми роками формується зусиллями, перш за все, представників юридичної науки. Тому невипадковим є запропонований нашими вченими акцент у бік конституційно-правової дійсності, маючи на увазі, що «конституційна економіка – це інноваційне, практично-наукове поняття, яке поєднує дві різні системи наук – юридичну та економічну з метою всебічного аналізу, вирішення проблем та їх попередження за допомогою взаємодії конституціоналізму та економічних чинників». У цьому аспекті конституційна економіка розглядається як «практична площина для покращення становища держави та її перетворення на правову демократичну» [7, с. 39]. Саме практичне значення застосування конституційної економіки як правового поняття реалізується як комплексний підхід у сфері економіки та права, що допомагає вирішити традиційну проблему юристів – незнання економіки, а також самих економістів – незнання питань права, особливо конституційного.

Пошук нових підходів до дослідження відповідної проблематики пов'язаний зі складністю самих по собі фінансово-економічних явищ у їх конституційно-правовому та іншому галузевому юридичному оформленні. Тому цілком корисними можуть бути і дослідження економістів у конституційно-правовій сфері регулювання економічних процесів (що характерно більшою мірою для західних уявлень про «конституційну економіку»), і конституційно-правовий, юридичний, у своїй основі, аналіз економічних явищ та їх нормативно-правової бази, як це представлено вітчизняною доктриною конституційної економіки.

Але ні першим, ні другим підходами не вичерпується конституційно-економічна проблематика. Концепція економічного конституціоналізму – це системний, міждисциплінарний, багаторівневий аналіз взаємовпливу, взаємодії, взаємопроникнення фінансово-економічних, соціально-культурних, політичних, екогуманітарних, правових процесів на основі та відповідно до цінностей сучасного конституціоналізму. Це сам процес формування та функціонування конституційної соціально орієнтованої економічної організації державності. Тому «конституційна економіка» та «економічний конституціоналізм» – це не формальний результат «зміни місць доданків»; це відносно самостійні, але взаємопов'язані напрями наукових досліджень, за вирішальної участі – якщо мати на увазі, зокрема, проблеми конституціоналізації економічної сфери, особливо публічної власності та публічних фінансів, – насамперед конституціоналістів, але у тісному союзі з економістами, фінансистами, соціологами, політологами, екологами, філософами тощо.

Видається, таким чином, цілком обґрунтованою постановка питання про вироблення підходів, що мають власне (а не запозичене, наприклад, у економічній науці) конституційно-правове значення, в основі якого – орієнтація на виявлення економічного змісту всієї системи конституціоналізму, з одного боку, та конституційного значення економічних відносин у всьому їх різноманітті, з іншого. На це і націлена категорія економічного конституціоналізму, що охоплює дуже широке коло економічної проблематики в їх конституційно-правовому прояві, що природно передбачає необхідність врахування, в тому числі, і політичного значення цих процесів.

При цьому слід мати на увазі, що економічний конституціоналізм є однією з граней конституціоналізму та його системи, що має свою специфіку, але ґрунтується на загальних засадах конституціоналізму та функціонує за притаманним йому алгоритмом. Проте економічному конституціоналізму притаманні свої змістові особливості, що можуть бути розкриті у його структурі. Першим елементом структури економічного конституціоналізму є його нормативно-правова основа, у якій Конституція України, зокрема, закріплює верховенство права (стаття 8), економічну багатоманітність (стаття 15), соціальну спрямованість

економіки (стаття 13), рівність усіх суб'єктів права власності перед законом (стаття 13) та інші фундаментальні засади розвитку економіки в Україні.

Другим елементом структури економічного конституціоналізму є економіко-правова свідомість, що поєднує сукупність правових та економічних знань і поглядів суб'єктів господарювання, що відображають економічну дійсність, а також здатність особистості пізнавати, відобразити й узагальнювати економіко-правову реальність, передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів. Враховуючи те, що основним конструктивним втіленням економіко-правової свідомості є здійснення підприємницької діяльності, їй притаманні такі характеристики, як ініціативність, ризиковість, тобто готовність до мінливості економіко-правових умов дійсності, що зумовлює її динамічність та гнучкість.

Третім елементом структури економічного конституціоналізму є динаміка його реалізації у певних правовідносинах (бюджетних, податкових, господарських, конституційно-юрисдикційних тощо), у тому числі за участю таких спеціалізованих конституційних органів, як Національний банк України, Рахункова палата. Особливої ваги зараз набуває діяльність Конституційного Суду України із захисту економічних прав фізичних осіб та юридичних осіб приватного права під час розгляду конституційних скарг, тобто відбувається вдосконалення правозахисного механізму реалізації економічних прав в Україні [11].

У сучасних умовах необхідність забезпечення стабільності конституційного ладу України набуває особливо важливого значення. Від стану економічної та фінансової систем, реального фінансово-економічного потенціалу держави значною мірою залежить зміст і спрямованість вітчизняного конституційно-правового регулювання. Взаємодія держави, права, економіки та фінансів набуває особливої значущості у періоди радикальних соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень. Про це свідчить досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за активної участі та підтримки держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності кардинального перегляду ролі держави і місця органів публічної влади в процесах життєзабезпечення суспільства.

Варто зазначити, що в конституціях зарубіжних держав економічні відносини та публічні фінанси (по суті – «конституційна економіка» або так звана «економічна конституція») у виді виокремлених структурних частин доволі детально регламентуються в Іспанії (розділ VII «Економіка і фінанси»), Косово (глава 9 «Економічні відносини»), Молдови (розділ IV «Національна економіка і публічні фінанси»), Румунії (частина IV «Економіка і публічні фінанси»), Сербії (частина третя «Економіка і державні фінанси»), Туреччини (частина IV «Фінансові

та економічні положення»), Фінляндії (глава VII «Державні фінанси»), Швейцарії (глава III «Фінансовий устрій»), Швеції (глава IX «Фінансова влада»), Чорногорії (частина четверта «Економічний порядок») тощо.

Сучасні конституції найвищою мірою насичені економічною термінологією, економічними принципами та економічними концепціями. У конституційних текстах мають місце і узагальнюючі категорії, як-то «економіка», «економічний лад», «економічна система», «економічні відносини», «ринкова економіка», «економічна безпека», «економічна політика», які не можуть бути виведеними лише з правовідносин та оціненими виходячи з юридичних позицій без урахування та у відриві від їх специфічного економічного змісту, і такі вельми конкретні економічні поняття, як «засоби виробництва», «форми громадського господарства» (стаття 15 Основного закону ФРН 1949 р.), «ринкова економіка» (стаття 28 Конституції Андорри 1993 р.), «свобода економічної діяльності», «вільна економічна конкуренція» (стаття 8 Конституції Вірменії 1995 р.), «економічний розвиток», «кредит, капітал, ринок товарів та послуг» (статті 166, 167 Конституції Туреччини 1982 р.), «стабілізація кон'юнктури» (стаття 100 Конституції Швейцарії 1999 р.) та ін.

Приклади такого роду конституційної фіксації економічних понять трапляються у більшості сучасних конституцій різних регіонів світу.

Аналіз відповідних конституційних правоположень свідчить, що системне конституційне регулювання фінансових економічних відносин є своєрідним мегатрендом сучасного конституціоналізму в Європі.

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що Конституція України лише частково врегулювала ринкові економічні основи права власності та тенденцій його розвитку. Водночас практика конституційного правозастосування постійно стикається із сучасними економічними проблемами і різними аспектами правового регулювання власності (види, функції, статус суб'єктів, правовий режим об'єктів тощо). Такі протиріччя виникають, зокрема, під час закріплення права власності в тексті Конституції як конституційної цінності та фундаментального інституту конституційного ладу; визначення меж його реалізації; розмежування приватних і публічних інтересів, політичної та економічної влади тощо. У зв'язку з цим актуалізується питання щодо виділення у Конституції окремого розділу «Публічна власність», яким закріплювався би статус публічної власності. Публічна власність таким чином мала б визначатися економічною основою держави, її функцій та сталого розвитку. З точки зору конституційної теорії та практики це означає визначення власності не лише як економічної категорії, а й фундаментальної конституційної цінності, установлення типу власності, який підтримує і захищає держава, обумовленості форм і видів публічної власності та принципів їх регулювання в поточному законодавстві. Це має особливе

значення в системі конституційного регулювання з позиції обґрунтування взаємозв'язку з владою народу.

Також розвиток Конституції України свідчить про необхідність закріплення у ній окремого розділу «Публічні фінанси». Такий підхід зумовлюється, з одного боку, вкрай фрагментарним регулюванням фінансових відносин у чинній Конституції України, і, з другого боку, тими тенденціями, які відбуваються у сфері публічних фінансів у сучасних демократичних державах та світі загалом. Вперше в історії європейського конституціоналізму до такого способу регламентування публічних фінансів вдався німецький конституцієдавець. В Основному Законі Федеральної Республіки Німеччини є розділ X «Фінанси», який викладено у формі детальних зобов'язань держави у сфері публічних фінансів. Наслідуючи цей досвід, у багатьох сучасних державах конституційну регламентацію публічних фінансів здійснюють за двома напрямками: створення матеріальних гарантій ефективності держави і запобігання при цьому її сваволі. Така регламентація має бути спрямованою на гармонізацію цих двох конституційних цінностей. Насамперед фінансова система має бути побудована таким чином, щоб гарантувати формування, накопичення і збереження заощаджень, а також застосування фінансових коштів, необхідних для сталого економічного і соціального розвитку, що значною мірою відкликатиметься на злободенні проблеми та виклики соціально-економічного життя сучасної України, а також відповідатиме тенденціям сталого розвитку у провідних державах світу.

На нашу думку, посилення конституційного регулювання публічної власності і публічних фінансів (нормативно-прикладний аспект) та доктринального супроводу відповідних процесів (теоретичний аспект) вказуватиме не тільки на особливе конституційне значення відповідних інститутів, а і їх аксіологічний, синергетичний, функціонально-телеологічний зв'язок із принципами конституційного ладу.

Зарубіжний досвід конституційної економіки свідчить, що більшість конституцій спочатку регулювали фінансово-економічні відносини доволі фрагментарно. В міру розвитку конституціоналізму конституціоналізація інститутів публічної власності та публічних фінансів посилювалася: конституційне регулювання в цій сфері ставало з часом дедалі деталізованішим і розгалуженішим, а отже, і об'ємним та функціональним.

На сучасному етапі розвитку конституціоналізму це пояснюється дією тенденцій економізації конституційного права, що зумовлює зростання і важливості, і складності фінансово-економічних відносин і їх юридичної регламентації. У цьому контексті виділення у структурі Конституції України окремих розділів про публічну власність та публічні фінанси значною мірою відкликатиметься на тенденції розвитку сучасного конституціоналізму.

Список використаних джерел:

1. Правове регулювання економічної системи: інституції, правила, процедури : монографія / за ред. проф. М.В. Савчина. Одеса : Гельветика, 2021. 830 с.
2. Осядла М.В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
3. Antoine de Montchrétien, sieur de Vateville. Traite de l'economie politique. Paris, 1868. 197 p. URL: <http://www.archive.org/stream/memoiresurantoii00duva#page/n3/mode/2up>.
4. Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт) : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 294 с.
5. Батанов О.В. Конституційне право у сучасному світі: основні напрями та форми розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 7. С. 32–42.
6. Верлос Н.В. Рецепт у конституційному праві: досвід компаративного аналізу : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2020. 365 с.
7. Іванова Р.Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави : монографія. Київ : Ін Юре, 2017. 184 с.
8. Лощихін О.М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*. 2018. № 26 (2). С. 239–246.
9. Приходько О.В. Публічно-приватне партнерство в аспекті конституційної економіки : дис. ... д-ра філос: спец. 081. Харків, 2021. 236 с.
10. Савчин М. В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 96–100.
11. Олькіна О.В. Економічний конституціоналізм: структурна характеристика. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 травня 2021 р.) / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2021. Т. 1. С. 268–270.
12. Худик А.М. Конституціоналізація публічних фінансів: зарубіжний досвід та українська модель : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2020. 266 с.
13. Ільницький О. Фіскальний конституціоналізм як нормативний механізм євроінтеграції у сфері фінансової політики. *Український часопис конституційного права*. 2022. № 3. С. 81–90.
14. Батанов О.В. Розвиток Конституції України та повоєнне економічне відновлення України: ідеї, принципи, інструментарій. *Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій* : матеріали міжнар. круглого столу (м. Ужгород, 26 грудня 2022 р.). Ужгород : УЖНУ, 2022. С. 12–34.
15. Buchanan, James M.. The Logical Foundations of Constitutional Liberty. Vol. 1. Indianapolis: Liberty Fund, 1999. 546 p.
16. Buchanan J.M. Constitutional Political Economy. *The Encyclopedia of Public Choice*. Vol. I / C.K. Roweley, F. Schneider (eds.). Dordrecht etc.: Kluwer.2004. P. 60–67.

Віктор БЕСЧАСТНИЙ

доктор юридичних наук,
доктор наук з державного управління, професор,
керівник Секретаріату
Конституційного Суду України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА ПОДАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Перш ніж почати висвітлення теми цієї публікації, дозволю собі вказати на передумови проведення заходу, за результатами якого видано цю збірку.

Два роки тому Конституційний Суд України спільно з Координатором проєктів ОБСЄ в Україні за підтримки Донецької обласної державної адміністрації та Маріупольської міської ради з нагоди 25-ї річниці з дня заснування Конституційного Суду України організував I Маріупольський конституційний форум на тему «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій», який відбувся 13–14 вересня 2021 року в місті Маріуполі. Учасники цього форуму – судді Конституційного Суду України, працівники Секретаріату Суду, представники Верховного Суду, наукових кіл, органів місцевого самоврядування, вітчизняні та міжнародні експерти з конституційної юстиції. Під час форуму було обговорено питання захисту конституційних прав у сучасній правовій державі, здійснення конституційних реформ, забезпечення людської гідності, зокрема йшлося про те, як це працює в Маріуполі.

За результатами цього заходу було підготовлено збірник матеріалів I Маріупольського конституційного форуму «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій», який можна переглянути на офіційному вебсайті Конституційного Суду України.

Проведення II Маріупольського конституційного форуму було заплановано на вересень 2022 року, проте із початком повномасштабного вторгнення росії в Україну місто Маріуполь було перетворено на руїни і на сьогодні є тимчасово окупованою територією, населення якої зазнає всіх жабів війни.

Я переконаний, що нині зусилля усіх професійних та громадських кіл України мають бути спрямовані на захист людських прав та свобод, суверенітету й незалежності держави.

Підтвердженням цього стало проведення 6 жовтня 2023 року II Маріупольського конституційного форуму «Візія майбутнього: конституційний вимір пово-

енного відновлення України та європейської інтеграції». Цей захід організував Конституційний Суд України спільно із Програмою підтримки ОБСЄ для України.

Цьогорічний форум, що відбувся в місті Києві, став напевно важливим та потрібним, оскільки привернув увагу до актуальних питань захисту прав людини за допомогою інструментів конституційного правосуддя, відновлення та утвердження конституційних цінностей і людських прав на всій території України.

Користуючись нагодою, висловлюю вдячність всім, хто доклав зусиль, щоб проведення цього заходу стало можливим.

Повертаючись до тематики цієї публікації, перш за все хочу наголосити на тому, що в умовах воєнної агресії російської федерації проти нашої держави та воєнного стану в Україні Конституційний Суд України виконує свої конституційні повноваження, зокрема в частині розгляду конституційних скарг.

Від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну станом на 6 жовтня 2023 року до Конституційного Суду України надійшли 504 конституційні скарги, за 62 конституційними скаргами у цей період відкрито конституційне провадження у справі. Конституційний Суд України ухвалив 18 рішень за конституційними скаргами, з яких деякі стосувалися посиленого соціального захисту військовослужбовців, інших аспектів соціальних гарантій для захисників і захисниць України тощо [1].

Так, Конституційний Суд України 6 квітня 2022 року ухвалив Рішення у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [2].

Оспорюваними приписами Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011–XII (далі – Закон № 2011–XII) визначено: «Якщо протягом двох років військовослужбовцю, військовозобов'язаному або резервісту після первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності під час повторного огляду буде встановлено вищу групу інвалідності або більший відсоток втрати працездатності, що дає їм право на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, виплата провадиться з урахуванням раніше виплаченої суми.

У разі зміни групи інвалідності, її причини або ступеня втрати працездатності понад дворічний термін після первинного встановлення інвалідності виплата одноразової грошової допомоги у зв'язку із змінами, що відбулися, не здійснюється» [3].

Цим Рішенням Конституційний Суд України оспорювані приписи Закону № 2011–XII визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), оскільки установлення такого законодавчого обмеження є не виправданим з огляду на те, що законодавець мав можливість обрати для досягнення цієї ж мети засіб, який менш обтяжливо зачіпав би сферу реалізації прав військовослужбовців на соціальний захист.

Конституційний Суд України зважає на реалії, пов'язані зі збройною агресією російської федерації проти України, роль Збройних Сил України та інших військових формувань в обороні Української держави, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності. Відповідні конституційні принципи є осердям конституційного ладу України, тож від їх захисту залежить його втілення загалом, зокрема й гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина [2].

У цьому Рішенні Конституційний Суд України виклав низку юридичних позицій стосовно обороноздатності держави, зокрема ролі Збройних Сил України, в умовах воєнного стану.

Конституційний Суд України 12 жовтня 2022 року розглянув справу за конституційними скаргами Жиденка Володимира Вікторовича, Петренка Віктора Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668–VI (далі – Закон № 3668).

Конституційний Суд України вважає, що зі змісту частин першої, другої, п'ятої статті 17 Конституції України у їх взаємозв'язку з частиною першою статті 46, частиною першою статті 65 Основного Закону України впливає конституційний обов'язок держави надати спеціальний юридичний статус громадянам України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, членам їхніх сімей, а також особам, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії російської федерації проти України, розпочатої у лютому 2014 року, із забезпеченням відповідно до цього статусу соціальних гарантій високого рівня.

Конституційний Суд України перевірів на відповідність Конституції України обмеження встановленням максимального розміру пенсії, призначеної (перерахованої) за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 року № 2262–XII (далі – Закон № 2262), та дійшов висновку, що пенсійне забезпечення як основний складник соціальних гарантій високого рівня стосовно громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових

формуваннях, а також осіб, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії російської федерації проти України, розпочатої в лютому 2014 року, не може бути скасоване або обмежене.

У цьому Рішенні Конституційний Суд України наголосив, що оспорювані приписи Закону № 3668, які обмежують максимальним розміром пенсії, призначеної (перерахованої) за Законом № 2262, зокрема особам, на яких поширено приписи частини п'ятої статті 17 Конституції України, не відповідають сутності соціальних гарантій високого рівня для таких осіб.

Цим Рішенням Конституційний Суд України визнав неконституційними приписи статті 2 Закону № 3668, що поширюють свою дію на Закон України № 2262, втім, що вони не забезпечують соціальних гарантій високого рівня, що мають бути забезпечені державою відповідно до спеціального юридичного статусу громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також осіб, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії російської федерації проти України, розпочатої в лютому 2014 року [4].

Конституційний Суд України зважає на реалії, пов'язані зі збройною агресією російської федерації проти України, та відображає це не лише у своїх рішеннях, а й в актах за результатами вирішення питання щодо відкриття провадження у справі за конституційною скаргою. Зокрема, Друга колегія суддів Другого сенату Конституційного Суду України, розв'язуючи питання про поновлення строку подання конституційної скарги до Конституційного Суду України, враховує умови воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 зі змінами. Водночас Конституційний Суд України бере до уваги ускладнені в умовах воєнного стану обставини реалізації прав і свобод людини, гарантованих Конституцією України, а також акцентує на тому, що конституційне право на судовий захист не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану (частина друга статті 64 Конституції України) [5].

Ураховуючи викладене, можна констатувати, що забезпеченню права особи на подання конституційної скарги в умовах воєнного стану Конституційний Суд України приділяє значну увагу, що в свою чергу знаходить своє відображення у відповідних актах Конституційного Суду України за результатами розгляду питань конституційного провадження.

Завершити цю публікацію дозволю собі цитатою з Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону № 2011–XII: «В умовах воєнного стану держава зобов'язана мобілізувати всі доступні їй ресурси для посилення

своєї обороноздатності та відсічі збройної агресії російської федерації проти України. Відтак усебічна підтримка військовослужбовців Збройних Сил України є одним із засобів розширення оборонних можливостей держави» [2].

Слава Україні! Слава її незламним захисникам!

Список використаних джерел:

1. Статистична інформація щодо результатів опрацювання конституційних скарг, що надійшли до Конституційного Суду України, з 24 лютого 2022 року до 6 жовтня 2023 року. Матеріали Секретаріату Конституційного Суду України.
2. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-p(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text> (дата звернення: 06.10.2023).
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011–XII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 06.10.2023).
4. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 12 жовтня 2022 року № 7-p(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-22#Text> (дата звернення: 06.10.2023).
5. Ухвала Другої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України від 16 березня 2023 року № 34-2(II)2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v034u710-23#Text> (дата звернення: 06.10.2023).

Оксана ВІННИК

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник
відділу міжнародного приватного права
та правових проблем євроінтеграції
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА СКЛАДОВА У ВДОСКОНАЛЕННІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНИ

Зазначена проблема – багатоаспектна. Разом із тим можна виокремити найбільш актуальні проблеми, пов'язані з нинішнім станом України (війна, цифровізація, потреба у значних коштах для звільнення території України від рашистських загарбників та її відбудови), а також сподіванням на статус члена Європейського Союзу, що потребує відповідного євроінтеграційного корегування законодавства.

Цифровізація України, що набула поширення спочатку через пандемію, а з кінця лютого 2022 р. – через розв'язану російськими загарбниками повномасштабну війну, довела свої переваги у вирішенні різноманітних проблем (економічних, військових, побутових, захисних в умовах війни та ворожих атак на критичну інфраструктуру тощо). Разом із тим у таких складних умовах чіткіше проявилися і ризики цифровізації у формі зловживання цифровими можливостями окремими громадянами (оприлюднення в соціальних мережах задля популярності інформації, яку використовує ворог на шкоду Україні: стосовно переміщення військової техніки, розташування об'єктів критичної інфраструктури, результатів ворожих обстрілів тощо). Попри встановлення відповідальності (кримінальної, зокрема) [1] за такі дії проблема потребує кардинального вирішення, оскільки ні в Конституції України [2], ні в інших актах законодавства не закріплено цифрових прав і цифрових обов'язків громадян. У низці актів вищої юридичної сили [3, ст. 7; 4, ст. 8; 5, ст. 4] йдеться про захист конституційних прав і свобод громадян (у тому числі в умовах надзвичайних ситуацій, воєнного стану, кіберзагроз) та можливість їх обмеження з огляду на ці стани. Оскільки в Конституції України немає положень про цифрові права та цифрові обов'язки громадян, виникає проблема заповнення цієї прогалини, що є необхідним у цифрову епоху [6].

Інший аспект порушеної проблеми полягає в необхідності правових механізмів залучення інвестиційної підтримки для повоєнної відбудови України не

лише від приватних осіб, а й від дружніх держав. Йдеться про грандіозні кошти [7–10] (з огляду на великі втрати, руйнування, забруднення територій відходами війни, мінування, наслідки підриву Каховської ГЕС тощо), яких Україна не має і які навряд чи варто сподіватися отримати як безоплатну допомогу (другий рік допомоги Україні позначився на економічному стані дружніх країн на фоні наявності у них власних проблем). Чинні в Україні правові механізми залучення інвестицій, у тому числі і так званий закон про інвестиційних нянь [11], не спроможні вирішити ці проблеми, оскільки йдеться про залучення суто приватних інвестицій розміром понад 12 млн євро, що значно менше від наявних потреб України на повоєнну відбудову [10] та можливостей держав-інвесторів.

У зв'язку з цим принагідно нагадати, що в ЄС діє Регламент (ЄС) 2021/2085 від 19 листопада 2021 р. «Про заснування спільних підприємств у рамках Horizon Europe та скасування Регламентів (ЄС) № 219/2007, (ЄС) № 557/2014, (ЄС) № 558/2014, (ЄС) № 559/2014, (ЄС) № 560/2014, (ЄС) № 561/2014 та (ЄС) № 642/2014» [12], що передбачає використання для реалізації стратегічних для ЄС (і, відповідно, високовартісних) проєктів інституційного публічно-приватного партнерства за участі кількох держав – учасниць ЄС та приватного бізнесу. Таке партнерство має низку переваг: можливість залучення великих коштів (не лише приватний, а й кількох держав-учасниць), ґрунтовність вимог до партнерства, його учасників, юридичної особи, яку створюють учасники, порядку управління та контролю за коштами інституційного партнерства з метою запобігання зловживанням та забезпечення ефективності самого партнерства.

Схоже партнерство могло б стати у пригоді Україні, проте є кілька проблем: відсутність у Законі України «Про державно-приватне партнерство» [13] положень щодо інституційного партнерства та можливості участі в ньому, крім України, її органів місцевого самоврядування та бізнесу, інших держав; необхідність врегулювання за допомогою міжнародно-правових засобів такої співпраці (членство України в ЄС вирішило б цю проблему, проте можливість його отримання залишається поки що в перспективі). Вказані обставини вимагають пошуку прийнятних рішень щодо використання потенціалу інституційного партнерства за участі кількох дружніх держав та суб'єктів бізнесу до схвалення рішення про прийняття України до складу членів ЄС і, відповідно, поширення на неї дії вищезгаданого регламенту.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України

- чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 24 березня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#Text> (дата звернення: 30.04.2022).
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.07.2023).
 3. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 26.10.2023).
 4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 26.10.2023).
 5. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 5 жовтня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 26.10.2023).
 6. Вінник О.М. Цифрові права громадян в умовах війни. *Деокупація. Юридичний фронт* : матеріали Міжнародного експертного круглого столу (м. Київ, 18 березня 2022 р.) / Державний торговельно-економічний університет, Українська асоціація порівняльного правознавства, Українська асоціація міжнародного права, Асоціація реінтеграції Криму; упоряд. і наук. ред. О.В. Кресін. Київ : Держ. торг.- екон. ун-т, 2022. С. 147–149.
 7. Скільки Україні коштує війна: Шмигаль ошелешив сумою. URL: <https://tsn.ua/ato/skilki-ukrayini-koshtuye-viyna-shmigal-osheleshiv-sumoyu-2383519.html> (дата звернення: 03.08.2023).
 8. Прямі збитки, нанесені інфраструктурі України в ході війни, складають майже \$63 млрд. Загальні втрати економіки \$543–600 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-naneseni-infrastrukturii-ukrayini-v-hodi-viyni-skladayut-mayzhe-63-mlrd/> (дата звернення: 03.08.2023).
 9. Завдані російським вторгненням збитки екології сягають 2 трильйонів гривень, – Міндовкілля. URL: https://sensor.net/ua/news/3439896/zavdani-rosiyiskym_vtorgnenniam_zbytku_ekologiyi_syagayut_2_trylyioniv_gryven-mindovkilliya (дата звернення: 27.08.2023).
 10. Собенко Н. Світовий банк назвав суму, потрібну на відновлення України. URL: <https://suspilne.media/422325-svitovij-bank-nazvav-sumu-potribnu-na-vidnovlenna-ukraini/> (дата звернення: 11.08.2023).
 11. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні : Закон України від 17 грудня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text> (дата звернення: 26.10.2023).
 12. Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014. ST/12156/2021/INIT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32021R2085> (дата звернення: 26.03.2023).
 13. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 1 липня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text> (дата звернення: 07.10.2023).

Олександр ВОДЯННИКОВ

LLM, кандидат юридичних наук,
Старший проектний співробітник
Програми підтримки ОБСЄ для України

ВІД «ПРАВ ЛЮДИНИ» ДО «ЛЮДСЬКИХ ПРАВ»: ЕВОЛЮЦІЯ РОЗУМІННЯ ВІД ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

В українській правничій термінології склалася стала традиція використання терміну «права людини» для означення поняття, яке в європейських мовах має назву «*human rights*» (англ.), «*Menschenrechte*» (нім.), «*derechos humanos*» (ісп.), «*diritti umani*» (італ.). Цей термін міститься в Конституції України, законодавстві, включаючи офіційні переклади міжнародних документів, в науковій літературі та повідомленнях ЗМІ. Такий термінологічний консенсус існує не одне десятиріччя – це власне термінологічна спадщина радянських часів¹. Спочатку він склався в перекладах основоположників марксизму («Про єврейське питання», «Критика Готської програми» та «Маніфест комуністичної партії»), а після II світової війни – в офіційних перекладах міжнародних документів, зокрема, Статуту ООН, Загальної Декларації прав людини 1948 року, міжнародних пактів.

Першим в українській науці, хто звернув увагу на проблематику терміна «права людини», був С. Головатий – в своїй монографії «Про людські права» він, виходячи з історико-лінгвістичного аналізу, обґрунтовує необхідність за-

1 До революції 1917 року в Російській імперії сам термін «права людини» не був поширений і розглядався як республіканська спадщина. Граф С. Вітте у своїй записці Миколі I «Всеподданейший доклад статс-секретаря графа Вітте» від 9 жовтня 1905 року, що була покладена в основу Маніфесту 19 жовтня 1905 року, прискіпливо оминає цей термін, послуговуючись «громадянськими свободами», «громадянськими правами», «елементами правового ладу: свободи друку, совісті, зібрань, союзів та особистої недоторканості» [1]. Таким же чином Маніфест 17 жовтня 1905 року використовує термін «громадянська свобода», але не права [див. 2]. Термін «права людини» лише деінде проскакує у виступах депутатів I Державної думи як щось таке, що не властиве суспільству Російської імперії [див. 3, с. 1449-1454]. Звід основних державних законів Російської імперії 1906 року містить розділ «Про права і обов'язки російських підданих», де також не використовується термін «права людини» [див. 4]. В часи Української революції і визвольних змагань (1917-1921 роки) термін «права людини» також не знаходить ужитку. Перший Універсал Центральної Ради посилається на «права і вольности» Української землі [5], а Третій Універсал гарантує «свободи, здобуті всеросійською революцією» [6]. Конституція УНР 1918 року містить розділ «Права громадян України», що гарантує «громадянські і політичні права», але там також відсутній термін «права людини» [7]. Як вбачається, це є наслідком дореволюційного дискурсу несприйняття самого поняття «прав людини» як такого, що притаманний буржуазному лібералізму XIX ст.

міни загальнозживаного терміну «права людини» на «людські права» [див. 8, с. 5-11, 226-232]. Спираючись на доробок проф. Віктора Осятинські, С. Головатий вказує на п'ять відмінностей між «правами людини» і «людськими правами»: (1) людські права є невідокремні (та невідчуженні); (2) такі права походять від самої людської природи; (3) кожна людська істота має їх від народження; (4) такі права мають бути рівною мірою доступними для кожної людини за допомогою права; та (5) легітимність державної влади залежить від здатності гарантувати такі права [8, с. 231].

Проблематика «прав людини» і «людських прав» не є суто термінологічною. В основі відмінностей між цими двома термінами лежать фундаментальні ідеологічні міркування, адже, дійсно, у період становлення «*human rights*» замість «*rights of man*» відбувається кардинальне переосмислення конституціоналізму. На місце суїцидальної конституції, тобто конституції як тексту, приходять ідея конституційних цінностей і принципів, а замість концепції прав людини як політичного проекту Французької революції, що пов'язував такі права з громадянством, з приналежністю до політичної спільноти, постає концепція людських прав як невід'ємних (притаманних людині в силу самої людської природи), рівних (тотожних для всіх без винятку) та загальних (повсюдна дія) [див. 9, с. 12-17]. Тому розгляд цієї еволюції є важливим для розуміння змісту і природи «прав людини» як вони викладені в Конституції України.

«Droits de l'homme» як проект Французької революції

Сучасний конституціоналізм мав два відмінні шляхи свого становлення: (1) континентальний або республіканський, в основі якого лежить ідея політичної нації як основи держави і (2) колоніальний або федералістський, за яким ідея конституції витікає з колоніальних хартій і їх гарантій особистої свободи як автономії індивіда. Ці два шляхи визначили відмінні парадигми конституційної демократії:

антимажоритарний, який виник з наробку епохи англійської колонізації Північної Америки з її приматом особистої свободи і був розвинутий в працях батьків-засновників американської республіки. Американська революція, керована ідеями Дж. Локка, спиралася на примат свободи, який ґрунтувався на ідеї приватної власності, що забезпечує автономію індивіда.

егалітарний, що базується на спадщині Французької революції і русіанівської концепції *volonté générale*. Адже Французька революційна думка, радикально заперечуючи, відкидаючи і демонтуючи становий порядок Старого режиму, проголосила примат рівності над свободою. Становлення політичної нації відбувалося з екзальтацією ідеї «загальної волі» політичної громади, що складалася з рівних громадян. Декларація прав людини і громадянина 1789 року,

власне, і була декларацією прав чоловіка, що був громадянином [10, с. 24], а в її основі були закладені класові, расові і гендерні нерівності [11, с. 190; 12, с. 340].

Національна асамблея Франції в 1789 році в першій статті Декларації прав людини і громадянина проголосила: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на основі загальної користі» [13]. Це засадниче положення стало відповіддю на ієрархічну парадигму суспільства, що існувала за часів Старого режиму і заклало основи так би мовити республіканської ідеології «по-французьки» [14, с. 46]. Егалітарний республіканізм, що тривалий час залишався основною ідеологією французького конституціоналізму і навіть зараз його вплив досить відчутний [14, с. 47], виходить з абсолютизації формальної рівності. Однак навіть в революційні часи така рівність не стосувалася рабів, жінок і навіть звільнених рабів [15, с. 43].

Разом з тим, вона проголосила нову еру громадянських прав – прав, що належали членам нової політичної спільноти, які в силу цього членства (тобто громадянства, приналежності до політичної громади) мали визнаватися рівними. В її основі було покладено імпліцитне розрізнення між правами, що належать людині (у той історичний момент – вільному чоловіку), та правами, що належать чоловіку як члену політичної спільноти (тобто громадянину).

Термін «*droits de l'homme*» набув поширення завдяки Жан-Жаку Русо. В своєму трактаті «Про суспільний договір» Русо говорить про «права громадян», «природні права, яким [громадяни] повинні користуватися як люди» [16, с. 172], «права людини». Але квінтесенція розуміння прав у викладі Русо полягає в тому, що «суспільний стан – це священне право, що є засадою всієї решти прав. Це право, однак, не є природним; тому воно базується на угодах» [16, с. 152]. По суті Русо закладає основи пізнішого революційного розуміння «*droits de l'homme*» як засади політичного проекту. З 1760-х років саме такі конотації забарвлюють цей термін в працях барона Гольбаха, Рейналя, Мерс'є, маркіза де Кондорсе. Абат Рейналь в 1770 році писав:

«Свобода є властивістю кожного. Слід розрізняти три її типи: природна свобода, громадянська свобода та політична свобода; тобто свобода індивіда, свобода громадянина і свобода нації. Природна свобода є правом, наданим природою кожній людині розпоряджатися собою на власний розсуд. Громадянська свобода є правом, що забезпечується суспільством кожному громадянину робити все, що не суперечить законам. Політична свобода є стан народу, що не відмовився від свого суверенітету, і який сам встановлює собі закони або бере участь в системі свого законотворення» [17, с. 52].

В цьому викладі абата Рейналя відображена, власне, концепція «*droits de l'homme*», що згодом була закладена в Декларації 1789 року: права людини становили поєднання «політичної» і «громадянської» свободи задля утворення нової політичної спільноти – політичної нації. Дебати в Національній Асамблеї в червні 1789 року чітко окреслюють цю концепцію і розуміння прав, викладених в Декларації: закріпити в цьому документі «перші принципи» конституції, «перші елементи всього законодавства» (маркіз де Лафайет) [18, с. 72]. Герцог де Монморансі не менш чітко сформулював ідею Декларації: «Дуже важливо проголосити права людини до прийняття конституції, оскільки конституція – це лише продовження, завершення такого проголошення» [19, с. 73].

Декларація 1789 року і права, декларовані нею, стосувалася громадянства як приналежності до нової політії. Як підсумував Самуель Мойн, «права революційної епохи були революційними: вони становили засади утворення чи відновлення простору громадянства, а не захист “людяності”» [20, с. 26]. Тому, історично обґрунтованим було б аналізувати становлення і еволюцію людських прав саме в наслідок невдачі французької революційної моделі, переривання революційної традиції «*droits de l'homme*», що сталося після Другої світової війни.

Саме ця революційна традиція витіснила і в англійському і у французькому політичному дискурсах інші концепції – «*human rights*» (людські права), «*rights of mankind*» (права людського товариства) та «*rights of humanity*» (права людства) – які на тлі революційної традиції виглядали надто загальними, щоб мати значення в новій парадигмі народного суверенітету. Ці концепції розглядалися відносними категоріями, що відрізняють людське від божественного, з одного боку, і тваринного, з іншого.

Іншими словами, термін «*droits de l'homme*» з самого початку був політично, гендерно і соціально забарвленим. В силу своєї генеалогії і семантичного наголосу на адресаті прав він не охоплює всіх якостей, якими в постмодерному конституціоналізмі мають володіти «*human rights*», а саме невід’ємність (притаманність людині в силу самої людської природи), рівність (тотожність для всіх без винятку) та загальність (повсюдна дія). Цей революційний проект виходив з іншого постулату – утворення політичної нації. Однак такі конотації визначили живучість революційного проекту в період становлення і розвитку національної держави до Другої світової війни.

Абстракція “людини” в такому революційному проекті завжди містила певну політичну ідентичність. Класичний лібералізм XIX – першої половини XX ст. в якості головної мети проголошував захист свобод окремого політичного суб’єкта, хоча ці свободи зводилися до тих прав, що були необхідними індивіду, щоб діяти в певному політичному середовищі.

В цій парадигмі сформувалося республіканське розуміння людських прав. Республіканізм виходив з концепції громадянства, культурної, політичної, і навіть релігійної, мовної та етнічної єдності. Саме з такої парадигми, з таких фундаментальних ідей і концепції національної держави виводилися розуміння і значення прав людини: в основі визнання, проголошення і гарантування цих прав була покладена не концепція рівної людської гідності і цінності, а власне ідея уможливлення для кожного члена політичної нації сприяти в силу своїх здібностей і можливостей інтересам національної держави. В цій же ідеї було закладено концепцію формальної рівності, а відтак і визнання і інституціоналізацію соціальних нерівностей: оскільки всі люди різні, мають різні здібності і можливості, визнання прав і свобод визначало різні шляхи і способи такого сприяння. Людські права в такому розумінні містили суттєві обмеження: користування правами і свободами гарантувалося лише тією мірою, якою вони сприяли національній державі².

Тому класична ліберальна думка цього періоду, власне, і розглядала людські права крізь призму приналежності до політичної нації [див. 22, с. 8-20]. Нерівності між людьми вважалися природними, а принцип рівності мав сенс лише у питаннях політичного життя. В цьому, власне, і полягала фундаментальна вада ліберальної демократії XIX ст.: права і свободи вважалися атрибутом громадянства; особа, позбавлена своєї політичної громади опинялася у ситуації цілковитого безправ'я. Цей парадокс – парадокс права на права [23, с. 296-297] – найбільш наочно проявився в XX ст. у період між світовими війнами, коли після більшовицького перевороту і Громадянської війни в Росії в європейських державах опинилася велика кількість людей без громадянства, а встановлення нових кордонів у Європі та на Близькому Сході супроводжувалося виникненням анклавів з національними меншинами, обмінами населення за етнічною ознакою.

Цей парадокс став наслідком ґрунтового протиріччя між ідеєю визнання за кожною людською істотою невідчужуваних прав і модерною державою. Як писала Ганна Арендт,

«Людина, яка щойно з'явилася як повністю емансипована, повністю ізольована істота, що наділена сама по собі гідністю безвідносно якогось ширшого всеохоплюючого порядку, негайно розчинилася у масі народу. З самого початку парадокс, що виник з проголошення невідчужуваних людських прав, полягав у тому, що таке проголошення стосувалося «абстрактної» людини, який ніби ніде не існує, адже навіть дикуни живуть у

2 Як зазначає Роберто Буонамано, «Абстракція „людини“ як суб'єкта прав людини завжди містила певну політичну ідентичність. Лібералізм був спроможний створити ідентичність, оскільки він таким же чином використовував індивіда як онтологічного суб'єкта політичної системи. Лібералізм в якості головної мети проголошував захист свобод окремого політичного суб'єкта, хоча ці свободи зводилися до тих прав, що були необхідними індивіду, щоб діяти в певному громадському чи політичному середовищі» [21, с. 8].

певного роду соціальному порядку. Якщо племінна чи інша «відстала» громада не користується людськими правами, це вочевидь вважалося наслідком того, що вона не досягла стадії цивілізації, стадії народного і національного суверенітету, і продовжує існувати під ярмом іноземних чи власних деспотів. Тому питання людських прав цілком і швидко було неподільно змішане з питанням національного визволення; тільки звільнений суверенітет народу, свого власного народу, здавався здатним забезпечити ці права. Оскільки людство з часів Французької революції сприймалося в образі родини народів, поступово стало самоочевидним, що народ, а не особа, є образом людини» [23, с. 291].

У такому сенсі втрата членства у політичній громаді, як-то через зникнення такої громади чи в силу вигнання, означало виключення з людства, втрату «права на права». Рівність була привілеєм членства в політичній громаді, привілеєм громадянства. Однак навіть громадянство не забезпечувало рівності в сучасному розумінні: стать, виборчий ценз, майновий стан – ці та інші ознаки створювали юридично визнані нерівності і ієрархії в суспільстві³. А з розвитком законодавчої держави таких нерівностей ставало все більше. Права людини в такому сенсі були привілеєм членства в політичній громаді, привілеєм громадянства.

«Людські права» («*human rights*») як антитеза «прав людини» («*droits de l'homme*»)

Термін «*human rights*» в сенсі людських прав виникає в контексті дискусії в англomовній публіцистиці щодо французької Декларації. Томас Пейн в своєму трактаті «Права людини» («*Rights of man*») 1791 року, написаному у відповідь на критику Едмунда Берка французької Декларації, побіжно використовує цей термін [25, с. 179; 26, с. 282]. Але в загальний вжиток «*human rights*» у значенні, подібному до сучасного розуміння людських прав, входить в першій чверті XIX ст. в контексті боротьби за заборону рабства і работоргівлі [27, с. 160-167]⁴.

Нове розуміння людських прав постає і індоктринується після Другої світової війни з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 року. Навіть в політичному і дипломатичному лексиконі використання терміну «*human rights*» замість «*rights of man*» стає новацією. До того часу публічний дискурс послуговувався лексиконом, що склався в часи Великих революцій – «природні

3 Це право на права як привілей приналежності до політичної спільноти найбільш наочно проявилось в радянській правовій доктрині з її ідеєю «прав трудящих», користуватися якими мали би лише члени «робітничої класи» та «селянської бідноти», а «окремі особи і окремі групи, які користуються цими правами на шкоду соціалістичної революції» прямо позбавляються прав (Конституції УСРР 1919 р) [24].

4 Саме в такому контексті Томас Джефферсон в 1806 році використав цей термін в промові стосовно работоргівлі [27, с. 22].

права», «громадянські права», «політичні права», «соціальні права», «конституційні права», віддзеркалюючи когнітивні *schemata* революційного проекту. Так за сто років до Другої світової війни тільки в шести рішеннях Верховного Суду США був вжитий термін «*human rights*», але вже за період з 1941 по 1949 цей термін з'являється в тринадцяти рішеннях, а протягом двадцяти років з моменту схвалення Загальної декларації про права людини «*human rights*» згадують тридцять два рішення Верховного суду США [28, с. 191].

Історичні дослідження становлення ідеї людських прав вказують на Статут ООН та Загальну Декларацію прав людини як епохальні документи. Це дійсно так. Але, як правило, такі дослідження не відповідають на питання чому до цих документів було включено відповідні формулювання. Як так сталося, що Загальна декларація прав людини 1948 року постала певною відповіддю на явні і імпліцитні упередженості французького революційного проекту «прав людини»? Адже цей документ є прикладом «Великого діалогу»: стаття 1 Загальної декларації відтворює статтю 1 французької Декларації 1789 року з важливою відмінністю – замість «*Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits*» («люди», «чоловіки» - фр.) Загальна декларація постулює невід'ємність, рівність і загальність: «*Tous les êtres humains naissent libres et égaux en dignité et en droits*» («всі людські істоти»). І якщо у випадку Декларації ще можна вказати на роль Елеонори Рузвельт, що нібито наполягла на заміні «*rights of man*» на «*human rights*» (що є суто непідтвердженою історичною оповідкою), то що змісило розробників Статуту ООН двома роками раніше послуговуватись саме «*human rights*»?

Насправді, уявлення про те, що в 1945 та 1948 роках людські права виринають у засадничих міжнародно-правових текстах як «чорт з табакерки» є невірними. Перетворення прав людини з привілею громадянства чи приналежності до політичної спільноти на людські права, що є невід'ємними для будь-якої людської істоти, відбулося в тому ж інтелектуальному середовищі, що й поширення та доктриналізація тоталітаризму і комунітарного авторитаризму у міжвоєнний період. І клерикальні кола і марксистки були єдині у критиці прав людини, адже права людини, обстоювані в лібералізмі XIX ст., розглядалися як антитеза християнському корпоративізму та комуністичному колективізму. Це дуже цікавий феномен в історії політичної думки, адже ця критика збігається з наведеною вище з боку післявоєнних філософів та юристів. Так, Карл Маркс (який досить мало уваги приділив в своїх численних роботах питанню ліберальної концепції прав людини [див. 29, 777-779]) вказував, що права людини, в першу чергу, є суто політичними правами, «правами, що здійснюються лише у спільноті з іншими людьми», адже «їх зміст полягає в участі в такій спільноті, при цьому

в політичній спільноті, в державі» [30, с. 399]. Інші права людини також мають відношення до положення людини у спільноті, але слугують іншим цілям:

«*Droits de l'homme* — права людини, як такі, відрізняються від *droits du citoyen* — прав громадянина держави. Хто ж такий цей *homme*, що відрізняється від *citoyen*? Це ніхто інший, ніж член громадянського суспільства. Чому член громадянського суспільства називається «людиною», просто людиною, чому його права називаються правами людини? Чим пояснюється цей факт? Тільки відношенням політичної держави до громадянського суспільства, сутністю політичної емансипації. Перш за все ми констатуємо той факт, що так звані права людини, *droits de l'homme*, на відміну від *droits du citoyen*, є ніщо інше, ніж права члена громадянського суспільства, тобто егоїстичної людини, віддаленої від людської сутності і спільності» [30, с. 400].

Марксистська критика прав людини, власне, спрямована проти індивідуалізму, що сповідувався ліберальною думкою, адже права людини розглядалися К. Марксом як такі, що заперечують колективізм («... право людини на свободу ґрунтується не на єднанні людини з людиною, а, навпаки, на відокремленні людини від людини. Воно є правом цього відокремлення, правом обмеженого, замкненого в собі індивіда» [30, с. 400].

В свою чергу католицька політична думка заперечувала ідею прав людини в її ліберальному прочитанні, адже воно ґрунтувалося на засадничій концепції автономії індивіда, тобто природній і абсолютній свободі, що відкидала будь-яку залежність від Бога і притаманну соціальну природу людини. Екзальтація індивідуалізму в ліберальній ідеї прав людини вела до державного свавілля [31, с. 19]. Натомість католицька політична думка запропонувала інший підхід. В своїй енцикліці 1891 року *Rerum novarum* папа Лев XIII проголосив нове патерналістське і корпоративістське розуміння прав людини [32]. Вони не пов'язані з існуванням політичної спільноти (держави), а є природніми, але їх реалізація неможлива поза суспільством – католицька політична думка тому заперечувала провідну роль держави у цій сфері (що було відповіддю на політику *laïcité* Третьої республіки у Франції). Оскільки права можливі лише у спільноті, то ним кореспондують обов'язки, що також притаманні життю у спільноті.

Міжвоєнний період в історії католицької політичної думки був позначений палкими дебатами між прихильниками парламентської демократії та адептами авторитарних версій корпоративізму [33, с. 402]. Саме в цьому інтелектуальному середовищі постане згодом концепція людських прав, закладена в повоєнних документах та конституційних текстах. Але на той час, як підсумував Г. Безієр, «На рівні теології і ідеології [Ватикан] продовжував підтримувати авторитарні проекти подолання модерного індивідуалізму та демократичних парламент-

ських систем. Політичним ідеалом Святого Престолу залишалася християнська корпоратистська держава з єдиною державною релігією, гарантованою конкордатом» [цит. за 33, с. 409]. Певну інтелектуальну підтримку цьому підходу надав і Карл Шміт з його концепцією «тотальної держави», що, до речі, докорінно відрізняється від пізнішої концепції тоталітарної держави. Тотальна держава за Карлом Шмітом є відповіддю на недоліки народного суверенітету, що робить державу слабкою – аби бути сильною, автономною і процвітаючою, держава має втручатися у сфери, які раніше не були врегульовані чи контрольовані, тобто стати тотальною державою [34, с. 826]. Але, як вказував Шміт, модерна держава, прагнучи тотальності і втручаючись у всі сфери людського буття, стає слабкою з огляду на нездатність протистояти інтересам партій та організованих груп [35, 366]. Тому, на його думку, необхідно, аби держава обмежилася контролем за армією та бюрократією і залишила всі інші сфери самоврядуванню або вільному ринку [35, 366]. Такий підхід найкраще відповідав прагненням Ватикану, адже добре вкладався в корпоратистську ідеологічну схему, що згодом була реалізована в салазарській Португалії та дольфусовській Австрії [33, с. 401].

Власне, кардинальні зміни в католицькій політичній думці, що заклали основи повоєнної революції людських прав, сталися в останні місяці понтифікату Пія XI, що позначилися посиленням тиску з боку нацистського уряду Німеччини на католицькі організації і церкву в Третьому райху. До того позиція Святого Престолу залишалася в рамках доктрини Лева XIII з її наголосом на колективі та колективних правах (як наприклад в Енцикліці *Quadragesimo Anno* 1931 року [36]) та родині (як в Енцикліці *Casti Connubii* 1930 року [37]). На той час інтелектуальні засади таких змін вже були закладені католицькими інтелектуалами Еммануелем Муньє та Жаком Марітенном, але саме політичні події в Німеччині змусили папу Пія XI шукати альтернативу комунітарному тоталітаризму [38, с. 91; 39, с. 46].

Саме в 1937 році в Енцикліці *Mit Brennender Sorge* Пія XI проголосив, що «людині як індивіду належать права, що вона має від Господа, і які будь-яка спільнота повинна захищати від позбавлення, утиску чи нехтування» [40, para. 30]. А кілька днів пізніше Папа проголосив нову доктрину в Енцикліці *Divini Redemptoris*, що стала основою повоєнного персоналізму, а відтак і людських прав:

«За задумом Творця суспільство є природним засобом, який людина може і повинна використати, щоб досягти своєї призначеної мети. Суспільство для людини, а не навпаки. Це не слід розуміти в сенсі лібералістичного індивідуалізму, який підпорядковує суспільство егоїстичним потребам індивіда; але лише в тому розумінні, що за допомогою органічного союзу з суспільством і взаємної співпраці досягнення земного щастя стає доступним для всіх. У такому сенсі саме суспільство надає можливості для розвитку всіх індивідуальних і суспільних

дарів, наданих людській природі. Ці природні дари мають цінність, яка перевершує безпосередні плінні інтереси, оскільки в суспільстві вони відображають божественну досконалість, яка не була б істинною, якби людина жила сама. Але в остаточному підсумку, навіть у цій останній функції, суспільство створене для людини, щоб вона могла розпізнати це відображення Божої досконалості та покладатися на неї в хвалі та поклонінні Творцеві. Тільки людина, людська особистість, а не суспільство в будь-якій формі, наділена розумом і свободою волі» [41, para. 29].

В цій новій доктрині був закладений кардинальний відхід від спільноти (трудящі, родина, громада) на користь персоналістського бачення людини, що має притаманні і невід'ємні права. Енцикліка фактично відкрила нову еру, оскільки вивела дискусії про людські права з маргінесу, де вони точилися до того, та підтримала їх найвищим моральним авторитетом у політичній сфері того часу.

Послання наступного папи – Пія XII, який так само брав участь у написанні цих енциклік – зробили цей зсув незворотним. Його доктрина, проголошена в різдвяних посланнях 1942 та 1944 років («The Internal Order Of States And People» 1942 року [42] та «Democrasy And A Lasting Peace», 1944 року [43]), забезпечили інтелектуальний зв'язок, який об'єднав конституційне будівництво після війни в Європі та становлення людських прав в міжнародному праві в єдиний парадигматичний процес.

Декларація 1948 року, підготовка якої, до речі, була розпочата спочатку в рамках «філософського комітету» на чолі з Жаком Марієном під егідою ЮНЕСКО [44, с. 29; 45, с. 185; 46, с. 68-69], спричинила як ефекту розриву, так і символічного упорядкування нової парадигми, що означало становлення нової концепції, нового комплексу субстантивних зобов'язань (хоча у той період подекуди термін «*human rights*» помилково вважався новою назвою для старої категорії).

Становлення нової концепції, таким чином, стало відповіддю на недоліки, упередженості і індивідуалізм революційного проекту, який не в останню чергу вважався таким, що заклав основи для становлення тоталітарних держав в Європі міжвоєнного періоду. Нова концепція «людських прав», що постала в ході переосмислення жадливого минулого Європи, стала новим кредо, складовою нової ідентичності Європи у протистоянні з країнами соціалістичного табору. Як зазначає Самуель Мойн,

«Від свого непевного запровадження як певного виду соціальної демократії, ідея людських прав набуває сили тільки як конкретна позиція в Холодній війні. Хоча ці місцеві політичні фактори сприяли розробці Європейської конвенції та створеному нею Європейському суду з прав людини, було б грубою помилкою вважати, що мова людських прав,

не кажучи вже про право про права людини, мала велике значення на початку. Європейська конвенція стосувалася в набагато більшій мірі ідеологічного проголошення цінностей, що закладали основу Західно-європейської ідентичності, аніж юридичних гарантій» [20, с. 79].

Саме тому, говорячи про концепцію «*human rights*», слід мати на увазі, що йдеться саме про «людські права» як нову парадигму сучасного конституціоналізму. Загальне використання терміну «права людини», що є спадщиною революційного проекту XVIII ст. і лібералізму XIX ст., звичайно, не означає, що цьому терміну надається той же зміст і значення, що були характерними для XIX ст. – першої половини XX ст. Однак дуже важливо мати на увазі цю фундаментальну відмінність між революційною традицією прав людини як «*droits de l'homme*» та новою парадигмою людських прав як «*human rights*» сучасного конституціоналізму.

Висновки

«Права людини» як проект Французької революції нерозривно були пов'язані з приналежністю людини до політичної спільноти. Це був привілей, притаманний і залежний від такої приналежності. В такому сенсі «права людини» не були повсюдними, притаманними і рівними. Їх реалізація залежала від політичного процесу модерної держави. «Людські права» стали наслідком не термінологічної зміни, що постала після II світової війни, а докорінного перегляду ідеї прав, що належать людині в силу самого факту, що вона є людською істотою, а тому є невідчужуваними, рівними і повсюдними. Термінологічна зміна позначила світогляду трансформацію, що відбулася в постмодерному конституціоналізмі.

В українській Конституції, законодавстві, офіційних перекладах міжнародних документів, використовується термін «права людини». Чи потрібно міняти цю термінологію? Слова мають значення, але важливішим є те, якого сенсу ми їм надаємо, як їх розуміємо і що за їх допомогою ми комунікуємо.

Список використаних джерел:

1. Высочайшее повелѣние и Всеподданнѣйшій докладъ статсъ-секретаря графа Витте. Церковныя вѣдомости, издаваемыя при Святѣйшемъ Правительствующемъ Синодѣ. 22 октября 1905 года. № 43. С. 484-486.
2. Высочайшій манифест об усовершенствовании государственного порядка. 17 октября 1905 года. Российское законодательство X-XX вв. Т. 9: Законодательство эпохи империализма и буржуазно-демократических революций. Москва: «Юридическая литература», 1994. С. 41.
3. Утяшев М., Коновалова С. Идеи прав и свобод человека и гражданина в Первой Государственной Думе Российской Империи. Вестник Башкирского университета. 2011. Т. 16. №4. С. 1449-1454.

4. Свод основных государственных законов Российской Империи. Государственная дума в России в документах и материалах. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1957. С. 141-147.
5. Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого. 10 червня 1917. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-17#Text>
6. Універсал Української Центральної Ради (III). 07 листопада 1917. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text>
7. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). 29 квітня 1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
8. Головатий С. Про людські права. Лекції. К.: Дух і літера, 2016. і-xxiv, 760 с.
9. Водянніков О. Гендерна рівність. Теорія і практика в порівняльному конституційному праві. К.: ВАІТЕ, 2021. 245 с.
10. Vodiannikov O. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) and Post-War Constitutional Democracy: Common Origins. *The Global Politics of Human Rights. Bringing the Universal Declaration of Human Rights (UDHR) into the 21st Century.* / Migueláncel Verde Garrido, Philani Mthembu, Adams S. Wilkins eds. Berlin: Berlin Forum on Global Politics, 2020. P. 23-28.
11. Winslow B. *Feminist Movements: Gender and Sexual Equality. A Companion to Gender History* / T. Meade and M. Wiesner-Hanks eds. Oxford: Blackwell, 2004. P. 186-205.
12. Rosenfeld M. Introduction: Gender, Sexual Orientation, and Equal Citizenship. *International Journal of Constitutional Law*. 2012. Vol.10, No. 2. p. 340-354.
13. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>
14. Carcassone G., Guillaume M. *La constitution*. 14ieme edn. Paris: Edition du Seuil, 2017. 487 p.
15. Halperin J.-L. *Histoire de droits en Europe de 1750 a nos jour*. Paris : Editions Flammarion, 2006. 512 p.
16. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре или принципы политического права. Жан-Жак Руссо. Трактаты. Москва: Наука, 1969. С. 151-256.
17. Abbé Raynal. From the Philosophical and Political History of the Settlements and Trade of the Europeans in the East and West Indies. *The French Revolution and Human Rights. A Brief Documentary*. Boston: Bedford Books of St. Martin's Press, 1996. P. 51-55.
18. Marquis de Lafayette, July 11, 1789. *The French Revolution and Human Rights. A Brief Documentary*. Boston: Bedford Books of St. Martin's Press, 1996. P. 71-73.
19. Duke Mathieu de Montmorency, August 1, 1789. *The French Revolution and Human Rights. A Brief Documentary*. Boston: Bedford Books of St. Martin's Press, 1996. P. 73-75.
20. Moyn S. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010. 352 p.

21. Buonamano R. *Rights and Subjectivity: A Pre-History of Human Rights*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2008. 220 p.
22. Pulzer P. *Nationalism and Internationalism in European Christian Democracy. Christian Democracy in Europe since 1945* / M. Gehler and W. Kaiser eds. London and New York: Routledge, 2004. Vol. 2. P. 8-20.
23. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland and New York: The World Publishing Co., 1962. 520 p.
24. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text>
25. Paine T. *Rights of Man: Being an Answer to Mr. Burke's Attack on the French Revolution (1791)*. Selected Writings of Thomas Paine / Ian Shapiro and Jane E. Calvert eds. New Haven and London: Yale University Press, 2014. P. 172-261.
26. Paine T. *Rights of Man. Part the Second. Combining Principle and Practice (1792)*. Selected Writings of Thomas Paine (Ian Shapiro and Jane E. Calvert eds.). New Haven and London: Yale University Press, 2014. P. 262-365.
27. Hunt L. *Inventing Human Rights*. New York, London: W.W. Norton and Co., 2007. 272 p.
28. Primus R. *The American Language of Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 262 p.
29. Fasenfest D. Marx, Marxism and Human Rights. *Critical Sociology* 2016. Vol.42, No.6. p. 777-779.
30. Маркс К. К еврейскому вопросу. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения / Издание второе. Т. 1. Москва: Гос. изд. полит. литературы, 1955. С. 382 – 413.
31. Carozza P., Philpott D. The Catholic Church, Human Rights, and Democracy: Convergence and Conflict with the Modern State. *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture*. 2012. Vol. 15, No.3, P. 15-43.
32. Leo XIII. *Rerum Novarum*. Encyclical on Capital and Labor. 1891. URL: https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html
33. Patch W. The Catholic Church, the Third Reich, and the Origins of the Cold War: On the Utility and Limitations of Historical Evidence. *The Journal of Modern History*. 2010. Vol. 82, No.2. P. 396-433.
34. Frye C. Carl Schmitt's Concept of the Political. *The Journal of Politics*. 1966. Vol. 28, No. 4. P. 818-830.
35. Caldwell P. Controversies over Carl Schmitt: A Review of Recent Literature. *The Journal of Modern History*. 2005. Vol. 77, No.2. P. 357-387.
36. *Quadragesimo Anno* (1931). Encyclical of Pope Pius XI on Reconstruction of the Social Order. URL: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html
37. *Casti Connubii* (1930). Encyclical of Pope Pius XI on Christian Marriage. URL: https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19301231_casti-connubii.html

38. Moyn S. Personalism, Community, and the Origins of Human Rights. Human Rights in the Twentieth Century / S. Hoffmann ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 85-106.
39. Moyn S. The Secret History of Constitutional Dignity. Yale Human Rights and Development Law Journal. 2014. Vol. 17. P. 39-73.
40. Mit Brennender Sorge (1937). Encyclical of Pope Pius XI on the Church and the German Reich. URL: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_14031937_mit-brennender-sorge.html.
41. Divini Redemptoris (1937). Encyclical of Pope Pius XI on Atheistic Communism. URL: https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html
42. Internal Order of States and People, (1942). Christmas Message of Pope Pius XII. URL : <https://www.papalencyclicals.net/pius12/p12ch42.htm>
43. Democracy and a Lasting Peace, (1944). Christmas Message of Pope Pius XII. URL : <https://www.papalencyclicals.net/pius12/p12xmas.htm>
44. Global Citizenship Commission. The Long and Influential Life of the Universal Declaration of Human Rights. The Universal Declaration of Human Rights in the 21st Century: A Living Document in a Changing World / G. Brown ed. Cambridge, UK: Open Book, 2016. P. 29-38.
45. Normand R., Zaidi S. Human Rights at the UN: The Political History of Universal Justice. Bloomington: Indiana University Press, 2008. 528 p.
46. Stamos D. The Myth of Universal Human Rights: Its Origin, History, and Explanation, along with a More Humane Way. London and New York: Routledge, 2013. 320 p.

Віталій ГАЦЕЛЮК

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України,
старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України

ДЕКЛАРАЦІЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ СУДДІВ ТА ПРИНЦИП РІВНОСТІ: КРИТИКА ДИСКРИМІНАЦІЙНИХ ПРАКТИК НА ШЛЯХУ ДО ЛЕГІТИМНИХ ЦІЛЕЙ

Вища кваліфікаційна комісія суддів України (далі - Комісія) 2 листопада 2023 року ухвалила рішення про внесення змін до форми декларації доброчесності судді, затвердженої рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 13 жовтня 2016 року № 137/зп-16 зі змінами, та форми декларації доброчесності кандидата на посаду судді (далі - Рішення) [1].

Вказаним Рішенням (до якого були подані окремі думки) Комісія виклала у новій редакції зазначені декларації, наслідком чого стала зміна кола та змісту обов'язків щодо декларування відповідних тверджень, які покладаються на суддів та кандидатів на посаду судді, що свідчить про нормативний характер Рішення.

Декларація доброчесності судді - це один з інструментів як превенції, так і виявлення недоброчесності судді. Він замислювався як простий у застосуванні і ефективний за наслідками елемент підзвітності судді суспільству. Зокрема, статтею 62 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» №1402-VIII від 2 червня 2016 року [2] (далі - Закон) передбачено, що суддя зобов'язаний щорічно до 1 лютого подавати шляхом заповнення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України декларацію доброчесності за формою, що визначається Комісією. Сам цей документ являє собою перелік тверджень, правдивість яких суддя повинен задекларувати шляхом їх підтвердження або непідтвердження.

Зокрема, у пунктах 17 та 18 Розділу II Декларації доброчесності судді від судді вимагається задекларувати шляхом підтвердження або непідтвердження наступні твердження:

«17. Мною не відвідувалася територія російської федерації та/або тимчасово окупована російською федерацією територія України.

18. Мені не відомо, що члени моєї сім'ї відвідували територію російської федерації та/або тимчасово окуповану російською федерацією територію України».

На нашу думку, не зважаючи на очевидність критичної загрози для української державності внаслідок збройної агресії РФ, та, відповідно, важливість запобігання будь-яким можливим формам співпраці суддів та їх близьких осіб із окупаційною адміністрацією чи органами влади РФ, включення цих тверджень до декларації добросовісності судді, по-перше, не слугує належній в даному випадку легітимній меті, адже не дозволяє перевірити добросовісність судді як мету інституту декларації добросовісності в цілому, а, по-друге, тяжіє до порушення принципу правової визначеності в частині обов'язку визначити, чи відвідувалися декларантом тимчасово окуповані території України.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [3], тимчасово окупована російською федерацією територія України (тимчасово окупована територія) - це частини території України, в межах яких збройні формування російської федерації та окупаційна адміністрація російської федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування російської федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації російської федерації.

Для цілей цього Закону тимчасово окупованою територією визначається:

- 1) сухопутна територія тимчасово окупованих Російською Федерацією територій України, водні об'єкти або їх частини, що знаходяться на цих територіях;
- 2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилегло до узбережжя континентального шельфу України, внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території інших тимчасово окупованих Російською Федерацією територій України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;
- 3) інша сухопутна територія України, внутрішні морські води і територіальне море України, визнані в умовах воєнного стану тимчасово окупованими у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку;
- 4) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1, 2 і 3 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями.

Датою початку тимчасової окупації Російською Федерацією окремих територій України є 19 лютого 2014 року. Окремі об'єкти нафтогазовидобування в межах континентального шельфу України є окупованими Російською Федерацією з 19 лютого 2014 року. Перелік таких об'єктів визначається Кабінетом Міністрів України. Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими Російською Федерацією з 20 лютого 2014 року.

Окремі території України, що входять до складу Донецької та Луганської областей, є окупованими Російською Федерацією (у тому числі окупаційною адміністрацією Російської Федерації) починаючи з 7 квітня 2014 року. Межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях з цієї дати, визначено Президентом України за поданням Міністерства оборони України, підготовленим на основі пропозицій Генерального штабу Збройних Сил України.

Дата початку і дата завершення тимчасової окупації територій, передбачених пунктом 3 частини першої статті 3 «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», визначаються у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку.

Наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22 грудня 2022 року № 309 [4] затверджено Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, а також визнано таким, що втратив чинність, наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 25 квітня 2022 року № 75 «Про затвердження Переліку територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 10 грудня 2022 року», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 25 квітня 2022 року за № 453/37789 (із змінами).

Станом на грудень 2023 року до Наказу №309 вже внесено зміни 12 наказами Міністерства.

В цих умовах, коли вкрай складно визначити часові та територіальні межі тимчасово окупованих територій в кожному окремо взятому випадку, покладання на декларанта обов'язку кваліфікувати своє (або своїх близьких осіб) переміщення як відвідування таких територій обтяжене вкрай складним нормативним регулюванням, з огляду на яке декларант має юридично кваліфікувати свої та інших осіб діяння, що свідчить про недодержання правової визначеності як складової принципу верховенства права.

Складовими принципу верховенства права є, зокрема, правова передбачуваність та правова визначеність, які необхідні для того, щоб учасники відповідних правовідносин мали можливість завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях, що набуте ними на підставі чинного законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізовано¹, а доступність учасникам суспільних відносин акта права для ознайомлення не гарантує доступності його змісту, якщо припис такого акта викладений неякісно, зокрема нечітко або суперечливо [6]. На цю тему наявна ціла серія рішень Конституційного Суду України [7].

¹ Абзац третій пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005) [5].

Ще одним аспектом, який дає підстави для сумнівів у обґрунтованості запровадження тверджень № 17 та 18, є очевидно, як на нашу думку, дискримінаційний характер запровадженого обов'язку в частині, що стосується ситуацій, коли суддя чи члени його чи її сім'ї опинилися не з власної волі на тимчасово окупованій території України у період з 24 лютого 2022 року.

Принцип недискримінації вимагає, аби у порівняних ситуаціях не повинно бути відмінного ставлення, а у відмінних ситуаціях не повинно бути однакового ставлення, за винятком випадків, коли таке ставлення об'єктивно виправдане². Формулювання пунктів 17 та 18 Розділу II Декларації добросовісності охоплює будь-які ситуації, коли суддя чи члени його чи її сім'ї знаходилися на тимчасово окупованій російською федерацією території України, незалежно від того, чи опинилися вони там з власної волі чи за трагічним збігом обставин. Термін «відвідували» не вирішує цю ситуацію, адже незважаючи на те, що він вказує на активну дію, його значення також включає «бувати в когось або де-небудь» [9], тобто і пасивну дію.

Тому формулювання пунктів 17 та 18 Розділу II Декларації добросовісності застосовує однакове ставлення до відмінних ситуацій (коли особа з власної волі відвідувала тимчасово окуповані території та коли особа не з власної волі опинилася на тимчасово окупованій території).

Як зауважив Конституційний Суд України: «одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який <...> означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею» (абзац третій підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012) [10].

На нашу думку, покладення додаткового обов'язку на декларантів (в даному випадку розширення переліку тверджень як предмету декларування з наступним механізмом контролю, включаючи потенційно дисциплінарну

2 До відома: Конституційний Суд України вважає, що гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод та не виключає можливості законодавця при регулюванні питань соціального забезпечення встановлювати певні відмінності щодо обсягу такого забезпечення. Рівність та недопустимість дискримінації особи є конституційними принципами національної правової системи України, а також фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (стаття 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 14), Протоколі № 12 до неї (стаття 1) та у Загальній декларації прав людини 1948 року (статті 1, 2, 7) (Абзаци п'ятнадцятий, шістнадцятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 року № 1-р(II)/2019 року) [8].

відповідальність³⁾ є очевидним втручанням держави у права особи, що само по собі є допустимим, але в даному випадку є таким, яке не здійснено «згідно із законом» і не переслідує легітимну мету (оскільки складно встановити їх чіткий зв'язок із метою запровадження декларації добросовісності судді, визначеною у статті 62 Закону; крім того, це здійснено не у повній відповідності із принципами верховенства права та недискримінації).

На наше переконання, інститут декларації добросовісності має забезпечувати досягнення визначеної законодавцем мети, яка полягає у перевірці добросовісності судді. Твердження декларації, тому, мають слугувати досягненню цієї мети, але з дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності та недискримінації.

Список використаних джерел:

1. Рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 2 листопада 2023 року «Про внесення змін до форми декларації добросовісності судді, затвердженої рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 31 жовтня 2016 року № 137/зп-16 зі змінами, та форми декларації добросовісності кандидата на посаду судді, затвердженої рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 24 вересня 2018 року № 205/зп-18. URL: <https://www.vkksu.gov.ua/doc/pro-vnesennya-zmin-do-formy-deklaraciyi-dobroshchestnosti-suddi-zatverdzhenoji-rishennyam-vyshchoyi> (дата звернення: 30.11.2023).
 2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року №1402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
 3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2015 року №1207. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
 4. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22 грудня 2022 року № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
 5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення
-
- 3 Відповідно до статті 109 Закону [2], істотним дисциплінарним проступком або грубим нехтуванням обов'язками судді, що є несумісним зі статусом судді або виявляє його невідповідність займаній посаді, може бути визнаний, зокрема, такий факт: суддя умисно не подав декларацію добросовісності чи декларацію родинних зв'язків у встановлені строки або умисно задекларував недостовірні (в тому числі неповні) твердження у декларації добросовісності.

- положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
6. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 4-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Бівалькевича Богдана В'ячеславовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 8 розділу XI „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про Національну поліцію“. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-21#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
 7. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 30.11.2023).
 8. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“ від 25 квітня 2019 року № 1-р(II)/2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
 9. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/vidviduvaty> (дата звернення: 30.11.2023).
 10. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року №3-рп/2012 у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text> (дата звернення: 30.11.2023).

Віктор ГОРОДОВЕНКО

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
суддя Конституційного Суду України

ЗАКОНОДАВЧЕ УПУЩЕННЯ (LEGISLATIVE OMISSION) У ПРАКТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Законодавче упущення (*legislative omission*) натепер є популярною концепцією, яку використовують конституційні суди європейських країн у їх боротьбі з юридичними прогалинами (*legal gap*), що порушують Конституцію. Адже «формування доктрини конституційного дослідження юридичних прогалин відображає загальну тенденцію розвитку європейської конституційної юстиції, яка полягає у посиленні захисту конституційних витоків у юридичній системі. <...> наявність законодавчих упущень означає неналежне виконання вимог щодо встановлення потрібного юридичного регулювання, нехтування обов'язками, прямо встановленими Конституцією» [1, с. 67].

Конституційний Суд України (далі – Суд) раніше не був прихильником розгляду питань щодо конституційності «неврегульованості правовідносин», «прогалин у законодавстві», що передусім можна пояснити стримувальним ефектом для нього принципу поділу влади. Посилаючись саме на цей принцип, Суд наголошував, що заповнення прогалин у законах, окремі приписи яких визнано неконституційними, не належить до його повноважень і вирішення зазначених питань є прерогативою законодавця[2]; Суд не може втручатися у діяльність законодавчого органу державної влади та заповнювати прогалини у законах [3]. Такі висновки, безсумнівно, є юридичною позицією Суду, яка фактично зводиться до констатації ним своєї неповноважності вирішувати питання «неврегульованості правовідносин», «прогалин у законодавстві», оскільки це є прерогативою законодавця.

Зазначена юридична позиція видається небезпідставною, оскільки питання, яким чином та якою мірою конституційні суди мають реагувати на юридичні прогалини, було і залишається дискусійним. В іноземних наукових виданнях зазначено, що «судам і сьогодні все ще доводиться вирішувати, чи мають вони повноваження заповнювати прогалини в законодавстві, а „вибір правильного підходу <...> можливо ускладнено через поділ влади та доктрину парламентського суверенітету”» [4, с. 472]. Так, Конституційний Суд Грузії наголошував, що він не має компетенції обговорювати конституційність юридичної прогалини, він оцінює питання про

відповідність Конституції чинного нормативного акта чи його окремої норми, а визначення конституційності факту відсутності норми регулювання тих чи тих правовідносин або ефективності практики правозастосування є поза межами конституційного контролю. На думку цього суду, визнання права законодавством та відсутність відповідних регулятивних норм щодо його реалізації перетворює право на фікцію; лише повна законодавча база та своєчасна ефективна діяльність уповноважених органів дають можливість реалізувати конкретне право [5].

У Рішенні від 23 грудня 2022 р. № 3-р/2022 Суд правдиво заявив про виявлення законодавчого упущення (*legislative omission*), яке «є не звичайною законодавчою прогалиною (лакуною)», а його наявність «є порушенням Конституції України»; розглянув таке упущення в контексті оспорюваної норми, наголосивши, зокрема, що «незабезпечення державою законодавчого підґрунтя для функціонування ефективного юридичного механізму перерахунку розмірів пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, зокрема у зв'язку із законодавчим упущенням в унормуванні суспільних відносин, свідчить про ілюзорність конституційних гарантій права на соціальний захист та порушення низки конституційних норм і принципів»; «виявлене <...> законодавче упущення вказує на невиконання державою позитивних обов'язків з унормування в законі певного сегмента пенсійних відносин, є дискримінаційним <...> не забезпечує дотримання юридичної рівності як одного зі складників принципу верховенства права (правовладдя) та порушує конституційні гарантії права на соціальний захист» [6]. Тобто Суд фактично визначив законодавче упущення як недостатнє унормування суспільних відносин, що порушує конституційні приписи, встановлені ними принципи, гарантії, права і свободи людини.

Зазначене можна розцінювати як зміну Судом своєї юридичної позиції щодо його неповноважності вирішувати питання «неврегульованості правовідносин», «прогалин у законодавстві», тобто він може оцінювати на конституційність такі вади юридичного регулювання, якщо вони порушують конституційні приписи. Разом із тим жодних змін повноважень Суду в цьому аспекті не було, поясненням вказаному феномену є швидше модифікація ментальності Суду. На мій погляд, тенденція сприйняття Судом міжнародних правозахисних стандартів, європейських концепцій їх тлумачення та захисту (зокрема, концепцій позитивних обов'язків держави, домірності) поступово посприяла посиленню захисту конституційних прав і свобод людини та непорушності конституційних імперативів у національній правовій системі, а це, очевидно, унеможливило відмову Суду в захисті конституційних цінностей лише через те, що законодавець обрав завуальований і нетрадиційний спосіб їх порушення у виді законодавчих упущень.

Поряд із цим варто звернути увагу на те, що підґрунтям для зміни згаданої юридичної позиції Суду були, зокрема, його рішення від 2 листопада 2004 р.

№ 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання), від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу), від 16 вересня 2021 р. № 6-р(II)/2021 (справа про перегляд вироку особи, караній на довічне позбавлення волі), у яких задля посиленого захисту конституційних прав і свобод людини фактично відбувався прихований розгляд законодавчих упущень у виді оцінення на конституційність недостатнього унормування суспільних відносин (а саме щодо невключення до кримінальних приписів осіб, котрі вчинили злочини невеликої тяжкості, що унеможливило призначення їм більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; відсутності в законодавчих нормах механізму судового контролю за госпіталізацією особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною, до психіатричного закладу на прохання або за згодою її опікуна за рішенням лікаря-психіатра; незакріплення у кримінальних приписах особливого та належного порядку дострокового звільнення осіб від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі), що порушувало конституційні принципи правовладдя, рівності, справедливості, домірності, конституційні права і свободи людини (навіть людську гідність), свідчило про невиконання державою свого позитивного обов'язку щодо захисту та утвердження таких прав і свобод.

З огляду на це законодавче упущення є вкрай небезпечним явищем правової дійсності, яке здатне завдати масштабної шкоди передусім «конституційній безпеці», що «націлена на захист закріплених в <...> Конституції базових цінностей, конституційних інститутів, самого конституційного ладу» [7, с. 63]. Відтак системні законодавчі упущення руйнують «правову безпеку» в цілому. Це явище не просто загрожує порушенню конституційних приписів, воно знецінює конституційний правопорядок в очах суспільства, оскільки підриває довіру людини до цих приписів через її невпевненість у їх дії та застосуванні щодо неї, нівелює довіру до законодавця, яка є першоджерелом усебічної захищеності прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави загалом за допомогою законів, які він ухвалює.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що оцінення Судом законодавчих упущень на конституційність спрямоване на захист конституційних цінностей у всіх їх аспектах та корелює зі сприйняттям у національній правовій системі тенденції посиленого захисту конституційних прав і свобод людини та непорушності конституційних імперативів, є важливою умовою забезпечення «конституційної» та «правової» безпеки. До того ж «конституційний припис щодо поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову як один із фундаментальних приписів щодо здійснення державної влади <...> покликаний <...> утверджувати права і свободи людини і громадянина та забезпечувати стабільність конституційного ладу в державі» [8].

Список використаних джерел:

1. General Report of the XIVth Congress of the Conference of European Constitutional Courts on Problems of Legislative Omission in Constitutional Jurisprudence, special Bulletin, Strasbourg, December 2008. URL: <https://www.venice.coe.int/files/Bulletin/SpecBull-legislative-omission-e.pdf> (дата звернення: 16.11.2023).
2. Рішення Конституційного Суду України від 25 березня 1998 р. № 3-рп/1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-98#Text> (дата звернення: 16.11.2023).
3. Ухвала Конституційного Суду України від 21 березня 2002 р. № 9-у/2002. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009u710-02#Text> (дата звернення: 15.11.2023).
4. GOH, Yihan. Where judicial and legislative powers conflict: Dealing with legislative gaps (and non-gaps) in Singapore. (2016). Singapore Academy of Law Journal. 28, 472-502. URL: https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research/1793 (дата звернення: 16.11.2023).
5. ზიაუდდინ იდიგოვი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ (Ruling, 27 October, 2006, №1\13\396). URL: <https://constcourt.ge/ka/judicial-acts?legal=328> (дата звернення: 16.11.2023).
6. Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 р. № 3-р/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text> (дата звернення: 16.11.2023).
7. Єзеров А. Конституційна безпека як складник національної безпеки України. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 2. С. 60–67. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2017/konstytutsiina-bezpeka-yak-skladnyk-natsionalnoi-bezpeku-ukrainy> (дата звернення: 16.11.2023).
8. Рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2020 р. № 11-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-20#Text> (дата звернення: 16.11.2023).

Володимир ДЕМИДЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
та прав людини
Національної академії внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ТА ПРАКТИКА ЄСПЛ: ПЕРСПЕКТИВИ СПІВВІДНОШЕННЯ ЇХ ЮРИДИЧНОЇ СИЛИ

У сучасних умовах триваючої загарбницької війни російського терористичного режиму, абсолютної недовіри та неефективності міжнародного права, його галузей та інститутів перед Україною постало завдання щодо збереження Українського народу, відновлення територіальної цілісності держави та побудови сучасної системи національної безпеки з відповідними складниками.

Видається, запорукою досягнення цієї амбітної мети є передусім консолідація зусиль народу, державного апарату, інститутів громадянського суспільства щодо якнайшвидшої інтеграції України до ЄС та НАТО. Будь-яка війна має своє завершення, при цьому її завершення може мати характер військового або політичного рішення. У більшості випадків світової історії це – саме політичні рішення, прикладом чого слугує, зокрема, Друга світова війна з відповідними капітуляціями фашистської Німеччини та Японії. Військове рішення може мати місце лише за умови, коли військовим політики не потрібні (повне знищення ворога без можливості його будь-якого відродження).

У нинішніх реаліях України військові можуть створити лише частину сприятливих умов для вдалого політичного рішення завершення ганебного вторгнення держави-терориста росії. Значна частина цих умов полягає саме в інтеграції до ЄС та НАТО з подальшим відновленням територіальної цілісності України та розбудовою ефективною системи безпеки протидії терористичним актам неадекватного сусіда. Лише в такому ключі можливо розглядати ймовірність реалізації «Плану Маршалла» для України, перспективний післявоєнний інвестиційний бум, відновлення зруйнованої економіки, повернення значної частини громадян до України, вагоме зростання активності на рівні малого і середнього бізнесу.

Відповідно, інтеграція України до ЄС та НАТО вимагає негайного комплексного реформування майже всіх сфер функціонування державного апарату та життєдіяльності українського суспільства, імплементації стандартів ЄС та

НАТО в національне правове поле, насамперед у сфері забезпечення реалізації конституційних прав, свобод та законних інтересів людини.

З огляду на наведене перманентний процес втілення міжнародних та європейських стандартів із прав людини породжує модернізацію правової системи України, впровадження ефективних засобів забезпечення реалізації прав людини, розбудови дієвого механізму захисту прав людини відповідно до цих стандартів. Певною мірою це обумовлює абгрейт ієрархії джерел національної системи права.

У цьому контексті постає, наприклад, питання щодо співвідношення юридичної сили Конституції України та міжнародних і європейських стандартів із прав людини, у тому числі практики ЄСПЛ.

Зокрема, стаття 8 Основного Закону держави встановлює, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. При цьому норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Окрім того, стаття 9 Конституції України закріплює, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Разом із тим відповідно до частини першої статті 151 Конституції України Конституційний Суд України за зверненням Президента України, або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України надає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що їх вносять до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

Беручи до уваги ці та інші норми Основного Закону України можливо попередньо стверджувати про вищу юридичну силу Конституції України щодо частини міжнародних і європейських стандартів, відображених у різноманітних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України.

Водночас доцільно зауважити, що міжнародні та європейські стандарти з прав людини охоплюють також рішення міжнародних судових установ, юрисдикцію яких визнала Україна, наприклад, практику ЄСПЛ.

Із погляду нормативістського підходу, практика ЄСПЛ є джерелом права. Зокрема, стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування

практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477–IV встановлює, що суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права. Водночас цей закон не визначає юридичної сили рішень ЄСПЛ у системі джерел національного права. На моє переконання, юридичну силу рішень ЄСПЛ визначають статті 8 і 129 Конституції України, які закріплюють дію верховенства права в Україні.

З огляду на наведені положення рішення ЄСПЛ фактично мають вищу юридичну силу, ніж Основний Закон держави.

Для обґрунтування правильності таких тверджень можна, наприклад, взяти до уваги рішення ЄСПЛ від 1 червня 2023 р. у справі «Маймулахін і Марків проти України» (*case of Maymulakhin and Markiv v. Ukraine*) (заява № 75135/14). Це рішення ЄСПЛ встановлює порушення статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції) і статті 14 (заборона дискримінації) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з неможливістю заявників зареєструвати одностатевий шлюб в Україні на противагу Конституції України, у статті 51 якої визначено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка.

Зважаючи на цей та інші різноманітні приклади, можна констатувати, певною мірою, вищу юридичну силу міжнародних і європейських стандартів із прав людини над Основним Законом держави крізь призму постулату, що їх імплементація є запорукою мирного існування народів, у тому числі відповідальності за терористичні зазіхання, агресію ворога.

Наталія КАМІНСЬКА

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Національного авіаційного університету

**ЗНАЧЕННЯ І РОЛЬ ОРГАНІВ
КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ
У ВПРОВАДЖЕННІ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Розвиток суспільних відносин відзначається багатоманітністю, еволюцією державно-правових і міжнародно-правових процесів, явищ різних масштабів, що зазвичай базуються на загальноцивілізаційних і загальновищарних ідеалах, стандартах. З-поміж них чільне місце відводиться цінностям і принципам Європейського Союзу, іншим європейським стандартам, що значною мірою впливають і впливатимуть на національні правопорядки, інтеграційні та глобалізаційні процеси сучасного світу.

Безперечно, останніми десятиліттями теоретики права, конституціоналісти, юристи-міжнародники дедалі частіше звертають увагу на аксіологічну проблематику поряд з іншими теоретичними і практичними проблемами державотворення і правотворення, співвідношення національних і європейських цінностей, їх природи, типологізації й пріоритетизації. Деякі з окреслених питань уже стали предметом наукових розвідок таких дослідників, як: М. Баймуратов, О. Бандура, Ю. Барабаш, О. Батанов, В. Бесчастний, І. Білас, С. Бобровник, В. Боняк, В. Буткевич, О. Гвоздік, С. Головатий, В. Городовенко, О. Гришук, М. Гультай, В. Демиденко, В. Кампо, О. Кресін, М. Костицький, А. Крусян, З. Макаруха, О. Марцеляк, В. Мицик, М. Микієвич, Л. Наливайко, А. Олійник, Н. Оніщенко, О. Петришин, М. Савчин, А. Селіванов, В. Серьогін, О. Скрипнюк, І. Сліденко, К. Смирнова, О. Совгіря, Н. Шаптала, Г. Юровська й ін. Закономірно, що представники різних галузей правничої науки зосереджують свої зусилля на вивченні правових цінностей, у тому числі цінностей і принципів Європейського Союзу, Ради Європи, глобальних або універсальних правових цінностей. Дана проблематика концептуалізується як міжгалузєва і міждисциплінарна, тому ґрунтується на різноманітних загальнонаукових і спеціальних методах, методологічних підходах і принципах.

Сьогодні українці змушені захищати незалежність держави, її територіальну цілісність і суверенітет, мир і безпеку, права і свободи людини та інші

конституційні цінності. Ще до проголошення незалежності України поступово формувався євроінтеграційний і євроатлантичний вектори міжнародного співробітництва, наближення національного законодавства до європейських і міжнародних стандартів. Разом із тим українська правова традиція і культура є складовою частиною відповідної європейської правової традиції і культури, на різних історичних етапах наші співвітчизники активно долучалися до міжнародних правотворчих процесів і зробили значний внесок у надбання загальноєвропейського, а подекуди й загальносвітового значення.

Правові цінності є своєрідними індикаторами, шкалою виміру існуючих правових явищ, категорій, постулатів, засад тощо, слугуючи метою і засобом задоволення соціально необхідних, справедливих загальнолюдських потреб й інтересів. На основі їх типологізації виокремлюють: цінності-ідеали, цінності-обов'язки, цінності-принципи, цінності-правила, цінності-процедури; абстрактні й спеціальні; універсальні й фундаментальні цінності [1–3]. Значну їх частину концептуалізовано як основні принципи права – свобода, справедливість, демократія, верховенство права, права людини, рівність, мир і безпека, недискримінація тощо. На наше переконання, очевидною є взаємозалежність конституційних та інших правових цінностей, національних, європейських і міжнародних стандартів, їх значущість у сучасному світі, у житті конкретної людини, громади, суспільства і держави.

Унікальні для світового і регіонального правопорядків феномени «європейська інтеграція» і «наднаціональність», «право ЄС», «принципи ЄС», «*acquis*», «правосуб'єктність ЄС» тощо, еволюціонуючи ще з часів створення європейських співтовариств, супроводжувалися розширенням системи цінностей ЄС. Вони наразі акумулюють політико-правові, соціально-економічні, культурно-ідеологічні та інші надбання, створені державами-членами, міжнародними організаціями у різних сферах. Тобто у Римському договорі про ЄЕС, Єдиному європейському акті, Маастрихтському, Амстердамському, Лісабонському та інших договорах зазначалося про солідарність, зміцнення миру і свободи, розвиток добробуту, демократії, захист основних прав, насамперед права свободи, рівності і соціальної справедливості, а також про європейську ідею, європейську єдність, міжнародну безпеку. Також регламентовані й впроваджуються принципи стабільного розвитку і субсидіарності, спільного громадянства, спільної оборони, й у такий спосіб зміцнюється європейська ідентичність та незалежність заради миру, безпеки та поступу в Європі та в усьому світі.

Лісабонський договір безпосередньо виокремлює цінності, на яких засновано Союз, – повагу до людської гідності, свободу, демократію, рівність, верховенство права та повагу до прав людини, зокрема осіб, які належать до меншин; плюралізм, недискримінацію, толерантність, правосуддя, солідарність

та рівність жінок і чоловіків (стаття 2). Союз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів; засновує внутрішній ринок; функціонує заради сталого розвитку Європи, поважає своє багате культурне та мовне розмаїття й забезпечує захист та подальше збагачення культурної спадщини Європи. Важливим є визнання прав, свобод і принципів, закладених у Хартії основоположних прав ЄС 2000 р. зі змінами, що має однакову з Договорами юридичну силу, а також приєднання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тобто основоположні права, гарантовані цією конвенцією і які впливають із конституційних традицій, спільних для держав-членів, є загальними принципами права ЄС [4].

На шляху розвитку взаємин між ЄС та Україною відзначимо впровадження згаданих цінностей, принципів, особливо у процесі виконання Угоди про партнерство та співробітництво, а згодом і Угоди про асоціацію, а також зобов'язання у зв'язку з отриманням статусу держави – кандидата на вступ до ЄС у 2022 р.

Цікавим і необхідним є звернення уваги на досвід інших країн, які пройшли такий шлях, і найбільш близьким для України є досвід Польщі. Було переглянуто Конституцію Польщі, внесено поправки, проведено масштабні економічні та інші реформи. Останні не припинилися зі вступом до ЄС. Конституційний Трибунал Польщі (КТ) активно долучився до євроінтеграційного процесу, впровадження європейських цінностей, які дедалі частіше згадуються в рішеннях КТ щодо конституційності положень про оподаткування доходів від заощаджень (К6/02, 2002), положень, що регулюють видання дозволу на виїзд і перебування за кордоном військовослужбовців строкової військової служби і професійних військовослужбовців (К43/02, 2003), права надавати юридичні консультації в рамках господарської діяльності лише юрисконсультами та адвокатами (SK22/02, 2003), положень Закону про публічну торгівлю цінними паперами (К3/02, 2003), положень Закону про внесення змін до Кодексу праці (К54/02, 2004) [5] тощо. Більшість із них стосувалися конституційності законів, новелізованих у зв'язку з адаптацією до права ЄС.

У рішеннях про конституційність положень про заборону членства в політичних партіях підкреслено відповідність європейським стандартам, відображеним у Директиві Європарламенту 95/46/ЄС. У рішеннях про конституційність окремих положень Закону про всенародний референдум 2003 р. про проведення референдуму щодо вступу Польщі в ЄС зазначено, що тлумачення законодавства має враховувати конституційний принцип сприяння процесу європейської інтеграції та співпраці між державами.

Знаковими є рішення Суду ЄС 1984 р. *Van Colson and Kamann*, за яким навіть норми Співтовариства, які не застосовуються безпосередньо, є точкою відліку та обов'язковим критерієм для досягнення узгодженого тлумачення; рішення

Суду ЄС 1991 р. *Marleasing*, яким визнано обов'язок використання європейського права як зразка під час тлумачення національного права. Зі вступом у ЄС держави-члени зобов'язані дотримуватися правил і методів тлумачення, що випливають із *acquis communautaire* (*acquis*). Принцип тлумачення національного права у спосіб, дружній до європейського права, у діяльності КТ також базується на частині першій статті 91 Конституції. Водночас у рішенні КТ Польщі (K32/09, 2010) підкреслено ідентичність Конституції Польщі.

Цікавим є досвід інших європейських органів конституційної юрисдикції. Так, Федеральний Конституційний Суд Німеччини, що вирішував питання про примат права ЄС над німецьким Основним Законом (рішення 2009 р. BVerfGE у справі про Лісабонський договір), через застереження «вічності» розробив доктрину конституційної ідентичності. Саме такі юридичні позиції німецького органу конституційного контролю становлять основу розвитку доктрини національної конституційної ідентичності на європейському континенті [7].

Конституційний Суд України також ухвалив знакові акти у цьому напрямі (зокрема, Висновок № 3-в/2018, рішення № 1-р/2022, № 5-р(II)/2022 тощо). В останньому Суд зазначив, що «Україна ставить за мету набуття повноправного членства в Європейському Союзі, послідовно втілюючи відповідні конституційні цінності в законодавство з урахуванням того, що Європейський Союз заснований на „цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та додержання людських прав“, а також що „ці цінності є загальними для держав-членів“» [8].

Отже, у процесі європейської інтеграції закономірною є модернізація національних правопорядків, діяльності парламентів, урядів, органів конституційної юрисдикції тощо, як і власне основних законів держав – членів ЄС. Безумовно, перспективним видається подальше вивчення конституційної аксіології, порівняльної аксіології задля забезпечення належної реалізації європейських цінностей, принципів ЄС і права ЄС у наднаціональному і національних правопорядках, особливо на шляху протидії сучасним загрозам і викликам.

Список використаних джерел:

1. Камінська Н.В. Сучасна парадигма конституційних цінностей та їх значення в умовах воєнного стану. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 86–95. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.86>.
2. Крусян А.Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. 2012. С. 3–13.
3. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 1. С. 111–120.

4. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E122>.
5. Юхимюк О.М. Право ЄС та його принципи в рішеннях Конституційного Трибуналу Республіки Польща перед вступом у ЄС: досвід для України. *Нове українське право*. 2022. Т. 2. Вип. 6. С. 215–221.
6. Бойчук Д.С., Гой А.В., Процедура вступу України та Польщі до Європейського Союзу: історично-правовий аналіз (Procedure for accession of Ukraine and Poland to the European Union: historical and legal analysis). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. URL: http://lsej.org.ua/11_2021/201.pdf.
7. Слінько Т., Ткаченко Є. Гарантування конституційної національної ідентичності органами конституційного контролю. *Право України*. 2023. № 7. С. 70–84.
8. Офіційний сайт Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knugu/11-preambula>.
9. Holovaty S. Backbone of the Rule of Law: The Decisive Contribution of the Venice Commission in Ukraine. (2020). Venice Commission. Thirty Years of Quest for Democracy through Law: 1990–2020. 339–364.
10. Krusian A., Zhytotovska I., Mikhalov V., Kuli-Ivanchenko K., Afanasieva M. Amicus Curiae Institute in the Constitutional Process. (2019). X, Issue 7(45) Journal of Advanced Research in Law and Economics. 2040–2046.

Володимир КАМПО

кандидат юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України
у відставці

Радим ГУБАНЬ

доктор юридичних наук,
державний службовець

ДИСИДЕНТ-ШІСТДЕСЯТНИК ЮРІЙ БАДЗЬО І МАЙБУТНЄ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В історії та філософії України важливе місце належить одному з інтелектуальних лідерів її антиімперського та антифашистського спротиву, видатному громадсько-політичному і науковому діячу 1960–2010-х років, дисиденту-шістдесятнику Юрію Васильовичу Бадзю (1936–2018). Він був соратником та одноподумцем передових людей України доби радянського тоталітаризму – дисидентів-шістдесятників Василя Стуса (1938–1985), Івана Дзюби (1931–2022), Левка Лук'яненка (1928–2018), Івана Світличного (1929–1992), Михайлини Коцюбинської (1931–2011) та інших.

На думку громадської та наукової діячки О. Похльовської (р. н. 1956), «шестидесятники – можливо, в той час парадоксально навіть ще не усвідомлюючи цього до глибини – працювали над тим, що і справді тоді ще видавалося історичною утопією: над створенням конституційних основ правової Української держави...» [1, с. 84]. Дійсно, саме їх ідеї лягли в основу незалежної української державності та її конституційної системи. Насамперед ідеться про конституційні цінності, які вони відстоювали та утверджували ціною власного здоров'я і життя: гідність і права людини, верховенство права та конституційна демократія [2]. За часів Незалежності дані цінності стали загальним надбанням державних і громадських інституцій, а для Конституційного Суду України – визначальними у роботі [3].

Насамперед, у працях Ю. Бадзя ми знаходимо новий, демократичний підхід до прогнозування політико-правових явищ і процесів в Україні, заснований на природно-правовій філософії. У сучасному осягненні майбутнього незалежної держави не зайвим є також і його погляд на її перспективи. Ці перспективи мислитель бачив, зокрема, через реалізацію статті 1 Конституції Україна, що проголошує її суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Вказана конституційна норма була предметом осмислення та критики Ю. Бадзя, який не завжди погоджувався із практикою її реалізації, але він розумів, що вона має визначальне значення для історичного майбутнього України і тому завжди наголошував на значенні як окремих її складових, так і тексту загалом. Із погляду науки стаття 1 Конституції України залишається загальним принципом і нормою-програмою, що відображає правовий статус держави та легітимну спрямованість її руху у внутрішньо-зовнішніх суспільних відносинах. Значення реалізації даної норми (її виконання, дотримання, застосування, захист та охорона) для майбутнього розвитку держави важко переоцінити, оскільки вона є його головним конституційним стимулом.

Реалізація статті 1 Конституції України – справа всього народу, всіх інститутів влади та громадянського суспільства. Це добре розумів Ю. Бадзьо, і тому весь час звертався до українців із закликами захищати незалежність держави, її демократичний лад та будувати суспільство вільних людей. При цьому він виходив із тези, що «наше майбутнє залежить тільки від нас самих. Від нашої свідомості, організованості, солідарності, прагматизму, професіоналізму, ентузіазму, але насамперед і найбільше – від нашої національної волі до життя. Волі до перемоги» [4, с. 14]. Насамперед перемоги над своїм імперсько-колоніальним і комуно-фашистським минулим, без чого Незалежність демократичної України завжди була обмеженою і північно-східний сусід міг на неї зазіхати.

Зазначені слова Ю. Бадзя особливо актуальні сьогодні й надихають українців на глибоке усвідомлення своєї відповідальності за себе, свою громаду, державу, а в умовах війни – також за ЗСУ. А головне, що вони сприяють свідомій самоорганізації народу та формуванню його волі до перемоги над імперсько-фашистською росією у війні, яку вона розв'язала, та до утвердження України як самостійної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави. Слова мислителя перегукуються з поширеним серед українців гаслом «Україна понад усе!», бо в ньому наголошується на особливій ролі незалежної держави, що об'єднує народ у націю і слугує захисту свободи, демократії та верховенства права.

Відомо, що історія розвивається непередбачувано, але об'єктивно. Цілком природно, що Ю. Бадзьо обрав одним із головних напрямів своєї діяльності критику імперсько-фашистської ідеології та політики СРСР, а потім і путінської росії. Він передав цю традицію наступним поколінням українців, які її підтримують й продовжують. Демократичній Україні у майбутньому ще тривалий час доведеться мати справу з імперським російським фашизмом, поки той не згине.

Попри всі труднощі та невдачі України у перші десятиліття Незалежності Ю. Бадзьо вірив у її велике майбутнє як європейської держави, і ця його ідея збувається. За часів президентства Л. Кучми (р. н. 1938) мислитель критикував

проголошений політиком «європейський вибір України», бо це була, на його думку, «не ідея, не вибір (тобто усвідомлений та обґрунтований намір), а лише туманне політичне гасло...» [5, с. 49]. Насправді воно так і було, але з часом це гасло підхопили інші, більш відповідальні українські політики.

На думку Ю. Бадзя, після зміни влади на користь Президента В. Ющенка (р. н. 1954) європейський вибір став реальною політикою України. Проте внутрішні конфлікти між лідерами Помаранчевої революції (президентом і прем'єр-міністром) призвели до того, що було втрачено певні європейські перспективи. Зокрема, у 2008 році Україна могла отримати, але через ці конфлікти не отримала ПДЧ в НАТО.

Крім цього, конфлікти між цими високопосадовцями серйозно гальмували процес націотворення, без якого український народ не міг політично об'єднатися й перетворитися у потужну сучасну державу-націю. При цьому «корисні ідіоти путіна» мстилися Президенту В. Ющенку за те, що він проводив проукраїнську державну політику, а не чинив так, як вони: клялися у вірності українському народу й при цьому бігали до путіна за політичною підтримкою!

Для майбутнього держави важливе значення мають демократичні ідеї Ю. Бадзя про «українську Україну». Ці ідеї консолідують народ і владу та унеможливають будь-які переваги громадян за ознаками релігії, національності, мови тощо. У час війни фактично ці ідеї став відстоювати Президент В. Зеленський (р. н. 1985), який забезпечує національний мир, міжнародну підтримку України та захист її незалежності й територіальної цілісності. Реалізація цих ідей наближає Україну до вступу в ЄС і НАТО.

Слід зазначити, що перспективні ідеї Ю. Бадзя щодо відродження і всебічного розвитку української мови і культури, утвердження національної ідентичності українців тощо стають реальною політикою. Держава супроводжує їх реалізацію проведенням послідовної деколонізації (дерусифікації) та декомунізації (дефашизації) суспільно-правового простору України. Чого тільки вартує Закон України 2023 року «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» [6], який встановлює заборону на поширення російської імперської символіки на всій території держави!

Насправді, цей закон – ніщо інше, як втілення однієї із заповітних Бадзьових мрій про «українську Україну». До речі, цю мрію поділяли й інші українські дисиденти, зокрема недавно спочилий Василь Овсієнко (1949–2023), який вважав за необхідне наповнювати «Україну українським змістом» [7, с. 31]. У межах чинного законодавства Київська міська рада заборонила російські пісні як інструмент ідеологічного антиукраїнського впливу в публічних місцях (російська мова – це культурний інструмент російського колоніального впливу) та продовжила деколонізацію міської топонімії [8]. Але дивно, коли досить відомі громадські

діячі називають Київ російським містом [9], даючи тим самим рашистам привід для «пошуків» історичних російських коренів в Україні.

Російськомовним ще можна назвати Київ, та й то досить умовно, адже існуюча його російськомовність у багатьох аспектах штучна. Вона є результатом політики жорсткої русифікації (колонізації) киян та поширення колоніальної ментальності, зокрема меншовартості українців. Мине небагато часу, й автентичний український Київ відродиться, у розумних межах звільниться від русифікації й усе стане на свої місця. Серед киян популярність української мови зростає, що це підтверджують соціологічні дослідження.

Ю. Бадзьо впевнено дивився у майбутнє України, бо вірив у неї як мало хто. Така переконаність була результатом його знання природних закономірностей розвитку суспільства і держави перехідного періоду, що значною мірою підтверджує політико-правова практика сучасної України. Мислитель знав, що рано чи пізно держава має витворити власну природно-правову основу, вільну від російсько-радянського минулого, його впливу. І головну роль у процесі будівництва незалежної, демократичної, соціальної, правової держави – відповідно до статті 5 Конституції України – він відводив народу, який спирається на організовану національну еліту.

У майбутньому Ю. Бадзьо бачив врегульованими міжнародні відносини між Україною та росією. Не дивно, що він давно називав ставлення пострадянської росії до України «позиційною війною», і тому вважав, що у 1997 р. Україні потрібен був не договір про дружбу та співробітництво з нею, а мирний договір із чіткими гарантіями української Незалежності й територіальної цілісності [10, с. 75–76]. Повоєнний договір із росією має передбачати також членство України в ЄС і НАТО, відновлення прав української діаспори в росії, недопущення російсько-фашистських військ на територію України, скасування всіх актів російського законодавства щодо окупованих українських територій, інші вимоги, у тому числі положення мирного плану Президента В. Зеленського 2022 р. Так хочеться, щоб настав мир, але буде так, як буде: історія, як відомо, – не передбачувана.

Основне, як вважав Ю. Бадзьо, це зберегти Незалежність держави за всяку ціну, а все решта – буде! Тому жодного перемир'я з російським фашистським агресором, поки він не забрав свої війська з України або, принаймні, поки ЗСУ не звільнили лівову частку окупованих ним територій, включаючи український Крим. Звичайно, що мир у відносинах між Україною і росією настане, але для цього, крім воєнних зусиль, влада має здійснити глибоко продумані конституційні, політико-дипломатичні та ідеологічні кроки. Зарубіжні автори правильно вважають, що Україну не обов'язково змушувати до обміну миру на власні території [11].

Очевидно, що без знання творів і діяльності Ю. Бадзя українці були б менше поінформовані про своє минуле та майбутнє, про ідеологію й політику свого поневолення російсько-радянською фашистською імперією та про національне зцілення у незалежній демократичній державі. Без цього світ також менше розумів би, чому Україна так відчайдушно, всім народом бореться за своє європейське майбутнє та обороняє свій суверенітет і демократичні цінності від фашистського агресора.

Список використаних джерел:

1. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–1980-ті роки в УРСР : вид. 2, випр. та доповн. Київ : Інститут української мови НАН України, 2008. 444 с.
2. Кампо В. Культурологічний вимір конституційної демократії та верховенства права. Доктрина академіка І. Дзюби. *Юридична газета*. 19 січня 2021 р. № 1 (731). С. 22–23.
3. Міжнародна конференція «Конституція України та триада європейських цінностей: погляд у світлі євроінтеграції». 28.06.2023. URL: <https://ccu.gov.ua/povyna/mizhnarodna-konferenciya-konstytuciya-ukrayiny-ta-triada-yevropeyskyh-cinnostey-poglyad-u>.
4. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ : Таксон, 1996. 400 с.
5. Бадзьо Ю. Підпільна нація. Нове завоювання України : статті. Київ : МАУП, 2003. 104 с.
6. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів : Закон України від 21 березня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>.
7. Овсієнко В. *Країна*. 27 липня 2023 р. № 26–29. С. 30–31.
8. Київрада заборонила російські пісні в публічних місцях і дерусифікувала 14 топонімів, пов'язаних з Росією і СРСР. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/kyiv/2023-07-13/kievsovet-zapretil-rossiyskie-pesni-v-publichnyih-mestah-i-derusifitsiroval-14-toponimov-svyazannyih-s-rossiyei-i-sssr/300825>.
9. Ельцов О. Был уличен в предосудительных аллюзиях... URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/yeltsov/64b9641c97320>.
10. Бадзьо Ю. Бойові генерали, сивовусі парубки з української вулиці і троянська кобила історичного процесу. Київ, 2010. 152 с.
11. Умланд А. Чи потрібно змушувати Київ обмінювати землю на мир? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/07/13/7411088>.

Любов КНЯЗЬКОВА

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Маріупольського державного університету

ЄВРОПЕЙСЬКІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ: ПОНЯТТЯ І ПРАВОВИЙ ЗМІСТ

У зв'язку з упровадженням у міжнародне публічне право та національне законодавство держав – членів світової спільноти доктрини соціальної держави виникла об'єктивна необхідність виділити серед переліку міжнародних стандартів самостійну групу – міжнародні соціальні стандарти. Саме вони знайшли своє закріплення у таких важливих міжнародних актах, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Європейська соціальна хартія 1961 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (документ Ради Європи), низка конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці, присвячені соціальному забезпеченню та страхуванню, та інші документи.

У законодавстві України термін «стандарт» використовується у багатьох нормативних актах. Наприклад, згідно з Законом України «Про вищу освіту» стандартом вищої освіти є сукупність норм, які визначають зміст вищої освіти і навчання, засіб діагностики якості вищої освіти та нормативний строк навчання [1]. У статті 1 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» соціальні стандарти визначено як встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій [2]. Однак зазначений закон передбачає лише один державний соціальний стандарт: прожитковий мінімум, який визнано базовим соціальним стандартом. На його основі визначають державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти. Закон визначає державні соціальні стандарти як соціальні норми і нормативи, які визначено як показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

У світовій практиці люди, які мають рівень доходів, менший за прожитковий мінімум, вважаються бідними. Наприклад, у країнах ЄС бідною вважають особу,

чий доходи становлять менше 60 % від середнього доходу на душу населення по країні Євросоюзу, де вона проживає [3, с. 654].

Слід зауважити, що законодавство України прожитковим мінімумом визначає мінімум, за межами якого неможливо підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних і культурно зумовлених нормативів. Однак світова наука визначає бідність як неможливість через нестачу коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. Таким чином, відмінність у розумінні прожиткового мінімуму полягає в тому, що за першим бідними вважають тих, хто живе нижче за визначений суспільством мінімальний рівень, а за другим – тих, хто живе нижче за певний фактичний середній стандарт суспільства.

Слушною є думка О. Рудневої, яка вказує на те, що «саме у міжнародних стандартах відображається якісний рівень розвитку правових цінностей, досягнутий світовою цивілізацією та нерозривно пов'язаний із правовою культурою людства [4, с. 13].

На думку Т. Слінько, міжнародні стандарти – це «загальновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особи і встановлюють перелік основоположних прав і свобод, обов'язок держав дотримуватися цих прав і свобод, а також межі можливого або припустимого їх обмеження» [5, с. 31].

Більш конкретизоване поняття міжнародних стандартів прав людини сформульовано в наукових працях П. Рабіновича, який у його зміст додав майже всі ключові ознаки цієї правової категорії. Так, на думку вченого, «міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру» [6, с. 24]. Різновидом міжнародних стандартів прав людини є міжнародні стандарти права на соціальний захист, які М. Шумило пропонує також називати «міжнародні стандарти у сфері соціального захисту» та визначає як «соціальний мінімум, що встановлюється міжнародними нормативно-правовими актами, який є обов'язковим для країн-підписантів та дає можливість непрацездатним особам реалізувати свої права та свободи у повному обсязі на рівні з працездатними» [7, с. 244].

А. Юшко та Н. Швець пропонують міжнародні стандарти права на соціальний захист визначати як «комплекс норм, який закріплений в міжнародно-правових

актах, що визначають гідні умови життєдіяльності людей, забезпечують розвиток особи та соціальну захищеність». Ці стандарти, як зазначають вчені, мають бути прийняті законодавством кожної держави шляхом підписання та ратифікації міжнародних договорів, а надалі повинні бути розвинені та пристосовані до наявних у цій країні умов [8, с. 95].

На відміну від міжнародних європейські стандарти права на соціальний захист є дещо обмеженими за сферою поширення. Як зазначає Л. Малюга, європейські соціальні стандарти – це впорядкований між державами – учасницями ЄС комплекс єдиних вимог щодо забезпечення для громадян соціальної безпеки і можливостей соціального розвитку з метою реалізації ними соціальних прав та свобод [9, с. 72].

В. Костюк під європейськими соціальними стандартами розуміє «сукупність норм, положень і стандартів концептуального характеру, які містяться в міжнародно-правових актах, ухвалених уповноваженими європейськими інституціями, та спрямовані на розвиток ефективної моделі соціального захисту». У вузькому значенні європейські соціальні стандарти, на думку В. Костюка, – це «сукупність визнаних та закріплених відповідно до основоположних європейських міжнародно-правових актів соціальних прав людини» [10, с. 69–70].

Погоджуємося з точкою зору В. Костюка, що існування європейських соціальних стандартів пов'язано з нормотворчою діяльністю європейських інституцій, перелік яких не вичерпується лише органами ЄС. Дещо обмеженим вважаємо підхід Л. Малюги до визначення досліджуваного поняття, відповідно до якого європейські соціальні стандарти спрямовані на забезпечення єдиної соціальної політики лише держав – членів ЄС.

Необґрунтованим є визначення В. Костюком європейських соціальних стандартів через «сукупність норм, положень і стандартів концептуального характеру». Запропоноване науковцем визначення не можна вважати досконалим із погляду юридичної техніки, оскільки воно жодним чином не розкриває змісту досліджуваного поняття.

На сьогодні Рада Європи ухвалила понад 150 актів із питань прав людини, у тому числі й тих, що містять соціальні стандарти [11, с. 96].

Отже, соціальні стандарти є пріоритетними для соціальної політики держави щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах, а також для формування фінансових ресурсів, які спрямовують на їх реалізацію. За допомогою соціальних стандартів реалізують стратегічну мету сучасної цивілізованої держави – забезпечити високі стандарти життя та рівний доступ її громадян до суспільних благ та послуг.

Список використаних джерел:

1. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37–38. Ст. 2004.
2. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 48. Ст. 409.
3. Ілічок Б.І. Соціальні стандарти України: перспективи змін. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 7. С. 653–659.
4. Руднева О.М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2011. 20 с.
5. Слінько Т.М. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. (м. Харків, 15 травня 2018 р.). Харків, 2018. С. 30–34.
6. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальні поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19–29.
7. Шумило М.М. Міжнародні стандарти в сфері соціального захисту. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 243–249.
8. Юшко А.М., Швець Н.В. Міжнародні соціальні стандарти : навч. посіб. / ред. В. В. Жернакова. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 121 с.
9. Малюга Л.Ю. Європейські соціальні стандарти: сучасний стан та шляхи імплементації у соціальне законодавство України. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 48. С. 70–76.
10. Костюк В.Л. Європейські соціальні стандарти в контексті сучасної моделі джерел права соціального забезпечення: науково-теоретичний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 68–73.
11. Новосельська І., Котул В. Основне значення міжнародних соціальних стандартів у законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 95–97.

Лариса КОРУНЧАК

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського навчально-наукового
інституту права Національного університету
«Одеська юридична академія»

ПРАВА ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВА: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

У сучасному світі складно переоцінити роль та значення прав людини. Україна повністю визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ) в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] (далі – Конвенція). Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477–IV суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [2].

Щодо розуміння прав людини відповідно до положень Конвенції зазначимо таке. У статті 1 Конвенції вказано, що Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції [1]. Отже, з однієї сторони перед нами постає особа, яка має права і свободи, з іншої – Високі Договірні Сторони, тобто держави, які підписали цю угоду і гарантують забезпечення прав і свобод. Аналізуючи вступні положення Конвенції, можна констатувати, що права і основоположні свободи, передбачені нею, гарантуються особі незалежно від того, чи виконує вона свої обов'язки перед державою. Ці права належать людині на підставі того, що вона існує. Більше того, держава має дотримуватися своїх зобов'язань навіть тоді, коли особа ні на що не претендує і не вимагає виконання цих зобов'язань. Отже, права людини в розумінні Конвенції – це завжди про обов'язок держави, про відносини «особа-влада». Це норми, які визначають поведінку агентів держави, або, інакше кажучи, стандарти поведінки представників держави.

Як зауважує Т. Фулей, на відміну від інших міжнародних договорів, Конвенція має свої особливості. На її підставі запроваджено систему наднаціонального контролю держав – членів Ради Європи за імплементацією європейських стандартів прав людини на внутрішньодержавному рівні, на підставі чого держави,

що ратифікували її, гарантують відповідність свого внутрішнього законодавства положенням Конвенції, а тому зобов'язані вносити певні зміни до свого законодавства та судової практики. Положення Конвенції є високоабстрактними; їх можна охарактеризувати як норми-параметри, що становлять собою «вищі принципи європейського правопорядку» та конкретизуються у рішеннях ЄСПЛ. Саме рішення Суду допомагають глибше зрозуміти зміст та обсяг гарантованих Конвенцією прав і відповідно здійснювати ефективний захист кожного порушеного права. У випадках, коли Суд констатує у своєму рішенні факт порушення прав заявника з боку держави-відповідача, впливає необхідність, радше обов'язок держави не тільки сплатити справедливую компенсацію, а й часто вжити певних заходів загального характеру. Рішення Суду не лише констатує, а й «сигналізує» про необхідність усунення такої ситуації та унеможливлення її повторення в майбутньому [1, с. 7].

Законодавством України передбачено можливість звернення до Конституційного Суду України осіб, які вважають, що застосований в остаточному судовому рішенні у їхній справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. Конституційний Суд України досить часто використовує у своїх рішеннях практику ЄСПЛ щодо прав людини. Зазначене свідчить про реальне наповнення прав людини, а не сприйняття їх державою лише як чогось абстрактного.

На сьогодні перед нами стоїть багато викликів: війна, що триває, необхідність відновлення зруйнованих міст, сіл, селищ, повернення окупованих територій, боротьба з корупцією, необхідність численних реформ, відновлення порушених прав наших громадян тощо. Щоб суспільство відчуло відновлення справедливості, необхідно провести кропітку роботу зі з'ясування всіх подій, що відбувалися під час збройного конфлікту. Зрозуміло, що обсяги цієї роботи, зокрема і з відновлення порушених прав людини (передусім мінімальних стандартів відповідно до Женевських конвенцій), на різних територіях і за різних обставин будуть різними, і це залежатиме від багатьох факторів: щільності обстрілів, тривалості окупації, особистісних реакцій психіки тощо. Якість цієї роботи сприятиме зростанню довіри до держави або навпаки.

Саме впевненість громадян у системі та її справедливості є свідченням ефективності цієї системи (держави). З іншого боку, суспільство має розвивати правову свідомість. Усі процеси, які відбуваються в державі і суспільстві, не протікають відокремлено одне від одного, вони тісно переплетені між собою. І якщо мають відбуватися зміни, то вони мають проходити одночасно і в суспільстві, і в державі. Треба невпинно робити невеликі кроки, щоб поступово відбувався перехід від розбалансованої системи до системи, якою можна було би пишатися. Здорова нація складається із груп, які ефективно комунікують між собою, як кільця в кольчuzі.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 р. Дата оновлення: 1 серпня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 05.10.2023).
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. Дата оновлення: 2 грудня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 05.10.2023).
3. Фулей Т.І. Збірка навчальних матеріалів курсу для учасників тренінгу «Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя в адміністративному судочинстві». Київ : ВАІТЕ, 2016. 68 с.

Анжеліка КРАКОВСЬКА

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського
та адміністративного права
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Соціальна функція держави є однією з функцій, яка зазнала докорінних змін у процесі конституційного розвитку України. Аналізуючи стан та перспективи державотворення в Україні, необхідно чітко визначити конституційно-правові основи реалізації соціальної функції держави та спробувати з'ясувати ті проблеми, з якими стикається Україна під час захисту соціальних прав людини і громадянина, забезпечення соціальної злагоди і добробуту в суспільстві, ведення соціального діалогу та пошуку соціальних компромісів. Отже, необхідно виявити конституційно-правові основи реалізації соціальної функції, обґрунтувати її роль у функціонуванні державного механізму, спираючись на чинну Конституцію України, окреслити проблеми реалізації соціальної функції сучасної Української держави, визначити перспективи вдосконалення правових основ подальшого формування України як соціальної держави.

Проблеми становлення України як соціальної держави та питання забезпечення соціальної політики вже були предметом дослідження вітчизняних науковців. Однак саме зараз нас цікавить лише питання реалізації соціальної функції та її конституційно-правового забезпечення. У зв'язку з цим слід зауважити, що поняття «соціальна функція держави» не можна ототожнювати тільки з діяльністю соціальної держави, оскільки тією чи іншою мірою соціальну функцію реалізують і ті державами, які не є соціальними. Отже, конституційне проголошення держави соціальною хоча і трансформує форми діяльності в сфері соціального регулювання, соціального забезпечення і соціального захисту, але не вичерпує собою всі можливі правові основи, у яких закріплюється соціальна функція. За умови відсутності формального конституційного визначення держави соціальною вона може мати розвинене соціальне законодавство та успішно реалізовувати соціальну функцію [1, с. 33–34].

Фактично, соціальна функція є одним із невід'ємних елементів діяльності практично будь-якої держави, адже так чи інакше держава має певним чином

впливати на соціальні відносини, які виникають щодо забезпечення соціального захисту населення, сприяння освіти, культурного розвитку громадян, добробуту, ведення соціального діалогу, створення системи надання соціальних послуг. Повнота реалізації соціальної функції, рівень її пріоритетності для розвитку держави безпосередньо корелюють із тим, із якою формою держави ми маємо справу в кожному конкретному випадку і яким є політичний режим у даній державі. У цьому сенсі, досліджуючи конституційно-правові основи реалізації соціальної функції держави, необхідно звертати увагу на факт конституційного визначення держави соціальною, або ж на конституційне закріплення соціальних цінностей і принципів як пріоритетних для розвитку і функціонування державної влади. На сьогодні до таких принципів та цінностей відносять: принцип людської гідності, принцип соціальної справедливості, принцип соціальних зобов'язань, принципи солідарності, автономії суспільних відносин і процесів субсидіарності, принцип соціальної безпеки, принцип взаємної відповідальності держави і громадянина та інші.

Слід зазначити, що в конституціях (конституційних актах) багатьох країн міститься пряме визначення держав соціальними. Так, наприклад, у статті 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [2]. Схожі норми та визначення є й у конституціях інших країн. Наприклад, пункт 1 статті 20 Конституції ФРН 1949 р. визначає Федеративну Республіку Німеччина як демократичну і соціальну федеративну державу [3]. Відповідно до статті 1 Конституції Іспанії 1978 р. Іспанія є соціальною і демократичною державою [4]. Стаття 1 Конституції Франції 1958 р. зазначає, що Франція є неподільною, світською, демократичною і соціальною республікою [5, с. 6]. При цьому поряд із поняттям «соціальна держава» в конституціях (конституційних актах) досить часто міститься перелік цінностей, які є визначальними для соціальної держави, а також характеризують матеріальний і соціальний стан громадян.

Спираючись на аналіз конституційного законодавства сучасних держав, слід виокремити низку критеріїв, які засвідчують соціальний характер держави: 1) здійснення активної та ефективної державної соціальної політики; 2) дотримання прав і свобод людини, забезпечення стандартів гідного життя; 3) чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у створенні і розвитку соціальної держави, активне залучення до цих процесів місцевих органів влади; 4) запровадження відповідальності органів влади за негативні показники якості та рівня життя населення; 5) наявність механізму особистої відповідальності посадових осіб за соціальний стан; 6) надання переваги договірним засобам вирішення соціальних конфліктів у соціальних відносинах; 7) запровадження соціального діалогу в практику ухвалення рішень в сфері соціального управління; 8) забезпечення балансу інтересів особи, суспільства, держави та їх взаємна відповідальність; 9) участь громадських об'єднань, політичних партій у форму-

ванні та функціонуванні громадянського суспільства; 10) додержання соціальних орієнтирів і зобов'язань, які визначені у міжнародних договорах.

Також про значущість для держави соціальної функції та її соціальний характер свідчать завдання держави і пріоритети державної діяльності, що визначені на конституційно-правовому рівні (наприклад, проведення активної державної соціально-економічної політики, створення умов для реалізації конституційних прав і свобод людини, забезпечення рівних можливостей, забезпечення соціальної орієнтації економіки, забезпечення соціального розвитку тощо), а також соціально значущі пріоритети, визначені на рівні законів і підзаконних нормативно-правових актів (як-то здійснення ефективної державної регіональної соціальної політики; удосконалення соціального забезпечення та соціального страхування; розвиток соціальної інфраструктури; підвищення рівня та якості життя населення, створення умов для формування середнього класу та подолання бідності; запобігання різкому розшаруванню суспільства за рівнем доходів, майновим і соціальним становищем; розв'язання демографічних проблем; недопущення руйнування людського, трудового та інтелектуального потенціалу; забезпечення безпечної життєдіяльності населення та екологічної безпеки; створення сприятливих умов для розвитку сім'ї, жінок, дітей та молоді тощо). За наявності таких завдань і пріоритетів можна зробити висновок, що йдеться про соціальну державу, для якої реалізація соціальної функції відіграє одну із пріоритетних ролей.

Слід звернути увагу й на те, що крім соціальних принципів, принципів та пріоритетів державної діяльності, майже в усіх сучасних конституціях міститься перелік прав людини, які є соціальними (або соціально-економічними) правами, забезпечення яких є обов'язком держави і визначальним фактором у спрямуванні її діяльності. У зв'язку з цим доцільно наголосити, що конституційне визначення держави соціальною є безпосередньо пов'язаним із таким самим конституційним визнанням соціальних прав людини і громадянина; формування соціальної держави та реалізація соціальної функції відбуваються саме через опору на права людини [6, с. 74], сутність соціальної держави розглядають через призму гарантування соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина, а аналіз соціальної функції держави та її конституційно-правих основ охоплює й конституційну практику закріплення соціальних прав людини. Причому в сучасній конституційній практиці можна формально виокремити два підходи до визначення соціальних прав людини: з одного боку, є конституції, у яких соціальні права чітко виділяються з-поміж інших прав і складають окремі підрозділи (глави) відповідних частин конституцій (наприклад, Конституція Португалії, у якій окремо виділено соціальні права у статтях 63–72 та культурні права у статтях 73–79); з іншого боку, існують конституції, у яких соціальні та культурні права людини викладено з-поміж політичних, економічних та інших прав людини (наприклад,

Конституція України). Незалежно від того, чи виділяються соціальні права в окрему групу, держава має обов'язок щодо їх забезпечення та гарантування. У цьому аспекті конституційне закріплення соціальних прав людини є невід'ємною частиною конституційно-правових основ реалізації соціальної функції держави, а конституція як фундаментальна основа змушує державу в особі всіх органів державної влади (їх службових і посадових осіб) діяти так, щоб гарантувати людині мінімальний рівень добробуту, здійснювати заходи соціального захисту громадян, посилювати соціальну безпеку, вдосконалювати розвитковий потенціал кожної окремої людини і суспільства загалом.

Підсумовуючи, слід зазначити, що на основі Конституції України і дієвої системи конституційного законодавства наша сучасна держава здійснює свою соціальну функцію. У суто правовій площині це пов'язано і з реалізацією норм Конституції та законів України, і з активною діяльністю щодо вдосконалення чинного законодавства України. Серед важливих напрямів правової діяльності, які пов'язані з реалізацією соціальної функції, необхідно назвати: 1) приведення національного права у відповідність до норм міжнародного права та стандартів Ради Європи і ЄС із питань формування та функціонування соціальної держави; 2) формування комплексної галузі соціального законодавства, доопрацювання та ухвалення систематизованого законодавчого акта з метою впорядкування соціальних прав та гарантій людини і громадянина; 3) підвищення правового статусу соціального партнерства як одного з важливих інструментів реалізації основних завдань соціальної держави; 4) законодавче закріплення критеріїв оцінки діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в соціальній сфері, переформатування моделі соціальної політики держави.

Список використаних джерел:

1. Краковська А. Конституційно-правові основи реалізації соціальної функції держави в Україні. *Юридична Україна*. 2009. № 7. С. 33–39.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96–ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html>.
4. Spanish Constitution. URL: <https://www.eui.eu/projects/internationalheritagelaw/documents/nationallegislation/spain/spanishconstitution1978.pdf>.
5. Конституція Французької Республіки (прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 р.): станом на 30 серпня 2015 р. / пер. з фр., укладач П.В. Романюк. Харків : Право, 2015. 68 с. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/127/1-13.pdf>.
6. Бобровник С.В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії. *Правова держава* : щорічник наукових праць. Київ, 2007. Вип. 18. С. 69–76.

Сергій КУДІНОВ

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Державної наукової установи
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»

Руслан ШЕХАВЦОВ

кандидат юридичних наук, професор,
декан факультету № 1
Львівського державного університету
внутрішніх справ

ЩОДО УНОРМУВАННЯ ПИТАНЬ КОНФІДЕНЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Реформування кримінального процесуального законодавства в Україні в 2012 році, зокрема запровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальне провадження, актуалізувало питання ролі та місця інституту конфіденційного співробітництва в діяльності правоохоронних, розвідувальних, контррозвідувальних органів тощо. Зокрема, чинне законодавство, незважаючи на тривалий час існування цього інституту, не містить його законодавчого визначення.

Зазначене призвело до того, що різноаспектність сфер використання конфіденційного співробітництва вплинула і на закріплення за його суб'єктами низки термінів для визначення таких осіб – агенти, інформатори, негласні співробітники (штатні та позаштатні), конфіденційні співробітники (конфіденти), конфіденційні джерела, довірені особи, співробітники під прикриттям тощо. У зв'язку з цим у науковому обігу, в законодавстві діяльність за участі таких суб'єктів має назви оперативної роботи, роботи з негласними апаратом, конфіденційного співробітництва, негласного співробітництва, агентурної роботи тощо.

Сучасні уявлення про конфіденційне співробітництво з найбільшою повнотою представив О. Бандурка у його визначенні конфіденційного співробітництва як відносин, що встановлюються між представником уповноваженого оперативного підрозділу з фізичною особою на засадах добровільності, неухильного дотримання вимог конспірації та підтримуються в інтересах вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності чи забезпечення національної безпеки [1, с. 89].

Суб'єктами, з якими передусім пов'язують право встановлювати конфіденційні відносини, є суб'єкти оперативно-розшукової діяльності. Стаття 8 Закону

України «Про оперативно-розшукову діяльність» надає оперативним підрозділам право: мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників (пункт 13 частини першої); використовувати конфіденційне співробітництво згідно з положеннями статті 275 КПК України (пункт 14 частини першої); отримувати від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, що готуються або вчинені, та про загрозу безпеці суспільства і держави (пункт 15 частини першої).

Конфіденційне співробітництво також є важливим компонентом контррозвідувальної діяльності. Відповідно до пункту 4 частини другої статті 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» для виконання визначених законом завдань та за наявності підстав, передбачених законом, під час контррозвідувальної діяльності органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки України мають право мати гласних і негласних штатних і позаштатних працівників, створювати з метою конспірації підприємства, установи та організації, використовувати документи, що зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів органів та підрозділів, що здійснюють контррозвідувальну діяльність. Відповідно до статті 2 цього закону завданнями контррозвідувальної діяльності є добування, аналітичне оброблення та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України; протидія розвідувальній, терористичній та іншій діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України; розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства та правам громадян.

Відповідно до пункту 4 частини першої статті 12 Закону України «Про розвідку» для здійснення визначених для Служби зовнішньої розвідки України, розвідувального органу Міністерства оборони України, розвідувального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, функцій вони можуть здійснювати конфіденційне співробітництво з особами. При цьому відповідно до статті 2 цього закону основними завданнями розвідки є: своєчасне забезпечення споживачів розвідувальною інформацією; сприяння реалізації національних інтересів України; протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України у визначених законом сферах.

У вітчизняному законодавстві також є низка профільних законів, що регламентують діяльність Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, в яких передбачено право

використання ними гласних і негласних штатних та позаштатних працівників для вирішення завдань, які покладені на ці правоохоронні органи.

Крім того, відповідно до Закону України «Про основи національного спротиву» до сил та засобів руху опору, поряд з іншими, віднесено осіб, яких на добровільній та конфіденційній основі залучають до виконання завдань руху опору. Повноваження щодо встановлення таких відносин мають уповноважені військовослужбовці Сил спеціальних операцій Збройних сил України.

Наведене дає підстави визначити, що в Україні правова регламентація конфіденційного співробітництва у діяльності правоохоронних, розвідувальних, контррозвідувальних органів, а також військових формувань на теперішній час є доволі розгалуженою.

Переважає більшість науковців і практиків, звертаючи увагу на недосконалість правового регулювання конфіденційного співробітництва, передусім наголошують на необхідності його вдосконалення в межах кримінального-процесуального та оперативного-розшукового законодавства, залишаючи поза увагою фактор багатоаспектності і важливості цього інституту не лише для вирішення завдань кримінального провадження та оперативного-розшукової діяльності [2].

З огляду на це, на думку авторів, більш доцільним є визначення в окремому законі («Про конфіденційне співробітництво з правоохоронними, розвідувальними та контррозвідувальними органами та військовим формуваннями в Україні») змісту цього інституту як таємних (негласних) відносин між уповноваженими суб'єктами (державними, правоохоронними, спеціальними органами) та дієздатною фізичною особою щодо сприяння нею вирішенню завдань, що належать до компетенції цих органів, а також визначення в такому законі загального порядку (процедури) залучення осіб до конфіденційного співробітництва (зокрема процедури початку та завершення таких відносин), їх загального правового статусу (зокрема заходів забезпечення безпеки), матеріальної винагороди, компенсації матеріальних витрат і втрат майна в результаті виконання завдань під час конфіденційного співробітництва, відповідальності уповноважених суб'єктів за неналежну організацію цієї діяльності тощо.

Законодавче закріплення такого інституту сприятиме уніфікації та систематизації правового регулювання конфіденційного співробітництва в Україні, що відповідає положенням частини другої статті 19 Конституції України та принципу правової визначеності в діяльності державних органів, на які неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини (зокрема, у рішенні у справі «Санді Таймз проти Сполученого Королівства» (заява 6538/74) від 26 квітня 1979 р. (пункт 49) [3]), та створить правові гарантії захисту осіб, залучених до конфіденційного співробітництва, сприятиме інформуванню громадськості про його мету та користь для держави, його популяризації тощо.

Список використаних джерел:

1. Бандурка О.М. Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності : монографія. Харків : Золота миля, 2012. 620 с.
2. Кириченко О.В., Демиденко С.М. Законодавче регулювання негласної роботи під час досудового розслідування та судового провадження. *Правові та організаційно-тактичні засади оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 7 жовтня 2022 р.). Одеса : ОДУВС, 2022. С. 44–49.
3. Case of The Sunday Times v. United Kingdom (Application no. 6538/74) 26 April 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Sunday%20Times%20v.%20United%20Kingdom%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57584%22%5D%7D> (дата звернення: 14.09.2022).

Олена ОВЧАРЕНКО

доктор юридичних наук,
доцент, доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
адвокат

**СУДОВО-ПРАВОВА РЕФОРМА
ТА ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ:
НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПИТУ
НА СПРАВЕДЛИВІСТЬ**

Відповідно до пункту 6 статті 124 Конституції України створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Згідно з частиною першою статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження судів [1].

Принцип заборони утворення та функціонування надзвичайних і особливих судів є загальноєвропейським: свого поширення у правничій доктрині він набув після Другої світової війни, коли світова спільнота працювала над створенням запобіжників повторенню страшної війни на європейському континенті. У США, а також у більшості країн Європи, діють військові суди, основи організації та юрисдикція яких мають істотні відмінності від основ функціонування судів загальної юрисдикції. Такі суди мають усі ознаки спеціалізованих, здійснюють правосуддя згідно із загальновизнаними стандартами належного судочинства.

Європейський суд з прав людини тлумачить функціонування військових судів досить суперечливо, адже в низці рішень він визнавав брак незалежності й неупередженості у суддів військових судів, які підпорядковані військовому командуванню (рішення у справі «Морріс проти Об'єднаного Королівства» від 26 лютого 2002 р. та інші) [2]. Водночас у Меморандумі «Судочинство у військових судах» 2003 р. Постійний комітет з прав людини Ради Європи зазначив, що в багатьох Державах-членах глибоко вкоренилася практика функціонування судів, які повністю або частково укомплектовані військовими, беруть участь у проведенні судових розглядів щодо членів збройних сил. Європейський суд з прав людини встановив, що такий військовий суд може бути «незалежним і безстороннім судом» у цілях пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3].

В Україні до середини 2000-х років успішно функціонували військові суди як «радянський» спадок. Відповідно до пункту 1 статті 19 Закону України «Про судоустрій України» 2002 р. військові суди належали до загальних судів і здійснювали правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону [4]. Підсистема військових судів відтворювала інстанційну будову судів загальної юрисдикції з урахуванням територіальної структури Збройних Сил України. Зокрема, функціонували військові суди гарнізонів, військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України, Військова судова колегія у складі Верховного Суду України.

До юрисдикції військових судів належав розгляд справ про всі злочини, скоєні військовослужбовцями Збройних Сил України, прикордонних військ, СБУ та інших військових формувань, військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, кримінальних справ про шпигунство, справ про адміністративні правопорушення військовослужбовців, справ за скаргами військовослужбовців на неправомірні дії військових службових осіб і органів військового управління, справ, пов'язаних із захистом прав і свобод військовослужбовців, а також прав і законних інтересів військових частин, установ, організацій [5]. Такі суди розглядали справи переважно при військових частинах.

Судді військових судів мали особливий правовий статус: вони підпорядковувалися вимогам і обмеженням, передбаченим для всіх суддів, а також перебували на службі в Збройних Силах України. Відповідно до частини першої статті 60 Закону України «Про судоустрій України» кандидат на посаду судді військового суду повинен був перебувати на військовій службі, а також мати військове звання офіцерського складу. Це забезпечувало належну обізнаність суддів зі статутами Збройних Сил України, особливостями проходження військової служби, організації службових та інших процесів у Збройних Силах України, а також в інших специфічних питаннях військової справи.

Указом Президента України «Про ліквідацію військових апеляційних і військових місцевих судів» від 14 вересня 2010 р. № 900/2010 було ліквідовано 15 військових судів: 2 апеляційні та 13 місцевих [6]. Військова судова колегія у Верховному Суді України також припинила своє існування у 2010 р.

Примітно, що ліквідацію військових судів супроводжувало гучне суспільне обговорення, яке зводилося переважно до наведення аргументів недоцільності подальшого існування цих судів. Навіть Венеційська Комісія у своєму висновку 2010 р. назвала військові суди рудиментом радянської системи: «... передбачено, що військові суди ліквідуються з 15 вересня 2010 р. (стаття 4). Це є позитивною зміною. Існування військових судів, безумовно, являє собою атавізм колишньої радянської судової системи» [7]. На користь ліквідації військових судів висловлювали такі аргументи, як-то мирний політико-правовий

статус України на світовій арені, низька ймовірність військових дій в Україні, що зумовлювалася відсутністю зовнішніх загроз військового характеру, дорожнеча утримання військових судів для Державного бюджету України, низький рівень робочої завантаженості військових судів, порушення принципу незалежності суддів військових судів з огляду на належність цих суддів до Збройних Сил України, наявність у військових судів ознак надзвичайних і особливих судів, заборонених Конституцією України. Ліквідація військових судів відбувалася на фоні постійного системного скорочення чисельності Збройних Сил України (яка затверджувалася щорічно законом України відповідно до пункту 22 частини першої статті 85 Конституції України), ліквідації окремих військових частин, зменшення рівня боєздатності війська й невинного звільнення значної кількості особового офіцерського й сержантського складу з лав Збройних Сил України. Процес скорочення українського війська був зумовлений, серед іншого, низьким рівнем матеріального забезпечення та правового захисту військовослужбовців і членів їх родин, а також браком авторитету Збройних Сил України в суспільстві.

Події, які розгорнулися на Донбасі навесні 2014 р. й поширилися на всю територію України у 2022 р., довели згубність такої політики для забезпечення національної безпеки нашої держави. Сучасна судова система не лише перевантажена справами, які пов'язані зі збройною агресією росії проти України, а й не має належного ресурсного та професійного забезпечення для справедливого й оперативного вирішення цієї важливої для України категорії справ.

Водночас, заради справедливості, варто підкреслити, що деякі авторитетні правники висловлювалися за збереження системи військового судочинства. Суддя Конституційного Суду України у відставці В. Шишкін у 2004 р. зауважував, що «військове судочинство – це лише один із напрямів військової юстиції, але найбільш із них вагомий за наслідками, оскільки наслідком діяльності є найвища форма з рішень, які постановляє державна влада, – судове рішення» [8, с. 107]. Суддя Верховного Суду В. Сердюк у 2003 р. справедливо аргументував наявність підстав для віднесення сучасних військових судів до спеціалізованих та доцільність створення системи судів на чолі з Вищим судом військових формувань України [9, с. 6].

Варто зауважити, що 1 вересня 2016 р. Європейський суд з прав людини ухвалив рішення у двох справах проти України – «Міхно проти України» й «Світлана Атаманюк та інші проти України». Обидві справи стосувалися розслідування обставин Скнилівської трагедії, яка мала місце під час святкування 60-ї річниці 14-го авіаційного корпусу Військово-Повітряних сил України на Скнилівському аеродромі під Львовом 27 липня 2002 р. Європейський суд з прав людини визнав задовільними дії української влади після цієї катастрофи

щодо розслідування та судового розгляду її обставин, однак відзначив порушення Україною статей 6 і 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод через тривалість розгляду вимог про відшкодування збитків і відсутність правових засобів для прискорення цього розгляду в Україні. При цьому суд підкреслив, що розгляд позову пані Міхно про відшкодування матеріальних збитків в Україні тривав 10 років і що ця затримка була спричинена переважно невиконанням остаточного присуду на її користь. Вказані справи на національному рівні розглядали саме військові суди [10; 11].

Підсумовуючи викладене, слід вказати, що відновлення військових судів в Україні – це не просто потреба часу, це вимога забезпечення національної безпеки й повоєнного сталого розвитку нашої країни. Військові суди мають бути укомплектовані досвідченими й фаховими особами з офіцерського складу Збройних Сил України, відібраними на справедливому публічному конкурсі. Підсистема військових судів має бути органічно вбудована в систему спеціалізованих судів із урахуванням територіальної структури Збройних Сил України, а також принципу ієрархічності побудови судової системи. Військові суди в повоєнній Україні повинні мати більш широку юрисдикцію, аніж та, яку ці суди мали до їх ліквідації у 2010 р., що охоплюватиме розгляд і вирішення справ про військові злочини, вчинені визначеним законом колом військовослужбовців та військовозобов'язаних, воєнні злочини, визначені Кримінальним кодексом України, а також спорів щодо проходження військової служби та інших важливих для функціонування Збройних Сил України категорій справ. Як правильно зазначає С. Оверчук, «впровадження військового правосуддя має відбуватися не у формі механічного відновлення радянської системи військових трибуналів, а шляхом створення військових судів на якісно нових засадах» [12, с. 16].

Список використаних джерел:

1. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
2. Морріс проти Об'єднаного Королівства : рішення Європейського суду з прав людини від 26 лютого 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_041#Text.
3. Судочинство у військових судах. Меморандум Ради Європи. Постійний комітет з прав людини. Страсбург, 16 червня 2003 р. URL: <http://voen-sud.ru/about/sudoproizvodstvo.php>.
4. Про судоустрій України : Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text>.
5. Пахомов В.В., Дегтяр Р.О. Військові суди. *Правові горизонти / Legal horizons*. 2016. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/63953/1/Pakhomov_Dehtiar_

viiskovi_sudy.pdf;jsessionid=0F6A118D53080C325110257B03EC714D.

6. Про ліквідацію військових апеляційних і військових місцевих судів : Указ Президента України від 14 вересня 2010 р. № 900/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900/2010#Text>.
7. Спільний висновок щодо закону України «Про судоустрій і статус суддів» Венеційської Комісії та Дирекції з співпраці Генеральної дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи, ухвалений Венеційською Комісією на 84-й пленарній сесії (Венеція, 15–16 жовтня 2010 р.). URL: <https://vkksu.gov.ua/page/vysnovku-veneciyskoji-komisiyi>.
8. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави. *Право України*. 2004. № 4. С. 107–110.
9. Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2003. 20 с.
10. Міхно проти України : рішення Європейського суду з прав людини від 1 вересня 2016 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO00920>.
11. Світлана Атаманюк та інші проти України : рішення Європейського суду з прав людини від 1 вересня 2016 р. URL: <https://khrpg.org/1588765727>.
12. Оверчук С.В. Військові суди – необхідна складова військової юстиції в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1 (11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles /2015/n1/15osvyvu.pdf>.

Владислав ОЛІЙНИК

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права, конституційного права
Пенітенціарної академії України

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Розглядаючи питання дотримання прав людини в умовах цифровізації, не можна обійти увагою питання правового регулювання самого Інтернету. Якщо інформаційне право має відносно тривалу історію (приблизно з 70-х рр. XX ст.), то право Інтернету – нещодавній феномен. У західних країнах сформувався напрям правової думки, у межах якої спостерігається кілька течій, що об'єднані спільністю поглядів на розуміння ролі права в кіберпросторі, – цифровий лібертаризм. Головна ідея кіберлібертаристів базується на обмеженні ролі правових розпоряджень у кіберпросторі. Прихильники цифрового лібертаризму вважають: суверенна влада держави в Інтернеті – суттєво обмежена, що призводить до низької регулятивної сили національного права. Це зумовлено суперечністю між територіально обмеженою дією внутрішнього права держави і глобальним характером розповсюдження інформації в мережі. Однією з центральних ідей цифрового лібертаризму є суверенітет кіберпростору (чи квазісуверенітет мережевих спільнот), який є таким, що протиставляється державному суверенітету [1, с. 114].

Опоненти цього напряму вважають, що проблема поєднання внутрішнього права різних держав не є унікальною для Інтернету і може бути вирішена в межах колізійного права. Загалом кіберлібертаристи відкидають здібність внутрішнього права держави виступати ефективним регулятором суспільних відносин у кіберпросторі, але водночас не заперечують право в кіберпросторі як таке.

У Німеччині інтернет-право не розглядають як галузь права, на відміну від медійного (Medienrecht), інформаційного [Informationsrecht (ITRecht)], телекомунікаційного права (Telekommunikationsrecht), з котрими інтернет-право має велику кількість спільних правових проблем (як, наприклад, правові питання такого, що розміщується в Інтернеті, медіаконтенту і технологічних аспектів організації і функціонування мережі) [2, с. 149].

Саме кіберлібертаристи вперше обґрунтували позицію, що Інтернет утворює самостійний юридично значущий простір, який може бути розглянутий разом із територією землі, водним і повітряним простором, що визначають суверенні ме-

режі держави. Кіберпростір – нова юридична фікція, що пов’язана з інформацією. Інформаційний простір не обмежений територією лише однієї держави, об’єднань держав і навіть континентів, що викликає необхідність вироблення нових підходів до правового регулювання міждержавних і міжнародних відносин [1, с. 116].

Останнім часом у праві спостерігається витіснення категорії території простором. Співвідношення понять «територія – простір» є далеким від схоластики, ці поняття лежать в основі проблеми юрисдикції і суверенітету держави, пов’язаних з Інтернетом. Набуває популярності концепція цифрового суверенітету, що заснована на суверенному праві держави визначати інформаційну, технологічну та економічну політику в національному сегменті мережі Інтернет.

Зазначається, що в інтернет-середовищі поняття «простір» позбавляється однозначної географічної визначеності, поняття «час» не прив’язане до жодного часового поясу, а «поняття „коло осіб“ виявляється таким, що включає не фізичних і юридичних осіб, а комп’ютери та інші пристрої, що приймають участь в мережевій взаємодії і такі, що ідентифікуються за їх IP адресами і іншими технологічними деталями» [1, с. 117]. При цьому поняття суверенітету розмивається. Важливо подолати стереотипи «легкості перенесення норм, що узвичаїлися, принципів і інститутів міжнародного права на регулювання об’єктів інформаційного середовища» та виробляти нові підходи.

Ще одна проблема – це пошук належної форми регулювання Інтернету на міжнародному і національному рівнях. Поєднання м’якого права (soft law), що представлене міжнародним правом, і технічних норм, норм саморегуляції вимагає пошуку особливої форми регулювання. Технології запропонували програмний код, який, на думку Л. Лесіга, стає однією з форм регулювання в кіберпросторі [3, с. 65]. Якщо врахувати різнопланову багатoshаровість міжнародного рівня (ЄС та інших спільнот), стають очевидними технічні та юридичні складнощі міжнародного регулювання Інтернету.

Список використаних джерел:

1. Гуцу С.Ф. Правове регулювання мережі Інтернет: міжнародний і вітчизняний досвід. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 2 (38). С. 114–118.
2. Бортник Н., Єсімов С. Відносини в мережі Інтернет як об’єкт правового регулювання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2019. Вип. 6. № 22. С. 147–153.
3. Бурлаков С.В. Інтернет-ЗМІ в Україні: актуальні проблеми правового регулювання. *Юридична наука*. 2020. Т. 1. № 5 (107). С. 60–67. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-1.07>.

Олег ОМЕЛЬЧУК

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
академік Національної академії наук
вищої освіти України,
ректор Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
Президент Міжнародної громадської організації
«Євразійська асоціація правничих шкіл та правників»

ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ НА ЗВІЛЬНЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Україна, яка переживає складний період війни та окупації в певних регіонах країни, стикається з численними викликами, одним із найважливіших серед яких є проблема доступу до правосуддя на звільнених територіях. Ця проблема стає актуальною під час введення воєнного стану та вимагає детального вивчення і пошуку ефективних шляхів її вирішення. Одним із наслідків повномасштабних військових дій стала неможливість понад 20 % судів функціонувати та виконувати належним чином свої обов'язки. Вторгнення росії на територію України призвело до окупації близько третини території нашої держави, що стало серйозним випробуванням для національного суверенітету та правосуддя [1].

Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 було оголошено воєнний стан на всій території країни. Відповідно до статті 64 Конституції України цей стан може супроводжуватися окремими обмеженнями прав і свобод людини і громадянина [2].

В умовах воєнного або надзвичайного стану правосуддя залишається основоположною юридичною можливістю, яка має бути забезпечена для громадян. Відповідно до статей 55 і 64 Конституції України кожному громадянину України гарантується право на доступ до суду для оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також посадових і службових осіб, незалежно від суспільного контексту воєнного стану, що слугує базисом справедливості та рівності перед законом навіть у найскладніші часи [3].

В. Сілюченко зазначає, що право на доступ до суду – це основне право кожної особи на звернення до суду для захисту своїх прав і законних інтере-

сів, яке гарантується Конституцією України, міжнародними і національними правовими актами [4, 600]. Питання доступу до правосуддя в умовах воєнного стану досліджували, зокрема, О. Гетьманцев, В. Комаров, Г. Ковальчук, Т. Кілічава, М. Курило, С. Кузніченко, І. Лесько, проте ці дослідження було проведено в історичному контексті.

У статтях 12² і 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено основні принципи проведення судового процесу під час воєнного стану, а саме: суди діють лише відповідно до норм і принципів, визначених законами України та Конституцією України; заборона на встановлення обмежень у повноваженнях судів, які визначені чинним законодавством України; підтвердження виключного права судів на виконання функцій правосуддя; заборона створення надзвичайних і спеціальних судів; заборона швидкої або скороченої процедури в будь-яких формах судочинства; встановлення законним способом можливості зміни територіальної підсудності справ у випадках, коли здійснення правосуддя стає неможливим, а також можливість зміни місцезнаходження судів [5].

Ще одним аспектом, що потребує уваги, є можливість зміни територіальної підсудності судових справ у разі ведення активних бойових дій, що передбачено частиною сьомою статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402–19. Зокрема, згідно зі змінами, ухваленими Верховною Радою України 3 березня 2022 р. [6], у випадку неможливості здійснення правосуддя судом із об'єктивних причин (воєнний стан, надзвичайний стан, стихійні лиха або активні військові дії) територіальну підсудність справ може бути змінено за рішенням Вищої ради правосуддя за попереднім поданням Голови Верховного Суду. У такому випадку судову справу буде розглядати суд, який розташований найближче до суду, що припинив свою діяльність через обставини неможливості виконання функцій [7].

Згідно зі статистичними даними Української Гельсінської спілки з прав людини, основними труднощами, пов'язаними з доступом до правосуддя, є: проблеми з електропостачанням судових установ (30 %), повітряні тривоги, зокрема неможливість потрапити до приміщення суду і зриви судових засідань, які вже розпочалися (25 %), системні проблеми з електрикою в судових установах із одночасними повітряними тривогами (20 %), неможливість зв'язатися телефоном із працівниками апарату та канцелярії суду (15 %), недержання повідомлень про судові засідання, що може порушувати право громадян на обрання та зміну місця проживання для участі в судових процедурах (5 %), недоступність сайту «Судова влада», що може обмежувати можливість громадян отримувати інформацію про судові справи та розклад судових засідань (5 %). Це дослідження вказує на необхідність розроблення нових та вдосконалення

наєвих форм дистанційної участі в судових засіданнях для забезпечення доступності правосуддя в усіх умовах і для всіх громадян [8].

Після всебічного аналізу роз'яснень Верховного Суду та рекомендацій, розроблених Радою суддів України, стає очевидним, що судова система потребує зменшення формалізованості та розширення процесу діджиталізації в сучасних умовах. Важливим аспектом є практика дистанційної участі в судових засіданнях, для якої використовують технічні засоби відеоконференцзв'язку. Згідно зі статтею 212 Цивільного процесуального кодексу України в судовому засіданні можна брати участь у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, якщо в суді є відповідна технічна інфраструктура, яка дозволяє проводити засідання в такий спосіб [9]. Ця практика набула поширення у період дії воєнного стану.

Сьогодні можна зауважити про активізацію законотворчості, спрямованої на адаптацію судової системи до викликів воєнного стану. Варто звернути увагу на законопроект № 7315 від 26 квітня 2022 р., який стосується питань доступу до правосуддя та передбачає внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [7] щодо розширення можливостей інформування про судові справи та проведення зборів суддів у ситуаціях воєнного чи надзвичайного стану. Зазначений законопроект пропонує нові методи інформування учасників судового процесу через використання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг або мобільний застосунок Порталу «Дія».

Розвиток інформаційного суспільства є стратегічним пріоритетом для України. У цьому контексті пропонуємо взяти до уваги досвід Сінгапуру, де система електронного подання документів успішно функціонує з 2000 р. [10]. Сінгапур має у своєму арсеналі систему електронного подання документів, яка дозволяє фізичним і юридичним особам віддалено знаходити та переглядати документи, що надійшли до суду у справах адміністративного характеру, та електронну інформаційну службу, яка надає можливість отримувати інформацію про всі процесуальні дії в реальному часі.

Україна також має свій аналог системи електронного подання документів – «Електронний суд». Це система, яка надає можливість авторизованим користувачам відповідно до вимог законодавства створювати та надсилати всі процесуальні документи до судових органів у електронному форматі, отримувати інформацію щодо статусу та результатів розгляду надісланих документів. Важливо зауважити про суттєві зауваження щодо ефективності роботи підсистеми «Електронний суд», зокрема про тимчасову неможливість здійснення процесів документообігу у випадку хакерських атак на офіційні електронні ресурси України, що ставить під сумнів надійність і дієвість системи «Електронний суд» та її здатність гарантувати безпеку і неперервність судового процесу в умовах загроз, що постійно зростають, тому варто звернути увагу

на вдосконалення системи заходів кіберзахисту, забезпечення резервного зберігання даних і розроблення планів для відновлення роботи системи після різних можливих ситуацій.

Отже, налагодження системи доступу до судового захисту та правосуддя на звільнених або окупованих територіях України є важливим завданням для забезпечення прав та свобод громадян. Держава та міжнародні партнери мають спільно працювати над відновленням формування судових структур, гарантуванням безпеки суддів та інших учасників судового процесу, доступу до судового захисту для всіх громадян України незалежно від їхнього місця проживання.

Список використаних джерел:

1. Як працює судова система під час війни? *Судова практика*. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/211489_yak-pratsyu-sudovasisistema-pd-chas-vyni (дата звернення: 02.10.2023).
2. Про введення воєнного стану : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-вр. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Сілюченко В.М. Проблеми доступу до правосуддя в Україні під час військового стану. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (25–28 квітня 2023 р.). Суми, 2023.
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
6. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ : Закон України від 3 березня 2022 р. № 2112–IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T222112?an=3&ed=2022_03_03.
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402–19. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
8. Звернення до суду: з якими проблемами стикнулися громадяни в умовах війни. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/zvernennia-do-sudu-z-iyakymy-problemamy-styknulysia-hromadiany-v-umovakh-viyny/> (дата звернення: 02.10.2023).
9. Цивільний процесуальний кодекс України (зі змінами та доповненнями) від 18 березня 2004 р. № 1618–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
10. Привиденцев О.Г. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 1 (42). С. 54–57.

Віктор ОРЛОВ

кандидат юридичних наук,
старший слідчий слідчого управління
Головного управління Національної поліції в Донецькій області

ПОВОЄННА АРХІТЕКТУРА БЕЗПЕКИ ГРОМАД

Із перших днів широкомасштабного вторгнення російської федерації територіальні громади зіштовхнулися з новими безпрецедентними безпековими викликами: ворожими обстрілами та жертвами серед цивільного населення, руйнуванням житлових будинків, будівель і критичної інфраструктури, загрозою техногенних та енергетичних катастроф, ускладненим доступом до продовольства та питної води. Реагування на безпекові виклики в умовах війни та воєнного стану стало фундаментальною потребою територіальних громад в Україні [1, с. 3].

Завдання гарантування безпеки та захист прав громадян у період після воєнного відновлення набувають дедалі більшого значення, саме цей період є часом для переосмислення вказаних принципів та їх практичної реалізації. Українська Конституція містить ключові норми, спрямовані на гарантування безпеки громади та захисту прав і свобод її членів. У статті 3 Конституції України сформульовано принцип, за яким «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю...» [2, с. 74], тому саме конституційно-правові механізми повоєнного відновлення та вдосконалення безпекового простору територіальних громад в Україні повинні бути об'єктами дослідження для вчених і практиків.

В умовах повоєнного безпекового середовища надзвичайно важливе значення має розвиток потенціалу та стійкості місцевих громад і регіонів. Актуальними завданнями в цей період є створення правових засад і сприятливих умов для формування й розвитку організаційних, безпекових, соціальних та інших місцевих спроможностей, упровадження ефективних механізмів взаємодії органів державної та самоврядної влади, громадських організацій, приватного бізнесу та міжнародних партнерів.

Повоєнна архітектура безпеки громад, зокрема, повинна охоплювати такі складові: 1) фізична безпека (забезпечення охорони публічного порядку, захист від тероризму та інших форм насильства); 2) інформаційна безпека (захист від дезінформації, пропаганди та інших інформаційних загроз); 3) економічна безпека (відновлення економіки громад, створення робочих місць і забезпечення

соціальної підтримки); 4) соціокультурна безпека (відновлення соціальних зв'язків, підтримування традицій і цінностей громад).

Питання безпечного середовища територіальних громад активно вивчають на рівні парламенту, уряду та органів місцевого самоврядування. Так, у жовтні 2022 р. Міністерство внутрішніх справ України презентувало проєкт національної концепції «Безпечна громада», який було розроблено спільно з Міністерством розвитку громад та територій. Вказаний проєкт охоплював широке коло питань щодо надання безпекових послуг територіальній громаді. До безпекових заходів віднесено не лише превенцію та протидію правопорушенням, а й ширше коло соціальних, економічних, технічних та інших питань. Тож безпечна громада в розумінні, описаному вище, стосувалася саме безпеки громадського простору, безпечного житла, інфраструктурної безпеки тощо. Інакше кажучи, гарантування фізичної безпеки силами органів правопорядку та громадських формувань було лише складником національної концепції, ширшої за змістом [3]. Проте в проєкті МВС України бракує конкретизації заходів, які необхідно здійснити для реалізації концепції.

Експерти Центру політико-правових реформ запропонували проєкт концепції «Безпечна громада», у якому визначено заходи, спрямовані на повоєнне формування безпекової архітектури громад: 1) нормативне врегулювання форм участі громадян у забезпеченні правопорядку в територіальній громаді; 2) перегляд (аудит) чинних громадських формувань, муніципальних утворень та інших недержавних суб'єктів, залучених до забезпечення громадського порядку та безпеки; 3) поступовий перехід від діяльності розрізнених громадських формувань із охорони правопорядку до муніципальної (місцевої) поліції; 4) організація інституційної взаємодії центральних органів виконавчої влади з іншими суб'єктами забезпечення безпеки територіальної громади (місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування); 5) розроблення та упровадження стандартів безпеки громади і системи показників для оцінювання громад за ступенем безпеки з метою порівняння стану безпеки в різних громадах [3].

Комітет Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування 11 вересня 2023 р. провів круглий стіл на тему «Взаємодія державної влади, місцевого самоврядування та громадськості у сфері забезпечення безпеки громадян» [4]. Обговорення безпекових питань у громадах викликали неабиякі дискусії серед учасників заходу. Враховуючи, що місцеве самоврядування не може бути абсолютно відмежованим від взаємодії з Національною поліцією, під час круглого столу було зазначено, що ця взаємодія не повинна впливати на порушення інтересів територіальної громади і місцевого самоврядування.

Окрім цього, було висловлено слушну думку, що необхідно все ж таки перейти до муніципального поліціювання, а поліція має бути децентралізована на рівні громадської безпеки.

Питання внутрішньої безпеки в умовах війни подекуди сприймається як таке, що не на часі, але місцева влада вже зараз робить чимало для того, щоб відчуття безпеки у громадян зростало, незважаючи на жахіття війни. Питання безпеки та правопорядку залишаються першочерговими для територіальної громади, незважаючи на суттєве звуження повноважень органів місцевого самоврядування в період воєнного стану. На підтвердження цієї тези зазначимо, що наприкінці 2022 р. Запорізька міська рада затвердила статут комунального підприємства «Муніципальна варта» [5], а вже 8 червня 2023 р. патрулі муніципальної варти вперше вийшли на патрулювання містом. Окрім безпекової сфери, одним із завдань, які громада намагається вирішити створенням муніципальної варти, є подальша соціалізація бійців, які зараз перебувають на передовій.

Під час розроблення повоєнної архітектури безпеки громад варто враховувати відкладені фактори, які безперечно впливатимуть на післявоєнний розвиток громад, зокрема мінне забруднення, обіг зброї та домашнє насильство.

Повоєнний період – це не лише відновлення зруйнованої інфраструктури громад, а й численні правові та конституційні дилеми, пов'язані із забезпеченням безпеки громади. Одним із надзвичайно важливих для суспільства в цей період аспектів є конституційно-правові стандарти безпеки громад. Основне призначення Конституції України – здійснення установчої функції, що виражається у визнанні та юридичному оформленні найважливіших правових, соціально-економічних і політичних інститутів суспільства, а також у фактичному та юридичному їх заснуванні. Воно проявляється в закріпленні стійкості системи суспільних відносин, у збереженні і зміцненні основоположних засад організації суспільства й держави, у створенні нових державних органів, покликаних здійснювати захист конституційних прав і свобод, наслідком чого і є належний правовий порядок. Тому забезпечення прав і свобод у межах діяльності будь-якого органу держави здійснюється відповідно до Основного Закону держави [2, с. 450].

Безпека громад є складовою частиною національної безпеки України та одним із конституційних прав людини і громадянина в Україні, яке базується на низці конституційних і законодавчих актів, а також на міжнародних договорах, які регламентують різні аспекти безпеки громад.

Повоєнна архітектура безпеки громад є важливим завданням для української держави, яка повинна забезпечити захист населення від зовнішніх і внутрішніх загроз, сприяти відновленню громад, які постраждали внаслідок війни. До основних аспектів побудови безпечного середовища громад можна віднести:

- створення єдиної системи моніторингу безпеки громад, яка забезпечуватиме своєчасне виявлення та реагування на загрози;
- впровадження принципів муніципального поліціювання та ухвалення Закону України «Про муніципальну варту»;
- розроблення національних і регіональних програм із розмінування територій та контролю за обігом вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин;
- запровадження програм підтримки різних груп населення, які відчули вплив війни, їх психологічна та соціальна реабілітація, перекваліфікація тощо.

Окремо виділимо реалізацію заходів, які спрямовані на зміцнення конституційно-правових гарантій безпеки територіальних громад та реформування системи національної безпеки для впровадження механізмів участі громад у процесах ухвалення рішень щодо національної безпеки. Серед таких заходів можна назвати: здійснення конституційної та муніципальної реформи, що передбачає перегляд та уточнення положень Конституції України щодо безпеки громад; ухвалення Закону України «Про безпеку громад», який регламентував би правове становище, функції, повноваження, взаємодію та координацію суб'єктів безпеки громад, визначив би джерела та механізми фінансування і матеріально-технічного забезпечення безпеки громад, встановив би процедури моніторингу, оцінки та звітності щодо безпеки громад.

Список використаних джерел:

1. Безпека та правопорядок в умовах воєнного стану в громадах поза бойовими діями. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/Bezpeka-v-hromadakh-Odeska-oblast.pdf>.
2. Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. 2021–2022. Кн. 19 / відп. ред. С.П. Головатий. Житомир : ТОВ «505», 2023. 860 с.
3. Крапивін Є. Концепція «Безпечна громада»: вже на часі. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kontsepsiya-bezpechna-gromada-vzhe-na-chasi>.
4. Взаємодія державної влади, місцевого самоврядування та громадськості у сфері забезпечення безпеки громадян. Пряма трансляція відбулася 11 вересня 2023 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=o8xtlO0US5Y>.
5. Муніципальна варта. Запорізька міська рада. URL: <https://zp.gov.ua/uk/organizations/item/203/municipalna-varta>.

Олександр ПЕТРИШИН

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
суддя Конституційного Суду України

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ І ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Передусім слід наголосити на тому, що сьогодні Конституція України є документом установчої сили, що організовує певним чином політичне управління в державі, у цьому сенсі засновує державу, її інститути та їх взаємодію із громадянами. Показовим є те, що у низці рішень Конституційного Суду України окремо наголошено на такому установчому для держави значенні конституційних норм.

Звідси маємо висновок, що основною функцією конституції є установча, що не нівелює значущості Конституції України як основоположного нормативно-правового акта для всієї системи законодавства України. Саме тому конституційні суди уповноважені вирішувати питання про відповідність законів та інших важливих правових актів конституційним нормам. Термін «Основний Закон», який застосовують для найменування Конституції ФРН, є синонімічним і трактується, по суті, як Основний Закон держави, а не лише як основоположний нормативно-правовий акт.

Питання про установчий характер конституції є актуальним внаслідок того, що досить тривалий час конституцію суспільство, політики та юридична спільнота зазвичай сприймали як декларацію, програмний документ і загальний, здебільшого абстрактний орієнтир для системи законодавства. Відтак вимог до конституційних норм як до діючого права взагалі не було. Здебільшого конституційні норми формували в такий спосіб, щоб їх було неможливо і не потрібно практично застосовувати.

Усе це обумовлює питання про конституційну ідентичність, яке починають наразі активно обговорювати в контексті формування конституційної доктрини. З одного боку, конституція покликана відображати найбільш вагомі, екзистенціальні, і в такому розумінні усталені риси існування та розвитку тієї чи тієї політичної нації. З другого боку, потрібно бути сьогодні обережними у визначенні таких рис конституційної ідентичності з двох причин: по-перше, наврод чи на сьогодні можна стверджувати про остаточний конституційний

дизайн української держави – нації (наприклад, конституційна історія Франції охоплювала багато моделей республік та імперій); по-друге, напередодні набуття Україною повноправного членства в ЄС неодмінно постане питання про пошук оптимального співвідношення європейських стандартів і національних цінностей (досвід Польщі свідчить про непростий шлях вирішення цієї проблеми).

Доцільніше розглядати питання про конституціоналізацію всієї правової системи України, тобто забезпечення функціонування і законодавства, і судової системи на основі Конституції України.

Через це виникає питання про необхідний набір найбільш значущих для суспільства та держави проблем, які має вирішувати конституція. Доречним у цьому контексті може бути класичний підхід за посередництвом обов'язкового переліку конституційних законів. Звернемося до досвіду тих країн, у яких немає конституції як єдиного нормативного акта. Наприклад, у Швеції їх налічується всього чотири: про спадкоємність трону, про форму правління, про свободу друку, про інформацію. Мабуть, це і є основні питання, які має вирішувати конституція як установчий акт, що засновує державу. Водночас слід враховувати тенденцію останніх років щодо розширення сфери державного управління суспільними справами, а тому й урядового впливу.

У Конституції України 1996 р., за прикладом конституцій країн ЄС, міститься норма щодо прямої дії конституційних норм, яка передбачає, що вони безпосередньо регулюють відносини держави і людини, особливо коли йдеться про реалізацію конституційних норм.

Крім того, набуває значущості й та обставина, що конституцію можна безпосередньо застосовувати у відносинах між приватними особами (горизонтальне конституційне право). З іншого боку, конституцію сьогодні не можна розуміти лише як сукупність конкретних норм – правил, адже навіть у країнах писаної конституції вона може складатися із декількох «конституцій» та преамбул до конституцій (Франція). У будь-якому випадку конституція прямо або імпліцитно охоплює цінності або загальні принципи права (залежно від термінології).

Звідси питання про особливу важливість захисту конституцій і про необхідність та призначення конституційного контролю в демократичній державі, про конституційні суди, основною функцією яких є якраз захист конституції, які сьогодні обґрунтовано вважаються невід'ємним складником форми державного правління. Підкреслимо, конституційні суди передусім діють як інституція, що покликана захищати не лише конкретні конституційні норми, а й конституційні цінності: суверенітет, територіальну цілісність, демократію, права людини, верховенство права.

Анна ПОЛІТОВА

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
економіко-правового факультету
Маріупольського державного університету

**РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ
У ПРОТИДІЇ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОМУ НАСИЛЬСТВУ
В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ
(ВОЕННОГО СТАНУ)**

Зауважимо, що питання системи суб'єктів протидії злочинності залишається дискусійним. Узагальнюючи наукові підходи до визначення суб'єктів протидії злочинності [запобігання злочинності, профілактики злочинів (кримінальних правопорушень)], В. Бутенко зазначає, що «дослідники розглядають його у різний спосіб: як окрему кримінологічну категорію, так і шляхом простого переліку суб'єктів протидії, в залежності від їхніх функцій, рівня функціонування та інших ознак; як сукупність відповідних суб'єктів, об'єднаних за характером виконуваної соціальної функції, так і системно, тобто в якості соціально обумовленої ієрархічної системи. Перша група науковців розглядає суб'єктів протидії злочинності як певну сукупність державних органів, державних та приватних установ, окремих індивідів, які в межах своєї компетенції або наданих їм прав здійснюють вплив на кримінально протиправні прояви з метою зниження їх інтенсивності, усунення причин та умов злочинності. Друга група науковців розглядає суб'єктів протидії злочинності не лише в їх сукупності, яку можна визначити через виконувані ними функції у вказаній сфері, а в якості системного утворення, що має відповідні якісні ознаки» [1, с. 116–117].

Не заглиблюючись у дискусійні аспекти цього питання, ми підтримуємо тих вчених, які під суб'єктами запобігання злочинності розуміють державні органи, громадські організації, соціальні групи, службових осіб чи громадян, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних із запобіганням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на їх недопущення на різних злочинних стадіях, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність [2, с. 326].

Проблема гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) виникла ще у 2014 р., із початком так званого «гібридного»

формату міжнародного збройного конфлікту, який всілякими засобами заперечувала російська федерація, вказуючи, що вона не є стороною конфлікту, а надає лише гуманітарну допомогу мешканцям Донбасу. Разом із тим у доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі – УВКПЛ) за період із 14 березня 2014 р. до 31 січня 2017 р. зазначено: «Від самого початку збройного конфлікту у квітні 2014 р. УВКПЛ відмічає, що про сексуальне насильство з боку усіх сторін, які беруть участь у бойових діях, повідомляє чимало людей, які проживають вздовж лінії зіткнення. Часто неперевірені, такі повідомлення широко розповсюджувалися засобами масової інформації по обидва боки від лінії зіткнення, сприяючи поглибленню недовіри, розділу та ворожості серед місцевих громад. Випадки сексуального насильства часто недостатньо висвітлені, зокрема, через загальну незручність щодо обговорення цієї проблеми, а також через стигму та травми, пов'язані з ними. УВКПЛ не мало можливості перевірити усі повідомлення про сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, про які йому стало відомо, особливо на території, яка знаходиться під контролем озброєних груп. Це пов'язано з обмеженням доступу до окремих місць з міркувань безпеки, рідкими можливостями доступу до осіб, яких тримають під вартою у зв'язку з конфліктом, у цих районах та неготовністю людей говорити на цю тему через побоювання помсти. Не маючи доступу до Автономної Республіки Крим, УВКПЛ має обмежену інформацію про сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, там. Відсутність безпосередніх контактів із жертвами робить менш імовірним розкриття ними деталей, які б дозволили УВКПЛ зробити висновки про застосування сексуального насильства. Відсутність доступу до осіб, позбавлених волі, перешкоджає усім можливостям здійснення незалежного нагляду та не дозволяє оцінити виникнення та поширеність актів катувань і сексуального насильства» [3].

Так, беззаперечним є той факт, що ситуація до 22 лютого 2022 р. щодо протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) не стояла так гостро для України. Саме повномасштабне вторгнення російської федерації, початок міграційних процесів на території нашої держави, насильство і тортури щодо цивільного населення та військовополонених, втрата житла показали наявні прогалини в національному законодавстві щодо реагування на такі грубі порушення міжнародного та міжнародного гуманітарного права. Серед прогалин звертаємо увагу на відсутність у законодавстві визначення гендерно зумовленого насильства, механізму захисту постраждалих від такого насильства, що вказує на відсутність державної цільової програми протидії таким діям, а також кола суб'єктів протидії.

Станом на 1 вересня 2023 р. Офісом Генеральної прокуратури України обліковано 231 факт сексуального насильства в умовах конфлікту, зокрема: Херсонська область – 69, Київська область – 52, Донецька область – 55,

Харківська область – 21, Запорізька область – 15, Чернігівська область – 5, Луганська область – 3, Миколаївська область – 9, Сумська область – 2. Але це лише частина тих кримінально протиправних діянь, які Кримінальний кодекс України відносить до гендерно зумовленого насильства, адже за своєю суттю воно охоплює: каліцтво статевих органів (частина перша статті 121), побої та мордування (стаття 126), домашнє насильство (стаття 126-1), катування (стаття 127), незаконне проведення абортів або стерилізації (стаття 134), незаконне проведення дослідів над людиною (стаття 142), порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини (стаття 143), насильницьке донорство (стаття 144), торгівля людьми (стаття 149), примушування до шлюбу (стаття 151-2), зґвалтування (стаття 152), сексуальне насильство (стаття 153), порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (стаття 161), ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (стаття 300), ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (стаття 301), одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження (стаття 301-1), проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи (стаття 301-2), створення або утримання місць розпусти і звідництво (стаття 302), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (стаття 303), насильство над населенням у районі воєнних дій (стаття 433), порушення законів і звичаїв війни (стаття 438), геноцид (стаття 442).

Що ж стосується спеціальних суб'єктів протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану), то важливу роль у розслідуванні таких кримінальних правопорушень відіграє Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту (реорганізовано у 2019 р. із Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту), у структурі якого виокремлено Управління процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані із сексуальним насильством. Також такі кримінально протиправні діяння російської федерації в Україні розслідують Національна поліція України, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України. Процесуальне керівництво здійснює Офіс Генерального прокурора України. Органи прокуратури представляють сторону обвинувачення у судах та слідкують за дотриманням законів, міжнародних норм і практик під час документування воєнних злочинів.

Окрім того, в Україні в рамках імплементації положень Меморандуму між Організацією Об'єднаних Націй та Урядом України про співробітництво щодо запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією РФ проти України, та надання допомоги постраждалим (дорадчий орган при Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків).

Підсумовуючи, слід зауважити, що складно оцінити роль певних спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану), адже значна інформація, яка стосується їх діяльності, має обмеження. Саме тому на законодавчому рівні необхідно розробити комплексну програму протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану), що дозволить визначити проблеми та шляхи їх розв'язання, а також коло державних органів, громадських організацій, соціальних груп, службових осіб чи громадян, необхідних для її виконання.

Список використаних джерел:

1. Бутенко В.Б. Сучасний погляд на систему суб'єктів протидії злочинності. *Європейські перспективи*. 2021. № 3. С. 115–120.
2. Голіна В.В., Головін Б.М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : навч. посібник. Харків : Право, 2014. 513 с.
3. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні. 14 березня 2014 р. – 31 січня 2017 р. / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportCRSV_UA.pdf (дата звернення: 05.11.2023).

Володимир РИБАЛКО

кандидат юридичних наук, адвокат,
головний спеціаліст відділу з питань
реалізації повноважень з питань незалежності суддів
управління забезпечення діяльності членів Вищої ради правосуддя
секретаріату Вищої ради правосуддя

Анна РИБАЛКО

помічник судді
Конституційного Суду України

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІВ В УКРАЇНІ ТА ШТАТІ ДЖОРДЖІЯ (США)

Європейський вибір України створює нові перспективи співробітництва з розвиненими країнами, сприяє зміцненню позицій нашої держави у світі. Дослідження практики притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності в Україні та інших країнах є одним із важливих завдань.

Як стверджують деякі юристи [1], порушення суддею норм матеріального і процесуального права не повинні входити до переліку підстав дисциплінарної відповідальності, а Вища рада правосуддя може притягати суддів до відповідальності лише за порушення етичних правил. Однак ми не погоджуємося з таким твердженням. На наше переконання, суддя має нести дисциплінарну відповідальність не лише за порушення правил етики, а й за порушення, вчинені ним у процесі здійснення судочинства. Людині, яка звертається до суду, очевидно недостатньо того, щоб суддя себе поведив ввічливо, адже яка їй користь із формальної ввічливості, якщо суддя ухвалить незаконне рішення. Вважаємо, що в нашому національному законодавстві варто зберегти підстави дисциплінарної відповідальності суддів, які викликають необхідність оцінювати судові рішення.

З огляду на це важливо вивчати дисциплінарну відповідальність суддів в інших країнах, зокрема у Сполучених Штатах Америки. Наведемо приклади з дисциплінарної практики штату Джорджія, що безпосередньо пов'язані зі здійсненням правосуддя. Це описано в матеріалах семінару «Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні», організованого Вищою радою правосуддя за підтримки Програми USAID «Нове правосуддя» 25 травня 2017 р. у м. Києві [2].

Зокрема, суддя Дж. Вільям Басс-старший спілкувався зі стороною у справі стосовно майбутнього провадження, порадив сестрі обвинуваченого в керу-

ванні транспортним засобом у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння як її брату слід повестися, пообіцяв залагодити справу, якщо брат перенесе її розгляд до його суду, що в подальшому і зробив; не маючи жодних повноважень, ухвалював незаконні рішення про стягнення «адміністративних витрат» із обвинувачених у кримінальних справах, що зараховувалися на рахунки округу, намагаючись максимально збільшити кількість отримуваних доходів, на які округ не мав права. Суддя присуджував штрафи без надбавок відповідно до законодавства штату, що позбавило штат Джорджія можливості отримати відповідні доходи; проявляв упередженість до осіб, які, на його думку, голосували або зробили фінансовий внесок на користь його опонента. Також він неодноразово брав участь в односторонньому спілкуванні, часто виводив обвинувачених латиноамериканців із судової зали та розмовляв із ними вічна-віч (таке відокремлення одних підсудних від інших створювало враження зацікавленості або упередженості на підставі раси або національності). Крім цього, суддя Дж. Вільям Басс-старший, проявляючи фаворитизм та керуючись сімейними інтересами, незаконно призначав свого сина виконувати обов'язки судді штату в окрузі Грейді під час своєї відсутності; засудив обвинуваченого за його відсутності, незважаючи на заперечення з боку його захисника; не дав можливості обвинуваченому висловити свої заперечення проти обвинувачення, потім зв'язувався із захисником, просив вибачення за це і брав участь в односторонньому спілкуванні.

Суддя Барбара Дж. Моблі висловлювала образливі коментарі, які засвідчували необ'єктивність і упередженість щодо адвоката; спілкувалася в односторонньому порядку зі сторонами та адвокатами; своєчасно не ухвалювала рішень у судових справах, що призводило до невинуватих затримок, зокрема, розгляд деяких справ було затримано більш ніж на чотири роки. Вона надавала перевагу подорожам перед судовими справами, що призвело до значних затримок у розгляді справ; вивішувала знаки на дверях судової зали із вказівками, кому дозволяється, а кому забороняється входити до судової зали, що перешкоджало відкритому доступу до приміщення. Також вона надавала вказівки судовим приставам і працівникам суду ставити запитання представникам громадськості та юристам, які спостерігали за судовим процесом, вимагала від них назвати своє ім'я та посаду. Під час розслідування її правопорушень суддя надавала неправдиві свідчення.

Суддя Аманда Ф. Вільямс наказувала утримувати підсудних у справах про наркотики протягом невизначеного строку в умовах ізоляції та без права висловлення і консультування з їхнім адвокатом; ув'язнила підсудного у справі про наркотики за те, що ця особа скористалася своїм правом на оскарження результатів випадкової перевірки на наркотики. Суддя в односторонньому порядку підписувала накази без проведення судового засідання або без дозволу

на слухання виступів усіх сторін спору; дозволяла членам своєї родини вести справи за її участі, не вдаючись при цьому до самовідводу. Аманда Ф. Вільямс в одній зі справ призначила свою дочку опікуном за призначенням суду; коли члени родини судді виступали в суді від імені своїх клієнтів, вона ухвалювала рішення на їхню користь; дозволяла орендареві, який також був юридичним партнером її сина, виступати перед нею в численних справах; демонструвала фаворитизм стосовно деяких підсудних у справах про наркотики та, незважаючи на заперечення прокурора і співробітників суду, включала до переліку підсудних у справі про наркотики осіб, які не відповідали встановленим критеріям. Окрім цього, вона головувала на засіданнях та ухвалювала рішення про звільнення під особисте зобов'язання з'явитися до суду у справах за участі сина її судового пристава, який також був її другом; погрожувала підсудній ув'язненням, якщо вона скористається своїм правом на оскарження вироку; використовувала грубу, непристойну та образливу лексику у зверненнях до осіб, які виступали перед нею в суді; під час розслідування щодо неї давала неправдиві свідчення старшому слідчому Кваліфікаційної комісії суддів. Суддя допомогла племінникові свого друга та успішному місцевому адвокату уникнути обвинувачень у жорстокому поводженні з дітьми, що дозволило цьому племінникові зберегти ліцензію на страхову діяльність і роботу для виплати своїм батькам боргу. Коли чоловіка заарештували за жорстоке побиття у стані алкогольного сп'яніння двох синів-підлітків і проти нього було висунуто обвинувачення за вісьмома пунктами (два з яких були тяжкими злочинами), справу було передано на розгляд судді Вільямс, яка вже вела справу про розлучення цього чоловіка. На відкритому судовому засіданні суддя неналежним чином відкинула обвинувачення у скоєнні тяжких злочинів та дозволила цьому чоловікові отримати статус учасника програми розгляду справ про наркотики (обвинувачувані у скоєнні злочинів, пов'язаних із насильством, не мають на це права). Як вона пояснила співробітникам суду, їй було відомо про неправомірність таких дій, але дядько підсудного попросив допомоги племіннику. Суддя дозволила адвокату, який представляв її інтереси у Кваліфікаційній комісії суддів, надалі представляти сторони у справах, які розглядали в її суді. Вона не повідомила інші сторони про такий зв'язок і демонструвала фаворитизм до свого адвоката. В одній зі справ цей адвокат представляв жінку, обвинувачувану в участі у схемі вирошування і збуту великої кількості марихуани. Підсудну звільнили з-під варті під заставу у сумі 100 тисяч доларів США. Суддя Вільямс наказала замінити грошову заставу на майнову, а потім наказала передати 100 тисяч доларів США її адвокату.

На підставі наведених прикладів можна дійти висновку, що суддя має нести дисциплінарну відповідальність не лише за порушення правил етики, а й за порушення, які він вчинив у процесі здійснення судочинства.

Список використаних джерел:

1. Суддя-спікер Господарського суду Харківської області Іван Жигалкін. Притягнення судді до дисциплінарної відповідальності: які передбачені підстави. URL: <https://hr.arbitr.gov.ua/sud5023/pres-centr/interview/909444>.
2. Матеріали семінару «Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні», організованого Вищою радою правосуддя за підтримки Програми USAID «Нове правосуддя» 25 травня 2017 р. у м. Києві. Програма USAID реформування сектору юстиції «Нове правосуддя».

Павло СИНИЦИН

доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри
приватно-правових дисциплін і морського права
Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету, адвокат

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОСТУПУ ВПО ДО ПРАВОСУДДЯ

Після початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України збільшився обсяг тимчасово окупованої території, що спричинило потоки масової міграції людей. Значна частина населення здійснила переміщення всередині країни до більш безпечних регіонів, унаслідок чого кількість внутрішньо-переміщених осіб (ВПО) станом на 1 вересня 2023 р. сягнула 4 млн 965 тис. осіб [1]. У цьому контексті питання територіальної підсудності справ за участю ВПО стало дуже актуальним.

Верховний Суд роз'яснив, що з позовами до судів за місцем фактичного проживання/перебування можуть звертатися особи, які стали на облік як ВПО. Водночас особи, які не перебувають на обліку як ВПО, повинні звертатися з позовами до судів, на яких було визначено територіальну підсудність судів, які залишаються в зоні бойових дій чи в окупації [2]. Винятками є встановлення фактів народження, смерті, які відбулися на тимчасово окупованій території. Із такими позовами можна звертатися у будь-який місцевий суд загальної юрисдикції на території України.

Утім судова практика досить неоднозначна у питаннях територіальної підсудності справ за участі ВПО. Згідно з інформацією, наявною в Єдиному державному реєстрі судових рішень [4], суди відступають від позиції Верховного Суду, обґрунтовуючи свої рішення (ухвали) таким: довідка про взяття на облік ВПО не належить до переліку документів, до якого вноситься інформація про зареєстроване місце перебування особи, оскільки підтверджує лише факт внутрішнього переміщення особи та взяття її на облік; у довідці про взяття на облік ВПО має місце розмежування зареєстрованого місця проживання та фактичного місця проживання; встановлюючи зареєстроване місце проживання заявника, суд враховує вказану в паспорті громадянина України останню адресу місця реєстрації.

Зазначені висновки мають відповідне нормативно-правове обґрунтування. Так, статтею 27 ЦПК України передбачено, що позови до фізичної особи

пред'являють у суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування. Згідно зі статтею 317 ЦПК України «заява про встановлення факту народження/смерті особи ... на тимчасово окупованій території України ... може бути подана ... до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника».

Згідно зі статтею 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» місце перебування – житло або спеціалізована соціальна установа для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг із проживанням, у якому особа, яка отримала довідку про звернення за захистом в Україні, проживає строком менше шести місяців на рік або отримує соціальні послуги; місце проживання – житло з присвоєною у встановленому законом порядку адресою, у якому особа проживає, а також заклад для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг з проживанням, стаціонарна соціально-медична установа та інші заклади соціальної підтримки (догляду), у яких особа отримує соціальні послуги.

Факт внутрішнього переміщення особи підтверджує довідка про взяття на облік ВПО, що встановлено частиною першою статті 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [3]. Зазначене положення дублюється пунктом 1 Постанови Кабінету Міністрів України № 509 «Про облік внутрішньо переміщених осіб»: довідка є документом, який підтверджує факт внутрішнього переміщення і взяття на облік ВПО.

Натомість частина перша статті 2 Закону України «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні» встановлює, що реєстрація місця проживання (перебування) особи – це внесення за заявою про реєстрацію місця проживання (перебування), поданою особою в паперовій формі, до реєстру територіальної громади інформації про місце проживання (перебування) особи. Згідно з частиною шостою статті цього закону реєстрація місця проживання (перебування) особи здійснюється за заявою такої особи, поданою в паперовій формі до органу реєстрації або через центр надання адміністративних послуг, за адресою житла будь-якої форми власності.

Тобто довідка ВПО не є належним документом для підтвердження місця проживання та не може бути фактором визначення територіальної підсудності. Наприклад, таких висновків дійшли Придніпровський районний суд м. Черкаси у справі про встановлення факту смерті № 711/3655/22; Дніпровський районний суд міста Києва у справі про розірвання шлюбу № 755/10921/22; Приморський районний суд м. Одеси у справі про визначення місця проживання дитини № 522/15147/22; Дарницький районний суд міста Києва у справі про встанов-

лення факту реєстрації шлюбу на тимчасово окупованій території України № 753/2855/23 тощо. Проте апеляційні суди не завжди поділяють наведену правову позицію (зокрема Одеський апеляційний суд у справі про визначення місця проживання дитини № 522/15147/22, Волинський апеляційний суд у справі про позбавлення батьківських прав №158/1917/22, Київський апеляційний суд у справі про встановлення юридичного факту №757/59518/21-ц).

Скасовуючи рішення судів першої інстанції, апеляційні суди наголосили, що, вирішуючи питання про відкриття провадження у справі, суд має враховувати імперативні положення спеціального Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» як спеціального закону, що узгоджується з Постановою Верховного Суду від 29 липня 2019 р. у справі № 409/2636/17.

Втім наявність неоднозначної судової практики свідчить про необхідність офіційного тлумачення відповідного законодавства з метою забезпечення передбачуваності механізмів захисту прав ВПО, адже така неоднозначність створює умови, за яких внутрішньо переміщені особи не завжди можуть звернутись до суду там, де вони обліковуються як ВПО, що фактично ускладнює для таких осіб доступ до правосуддя або взагалі унеможлиблює його. У цьому контексті необхідно напрацювати єдиний підхід до вирішення питання про територіальну підсудність справ за участю ВПО та прямо нормативно визначити можливість осіб, які перебувають на обліку як ВПО, звертатися до суду за місцем їх обліку.

Список використаних джерел:

1. За рік кількість ВПО збільшилася на 300 тис. осіб – Верещук. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20230901-za-rik-kilkist-vpo-zbilshylasya-na-300-tys-osib-vereshhuk>.
2. Верховний Суд роз'яснив, як громадянам України – переселенцям звертатись з позовами до судів в районах тимчасового перебування. URL: <https://vl.hr.court.gov.ua/sud2006/pres-centr/news/1314095>.
3. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.

Тетяна СЛІНЬКО

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

**МЕДІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО
В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ
ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ
НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

Як відомо, 23 червня 2022 р. Україна набула статусу кандидата на вступ до ЄС. Враховуючи час, за якого сталася ця подія, можемо сміливо стверджувати, що досвід євроінтеграції України є унікальним, оскільки відбувається в умовах війни. Чинячи опір збройним силам країни-агресора (що, до речі, визнала світова спільнота), зазнаючи величезних людських і фінансово-економічних втрат, наша незламна і нескорена (як кажуть представники багатьох країн) держава продовжує поступ вперед, прагнучи доєднатися до провідних демократичних суспільств, стати невід’ємною складовою європейської спільноти, де поважають честь і гідність кожного, а права і свободи, забезпечення їх реалізації і непорушності є головним завданням і обов’язком держави. Саме з цією метою Україна не припиняє реформування різних сфер, поглиблює партнерство на секторальних напрямках із країнами – членами ЄС, США, Великою Британією тощо, виконує рекомендації Єврокомісії і запроваджує на практиці положення Угоди про асоціацію. Цілком зрозуміло, що нинішній етап розвитку України має свою специфіку, що зумовлено, як уже наголошувалося, існуванням комплексу викликів і загроз.

Із початку широкомасштабного вторгнення РФ життя усіх українців змінилося. Більшість сфер, у тому числі й медіа, мали призвичаюватися, інколи прилаштовуватися, до нових реалій. За офіційними даними Інституту масової інформації, щонайменше 215 телерадіомовників, онлайн- та друкованих медіа (загальнонаціональних, регіональних і місцевих) припинили повністю або частково свою діяльність через бойові дії чи окупацію [1]. Крім того, унаслідок повномасштабної війни в медіа виникли величезні економічні проблеми. Так, за даними Мінекономіки ВВП країни у 2022 році впав на 29,2 % [2]. Рекламний ринок, за різними оцінками, може недоотримати навіть більше. Глобальні міжнародні FMCG-рекламодавці, які завжди складали міцну основу рекламного ринку, із початку великої агресії майже не повернулися на нього, навіть попри

те, що продажі їхньої продукції в Україні тривають. Цілком зрозуміло, що нині цей ринок тримається на локальних рекламодавцях. Від нестачі рекламних коштів особливо потерпають медіа в регіонах, що були окуповані росією, звільнені з окупації чи знаходяться недалеко від зони ведення бойових дій.

Тільки за перші півроку повномасштабної війни росія скоїла 435 злочинів проти журналістів та медіа в Україні [1]. Станом на 24 серпня російські військові вбили 37 журналістів в Україні, ще 14 журналістів були поранені, зниклими безвісти вважаються четверо журналістів. Ці цифри продовжують зростати. У таких містах, як Харків, що постійно перебуває під обстрілами, вкрай складно знайти людей, які хотіли б працювати журналістами. Що стосується окупованих росією регіонів, то там журналістами залишаються працювати дуже сміливі люди, які під загрозами для життя і свободи партизанськими методами продовжують виконувати свою фахову роботу. Не можна не оминати увагою того, що рф активно атакує український медійний простір як у фізичному вимірі, захоплюючи приміщення, обстрілюючи радіопередавальні комплекси й телевізійні вежі, так і у віртуальному, перемикаючи інтернет-трафік через російські сервери, доступ до яких мають спецслужби рф, що дозволяє відфільтровувати й повністю блокувати українські ресурси на окупованих територіях для повного контролю за інформацією там.

Зрозуміло, що ті звірства, до яких вдаються військовослужбовці армії рф, викликають супротив. Більш того, це доводить правильність свідомого вибору України, її громадян та публічної влади курсу на європейську інтеграцію. Вбачається, що спільна мета, зовнішньополітичні орієнтири країни мають мобілізувати наше суспільство й владу, тим самим сприяти зміцненню національної безпеки, її суверенітету і територіальної цілісності, що на даному етапі розвитку державності є вкрай актуальним.

Звісно, надання статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу – це тільки перший крок. Разом зі статусом держави-кандидата Україна отримала «домашнє завдання» із 7 пунктів, серед яких – проведення низки реформ, а саме: створення незалежного та прозорого механізму добору суддів Конституційного Суду України; створення незалежного та прозорого механізму добору всього українського суддівського корпусу; продовження антикорупційної реформи й боротьби з корупцією на найвищому рівні; ухвалення законодавства для протидії відмиванню коштів; впровадження антиолігархічного закону у правовий спосіб; гармонізація українського законодавства про медіа та рекламу з відповідними директивами ЄС; ухвалення нового законодавства про права національних меншин.

Україна, розуміючи значущість і доленосність цієї події, уже провела низку реформ, намагається адаптувати українське законодавство і привести його

у відповідність до європейських критеріїв. Додамо, що виконання вказаних Європейським Союзом кроків передбачає внесення певних, інколи кардинальних, змін до нормативних актів України і закріплення злагоджених механізмів дотримання їх положень. Тож розглянемо, які зміни вже внесено й на які очікувати. Для цього звернемося до вимог Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Йдеться про сім рекомендацій Єврокомісії до України як країни – кандидата в члени ЄС в частині гармонізації законодавства з Директивою ЄС про аудіовізуальні медіа сервіси. Як наголосив Президент України В. Зеленський на засіданні Європейської ради на рівні лідерів держав ЄС, шлях кожної нації в Євросоюзі – це «робота, ґрунтована на заслугах і на інституційному розвитку», що Україна й виконує [3].

Зауважимо, що завдяки тому, що Верховна Рада України 13 грудня ухвалила Закон України «Про медіа» (далі – Закон), який набув чинності 31 березня 2023 р., і зміни до рекламного законодавства, наша країна завершила виконання зобов'язання на законодавчому рівні. Проте ухвалені акти потребують належної імплементації на рівні підзаконних нормативних актів, актів органів співрегулювання, а також розроблення змін до законів у випадку, якщо запропоновані механізми не будуть впроваджені належним чином.

Додамо, що це стало довгоочікуваною подією в українському медійному просторі. Закон «спрямований на забезпечення реалізації права на свободу вираження поглядів, права на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації, на захист національних інтересів України та прав користувачів медіа-сервісів, регулювання діяльності у сфері медіа відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості, стимулювання конкурентного середовища, рівноправності і незалежності медіа» [4].

Звісно, ефективність впровадження Закону залежить не тільки від якісних підзаконних актів, а й від незалежності Нацради, повноваження якої значно розширено. На жаль, український регулятор до цього моменту є найслабкішим у Європі. Коли ми читаємо про санкції, які застосовує британський Ofcom чи французький або німецький регулятори, розуміємо, що в нашого регулятора таких повноважень немає. Проте існують певні побоювання щодо посилення регулятора, і вони не безпідставні. Як відомо, траплялися випадки (багато років тому), коли Нацрада переслідувала опозиційні канали, проводила непрозорі конкурси на цифрові ліцензії.

Водночас Закон вперше за історію діяльності Національної ради України з питань телебачення й радіомовлення надав їй можливість бути дійсним регулятором, охопити сферу не лише традиційних медіа, а й новітніх форм, зокрема

каталогів програм, онлайн-преси. Однак для якісного виконання своїх функцій Нацрада повинна мати належний рівень фінансування й достатню кількість персоналу, здатного втілювати закріплені Законом і стратегією її діяльності положення. Не менш важливо при цьому забезпечувати незалежність посиленого регулятора від впливу з боку і влади, і пов'язаних із владою приватних структур (олігархів), бо в такому разі можна отримати орган цензури.

У Законі конкретизовано вимоги щодо прозорості структури власності та контролю, врегулювання питання мовлення громад із урахуванням рекомендації експертів Ради Європи, зокрема в частині відокремлення суб'єктів мовлення громад від суб'єктів, заснованих місцевими органами влади. Крім того, відповідно до рекомендацій експертів Ради Європи встановлено гарантії захисту дітей від шкідливого контенту (стаття 42), а також врегульовано порядок доступу і поширення мовниками інформації про події значного суспільного інтересу (стаття 46) [4]. В окремому розділі Закону визначено особливості правового регулювання діяльності медіа в умовах збройної агресії, а в статті 122 зафіксовано особливості регулювання діяльності тих медіа, які працюють на окупованих територіях [4]. Зокрема, дія їхньої ліцензії, за заявою до Національної ради, тимчасово призупиняється. Після відновлення конституційного ладу на тимчасово окупованій території (деокупації), якщо медіа не подасть заяви про відновлення або власнику винесуть вирок за злочин проти основ національної безпеки, регулятор ухвалює рішення про анулювання ліцензії або скасування реєстрації. Вбачається, що в Законі системно покращено всі складові регулювання, йдеться про чіткість норм і правил, оперативність реагування Нацради на порушення, забезпечення її швидкої й ефективної роботи.

Ще одним моментом, вартим уваги, є те, що реєстрація онлайн-медіа є добровільною, але Нацрада матиме повноваження реагувати на порушення незалежно від того, медіа є зареєстрованим чи ні. Найбільшої трансформації зазнали норми щодо відповідальності. Можна сказати, що змінилася філософія, яка тепер враховує особливості природи онлайн-медіа. Зокрема, сукупність порушень буде рахуватися не протягом року, а протягом місяця. Це важлива гарантія, бо якщо протягом місяця, а не року, як для інших медіа, не вчиняти певної сукупності дій, то рахунок припиняється і серйозніша санкція вже не може бути застосована.

Питанням підтримки й розвитку державами механізмів саморегулювання та співрегулювання у сфері медіа, як того вимагає Директива ЄС про аудіовізуальні медіапослуги, присвячено розділ VII Закону. Норми-гарантії (пункт 3 статті 92) щодо саморегулювання визначають, що наявність спільного регулювання не обмежує свободи галузевого та іншого саморегулювання у сфері медіа й журналістики, яке діє на принципах добровільної участі, самоврядності й невтручання держави [4]. Решта норм стосуються співрегулювання, яке, на нашу

думку, є важливим інститутом. Він дозволяє медійному регулятору разом із медіа виконувати важливі завдання щодо розроблення кодексів створення й поширення інформації, у яких встановлюватимуть критерії наявності (відсутності) контентних обмежень і надання незалежної експертизи в конкретних справах щодо порушення медіа обмежень, визначених законодавством.

Для повноти висвітлення питання вкажемо, що українська й міжнародна медіаспільноти, а також медійні організації висловлювали різні позиції щодо Закону, але впровадження нових правил гри залежатиме від громадянського суспільства й діалогу влади з його представниками з метою гарантування безпечного та надійного медіа-середовища.

Наостанок зауважимо, що на сьогодні медійна сфера України, попри наявні олігархічні групи в телерадіопросторі, є досить незалежною й плюралістичною. У нашій країні діють і загальнонаціональні, і регіональні й локальні телестанції та радіостанції. «Суспільне», незважаючи на свою, так би мовити, юність і хронічну недофінансованість, набирає обертів передусім через довіру глядача й незалежну редакційну політику. Преса Україна пройшла етап роздержавлення комунальної преси. Приватна преса діє в рамках світових тенденцій зменшення споживання і переходу до нішевих форматів. Онлайн-сегмент також розвивається достатньо динамічно. Він представлений інтернет-дзеркалами традиційних медіа, онлайн-пресою, інтернет-каналами й сегментом професійного блогерства, аудиторія яких сягає сотень тисяч підписників. Звісно, існують певні недоліки. Так, нині гостро стоїть питання друку, бо в Україні немає виробництва якісного газетного паперу, а вартість іноземної продукції – досить висока.

Підсумовуючи зазначене, можемо стверджувати, що євроінтеграційний шлях – важливий і необхідний для України, а реформування медійного законодавства – важливий крок до повноправного членства в ЄС.

Список використаних джерел:

1. За пів року повномасштабної війни росія скоїла 435 злочинів проти журналістів та медіа в Україні. URL: intent.press/news/medialiteracy/2022/za-piv-roku-povnomasshtabnoyi-vijni-rosiya-skoyila-435-zlochiviv-proti-zhurnalistiv-ta-media-v-ukrayini.
2. Український ВВП у 2022 році впав на 29,2 %. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/vvp-ukrajini-za-pidsumkom-2022-roku-vpav-na-29-2-minekonomiki-12178173.html>.
3. Зеленський заявив, що Україна майже реалізувала сім рекомендацій Єврокомісії для вступу в ЄС. URL: https://lb.ua/news/2023/10/26/581387_zelenskiy_zayaviv_shcho_ukraina_mayzhe.html.
4. Про медіа : Закон України від 2 липня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

Ольга СОВГИРЯ

доктор юридичних наук, професор,
суддя Конституційного Суду України

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Сьогодні Україна зіткнулася з проблемою російської агресії. Водночас попри щоденні атаки російської федерації на загально визнані демократичні цінності, покладені в основу нашої Конституції, Україна не тільки мужньо дає відсіч ворогу на полі бою, а й намагається ефективно захищати конституційні права людини. Тож чи існує верховенство права в умовах війни?

Найперше варто нагадати, що збройна агресія російської федерації проти України була розпочата не у 2022 р., а майже 10 років тому – 20 лютого 2014 р., коли частину території України (Автономна Республіка Крим і місто Севастополь) було анексовано, а деякі райони Донецької та Луганської областей тимчасово окуповано. Із 24 лютого 2022 р. збройна агресія російської федерації проти України набула повномасштабного характеру.

Конституційний Суд України як орган державної влади впродовж майже 10 років відстоює ключові конституційні цінності в умовах збройної агресії, які є сутністю нашої держави і, власне, однією з ідей, за яку ми боремося в цій війні.

Надалі хочу звернути увагу на організаційні зміни в діяльності Конституційного Суду України після 24 лютого 2022 р., а також висвітлити його ключові юридичні позиції, пов'язані з війною: як до, так і після повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Організаційні зміни в роботі Конституційного Суду України після 24 лютого 2022 р.

За останні 1,5 роки повномасштабної війни російської федерації Конституційний Суд України не тільки не припинив свою роботу, а й ухвалив 23 рішення. Звісно, війна внесла певні корективи в організацію роботи Конституційного Суду України. Наприклад, орган конституційної юрисдикції був вимушений визначити оптимальні форми роботи в умовах постійних ракетних атак на Київ, повітряних тривог і блек-аутів (відключень світла).

Основні зміни в діяльності Конституційного Суду України під час війни стосуються таких засад, як гласність і відкритість. Враховуючи воєнний стан,

більшість засідань Конституційний Суд України проводить у формі письмових проваджень, тобто Суд приділяє більшу увагу дослідженню наданих письмових документів. Проте в особливо резонансних для суспільства справах Конституційний Суд України намагається проводити усні слухання, заслуховуючи відомих науковців, представників органів державної влади. При цьому записи всіх відкритих засідань Конституційного Суду України є на офіційному вебсайті Суду, де з ними може ознайомитися кожна людина.

Водночас Конституційний Суд України постійно шукає способи полегшення доступу громадян до конституційного судочинства. Наприклад, у 2023 р. Суд розробив формуляр конституційної скарги, який можна знайти на офіційному вебсайті Суду, легко завантажити та заповнити для подання письмового клопотання.

Також хочу наголосити на таких засадах здійснення Конституційним Судом України своєї діяльності, як повний і всебічний розгляд справ та обґрунтованість ухвалених рішень. Так, рішення Конституційного Суду України є офіційною конституційною доктриною, а сам Суд є єдиним в Україні органом, що може здійснювати офіційне тлумачення Конституції України. Тому жодне рішення Суд не ухвалює поспішно, без комплексного дослідження проблеми та врахування позицій експертів і органів державної влади. До того ж при Конституційному Суді України утворено Науково-консультативну раду з числа висококваліфікованих юристів для підготовки наукових висновків, що позитивно впливає на рівень вмотивованості ухвалених рішень. Після ухвалення Конституційним Судом України рішення всі матеріали справ публікують на його офіційному вебсайті і кожна людина може з ними ознайомитися.

Ключові позиції Конституційного Суду України до 24 лютого 2022 р.

Варто зауважити, що ще до початку повномасштабного вторгнення окремі рішення Конституційного Суду України «відчули» на собі вплив збройної агресії російської федерації проти України.

Так, у Рішенні від 16 липня 2019 р. № 9-р/2019 Конституційний Суд України, розглядаючи справу про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, звернув увагу на концепцію «демократії, здатної захистити себе» (войовнича демократія, *militant democracy*):

– «Кожного разу, коли держава вважає за потрібне посилатися на принцип „демократії, здатної захистити себе“, щоб виправдати втручання в права особи, вона має зважено оцінювати межі й наслідки передбачених заходів задля дотримання зазначеної рівноваги» (*третє речення абзацу першого пункту 11 мотивувальної частини*);

– «Червону зірку та інші символи комуністичного режиму широко використовують на тимчасово окупованих територіях України збройні формування Російської Федерації, незаконні збройні формування, створені, підтримувані та фінансовані Російською Федерацією, а також самопроголошені органи, підконтрольні Російській Федерації, які узурпували владні функції на цих територіях і саме тому є реальною загрозою державному суверенітетові України, її територіальній цілісності та демократичному конституційному ладові. Тому передбачена Законом заборона на використання символіки тоталітарних режимів переслідує легітимну мету й спрямована, зокрема, на запобігання зовнішній агресії та подальшій окупації української території, забезпечення захисту прав людини» (*абзац третій пункту 14 мотивувальної частини*);

– «Отже, з огляду на історію становлення української незалежної держави, історичний контекст та загрози, що постали перед нею у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території, Україна має право обстоювати конституційні принципи, у тому числі й шляхом заборони пропаганди тоталітарних режимів та використання їхньої символіки» (*абзац другий пункту 11 мотивувальної частини*).

У цій справі Конституційний Суд України визнав Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» таким, що відповідає Конституції України.

Конституційний Суд України врахував обставини збройної агресії російської федерації проти України й під час ухвалення Рішення від 21 грудня 2021 р. № 3-р/2021 у справі про заборону розповсюдження та демонстрування російських пропагандистських аудіовізуальних творів. У цьому Рішенні Конституційний Суд України виклав такі юридичні позиції:

– «З огляду на те, що з 2014 року держава-окупант грубо порушує норми міжнародного права, державний суверенітет і територіальну цілісність України, окупувала Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі райони Донецької й Луганської областей, а також з урахуванням загроз, які постають перед Україною як жертвою агресивної державної політики Російської Федерації, центральні органи виконавчої влади України можуть мати відповідні дискреційні повноваження й здійснювати нормативне врегулювання порядку внесення особи до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці, зокрема, шляхом ухвалення підзаконних нормативних актів» (*абзац перший пункту 5 мотивувальної частини*);

– «Виклики та загрози, які постали перед українською державністю у зв'язку з тимчасовою російською окупацією Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, окремих районів Донецької та Луганської областей, а також

постійні спроби держави-окупанта штучно дестабілізувати ситуацію в Україні, зокрема, шляхом цілеспрямованого формування негативного образу України та широкого застосування державою-окупантом викривленої й перекрученої інформації (зокрема, засобами, що їх застосовують у кінематографії, тобто через розповсюдження і демонстрування фільмів з тенденційним викладом та однобічним висвітленням подій і фактів, „демонізацію“ прихильників українського національного відродження та цілеспрямовану руйнацію духовно-культурних основ української державності) обумовили потребу посилити стримування держави-окупанта та протидію російській агресивній державній політиці щодо України насамперед у інформаційній сфері» (*абзац п'ятий пункту 7 мотивувальної частини*).

Конституційний Суд України підтвердив, що «до національних інтересів України в інформаційній сфері належать життєво важливі інтереси суспільства і держави, зокрема: захист українського суспільства від агресивного впливу деструктивної пропаганди, передусім з боку Російської Федерації; захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України», і визнав такими, що відповідають Конституції України, окремі положення законів України «Про телебачення і радіомовлення» і «Про кінематографію».

Ключові позиції Конституційного Суду України після 24 лютого 2022 р.

Після 24 лютого 2022 р., окрім певних організаційних коректив у роботі Конституційного Суду України під час воєнного стану, ще більших змін зазнав підхід Суду до ухвалення рішень. Наприклад, Конституційний Суд України постійно враховує факт введення в Україні воєнного стану, і в багатьох рішеннях, ухвалених після 24 лютого 2022 р., є вказівка на це.

Так, уже в першому ухваленому після початку повномасштабного вторгнення Рішенні від 6 квітня 2022 р. № 1-р(II)/2022 у справі про посилений соціальний захист військовослужбовців Конституційний Суд України зважив на реалії, пов'язані зі збройною агресією російської федерації проти України, роль Збройних Сил України та інших військових формувань в обороні Української держави, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності: «Відповідні конституційні принципи є осердям конституційного ладу України, тож від їх захисту залежить його втілення загалом, зокрема й гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина» (*пункт 5 мотивувальної частини*). Також Конституційний Суд України зазначив: «В умовах воєнного стану держава зобов'язана мобілізувати всі доступні їй ресурси для посилення

своєї обороноздатності та відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України. Відтак усебічна підтримка військовослужбовців Збройних Сил України є одним із засобів розширення оборонних можливостей держави» (*абзац другий підпункту 5.2 пункту 5 мотивувальної частини*).

У цій справі Конституційний Суд України дійшов висновку, що встановлення обмеження щодо виплати одноразової грошової допомоги в більшому розмірі за умови встановлення вищої групи інвалідності (або більшого відсотка втрати працездатності) лише протягом двох років не узгоджується із засадничими конституційними цінностями, зокрема такими, як принцип поваги до захисту прав людини, принцип верховенства права в аспекті пропорційності та вимог щодо соціального захисту військовослужбовців (статті 3, 8, 17, 46 Конституції України), та визнав відповідне положення Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» таким, що не відповідає Конституції України.

У Рішенні № 7-р(II)/2022, ухваленому 12 жовтня 2022 р., Конституційний Суд України також розглядав справу щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України та вказав: «Зі змісту частин першої, другої, п'ятої статті 17 Конституції України у їх взаємозв'язку з частиною першою статті 46, частиною першою статті 65 Основного Закону України випливає конституційний обов'язок держави надати спеціальний юридичний статус громадянам України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, членам їхніх сімей, а також особам, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у лютому 2014 року, із забезпеченням відповідно до цього статусу соціальних гарантій високого рівня» (*абзац шостий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини*).

У цій справі Суд наголосив, що «пенсійне забезпечення як основний складник соціальних гарантій високого рівня стосовно громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також осіб, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії Російської Федерації проти України, розпочатої в лютому 2014 року, не може бути скасоване або обмежене», та дійшов висновку, що обмеження максимального розміру пенсії порушує конституційні права осіб, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії російської федерації проти України, розпочатої в лютому 2014 року.

Конституційний Суд України 27 грудня 2022 р. ухвалив Рішення № 4-р/2022 у справі щодо повної назви релігійних організацій. Суд урахував «не лише ймовірні (гіпотетичні) ризики, що могли існувати під час ухвалення [оспорюваного

Закону], а й реальні наслідки та загрози від діяльності релігійних організацій (об'єднань), керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину її території, в умовах широко-масштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, посягання на її суверенітет, територіальну цілісність та життя людей» (абзац другий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини).

Конституційний Суд України підкреслив: «Конституція України та низка міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, які стали частиною національного законодавства України, допускають можливість обмежувати права людини за певних обставин та умов. До таких обставин належать акти збройної агресії, які ставлять під загрозу не лише територіальну цілісність держави, що зазнала збройного нападу, її політичну незалежність, державний суверенітет, а й існування самої держави, що є об'єктом агресії, як такої» (абзац третій підпункту 4.9 пункту 4 мотивувальної частини). Отже, той факт, що ухвалення Рішення відбулося в умовах введеного в Україні воєнного стану, під час боротьби Українського народу проти агресії російської федерації, обумовив висновок Конституційного Суду України про пропорційність і конституційність застосованих згідно з оспорюваним у цій справі законом заходів.

Також Конституційний Суд України розглядав правомірність обмеження доступу священнослужителів, релігійних проповідників, наставників релігійної організації (об'єднання), яка входить до структури іноземної релігійної організації (об'єднання) і підлегла її керівному центрові, у частини, з'єднання Збройних Сил України та інших військових формувань України: «Вільний доступ таких священнослужителів до частин збройних сил держави, що зазнала агресії, створює істотні ризики, серед яких негативний психологічний вплив на військовослужбовців і поширення серед них дезінформації, одержання інформації про моральний стан особового складу підрозділів збройних сил, витік даних щодо кількісного складу окремих підрозділів збройних сил, місця їх розташування, оснащення зброєю та воєнною технікою тощо». З огляду на наведене Конституційний Суд України дійшов висновку, що вказане обмеження «є правомірним (легітимним) за своєю метою та об'єктивно виправданим, оскільки сприяє забезпеченню обороноздатності держави й боєздатності підрозділів Збройних Сил України в умовах збройної агресії, відповідає критеріям обмежень, дозволених у демократичному суспільстві, а отже, є таким, що не суперечить Конституції України» (третє речення абзацу четвертого, абзац п'ятий підпункту 4.9 пункту 4 мотивувальної частини).

Особливості втрати чинності правових актів у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України

Окремо хочу наголосити на такій особливості конституційного судочинства під час війни, як строк втрати чинності актів, визнаних неконституційними. За загальним правилом, передбаченим статтею 91 Закону України «Про Конституційний Суд України», акти, які визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення.

Однак під час дії воєнного стану Конституційний Суд України не раз користувався правом відтермінувати втрату чинності правового акта (його окремих положень). Зазвичай Суд у таких випадках відкладає втрату чинності акта (його окремих положень) або на визначений строк (три або шість місяців із дня ухвалення Судом рішення), або на невизначений строк (зазначаючи, що чинність акта втрачається через три місяці з дня припинення чи скасування в Україні воєнного стану). Це пов'язано з роботою інших органів державної влади в Україні під час війни, передусім парламенту, які повинні мати достатній час для того, щоб привести свої акти у відповідність до Конституції України, скоригувати певну політику, здійснити відповідні економічні розрахунки.

Висновки

Україна переможе ворога на полі бою та відновить свою територіальну цілісність. Проте без ефективного правового захисту демократії та загальновизнаних цінностей ніде у світі не буде миру, а тому Конституційний Суд України прагне показати, чому важливе конституційне судочинство навіть під час війни.

Конституційний Суд України оперативно перелаштував свою діяльність у зв'язку із запровадженням в Україні воєнного стану: це стосується як розгляду справ переважно в порядку письмових проваджень, так і тенденції відтермінування втрати чинності визнаних неконституційними положень правових актів. Важливою особливістю реалізації принципу верховенства права в умовах війни став посилений соціальний захист військовослужбовців, які своєю мужньою боротьбою здійснюють захист Української держави та Українського народу. Честь і Слава нашим воїнам!

Ірина СОПІЛКО

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
керівник апарату Національної комісії
з радіаційного захисту населення України

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК ОСНОВА СПРАВЕДЛИВОГО СУСПІЛЬСТВА

Український народ, перебуваючи в умовах невпинної військової агресії, продемонстрував винятковий рівень мобілізації зусиль та внутрішнього єднання. Вступивши до лав Збройних Сил України (далі – ЗСУ), і чоловіки, і жінки показали свою відданість боротьбі за незалежність і територіальну цілісність країни. Справжній потенціал гендерної рівності у військовій сфері лише починає розкриватися, що вимагає виваженого підходу до такого соціокультурного явища.

Як зазначає Дж. Батлер, суспільство є гендерно структурованим. Особливість гендерних стереотипів полягає в тому, що вони глибоко й надовго проникають у свідомість людини, а тому їх важко не тільки подолати, а й виявити та усвідомити. Вони негативно впливають на самореалізацію чоловіків і жінок, заважають розвитку індивідуальності. Їх подолання дасть можливість і жінкам, і чоловікам розширити вибір варіантів самореалізації. Для цього передусім потрібно визнати існування таких стереотипів.

Верховна Рада України 7 жовтня 2022 р. ухвалила закон про добровільний порядок взяття жінок на військовий облік. Він передбачає, що українки певних професій зможуть стати на військовий облік за власним бажанням.

На сьогодні кількість жінок, які служать у ЗСУ, становить близько 59 786, серед них 41 тисяча — військовослужбовиці та майже 19 тисяч — цивільні працівниці. Із них у зоні бойових дій перебувають 5 тисяч жінок. За останні два місяці спостерігається приріст цієї кількості на 2 тисячі осіб, що підтверджує високий ступінь мотивації жінок долучитися до оборонної справи [1]. Зазначимо, що до 24 лютого поточного року кількість жінок у складі української армії становила 16–17 %, але внаслідок мобілізації переважно чоловіків їх відсоток у складі армії зменшився до 8 %. У порівнянні з іншими країнами Україна має потенціал для збільшення відсотку жінок у війську до 20 % [1]. Статистика свідчить про наявність сприятливого середовища для активної участі жінок у військовій справі.

Однією з умов функціонування демократичного суспільства та ознакою правової держави є гендерна рівність. Це означає, що чоловіки й жінки мають

однакові умови для реалізації своїх людських прав, однакові можливості робити внесок у національний, політичний, економічний, соціальний розвиток суспільства. Дослідники гендерних проблем наголошують на тому, що саме держава відповідає за впровадження ідеї гендерної паритетності в сучасних умовах, саме вона має ухвалювати програми, спрямовані на досягнення гендерного балансу. Для цього необхідно виробити державну гендерну політику, яка має відповідати сучасним соціально-економічним та політичним реаліям.

У липні 2023 р. представники Міністерства оборони України повідомили про те, що понад 5 тисяч жінок уже перебувають на передній лінії військових дій [2]. Отже, попри існуючі негативні стереотипи вже доведено здатність жінок виконувати важкі та небезпечні завдання, що доповнює парадигму гендерної рівності у військовому середовищі.

У контексті гендерної рівності у ЗСУ важливо звернути увагу на питання речового забезпечення, а саме форми та спеціального захисту для жінок. Деталізуючи проблему, можна вказати на системну недбалість стосовно потреб жінок у військовій справі. Недоліки охоплюють чимало аспектів: від близьки до використання бронезилетів і шоломів. Наприкінці 2019 р., зокрема, лише парадна форма для жінок зазнала змін, а нову бойову форму не було впроваджено, тоді як чоловіча військова форма зазнавала регулярних адаптацій з 2015 р., що свідчить про вжиття активніших заходів щодо вдосконалення умов служби для чоловіків порівняно з жінками [3].

Важливим кроком на шляху до гендерної рівності було затвердження літньої польової військової форми для жінок, яке відбулося влітку цього року [4]. Вказана ініціатива дозволить жінкам отримувати спеціальний одяг, враховуючи їхні антропометричні особливості. Також у рамках розвитку гендерної рівності в ЗСУ розглядають питання про створення жіночих бронезилетів. Зразки таких бронезилетів уже існують, їх досліджують на відповідність технічним вимогам і стандартам. Після успішних випробувань і погоджень буде затверджено стандартні зразки бронезилетів для жінок [4]. Такий крок є важливим у контексті забезпечення жінок в армії не лише необхідним одягом, а й ефективними засобами індивідуального захисту.

Отже, проблеми фактичного забезпечення жінок на фронті поступово та з запізненням вирішуються, водночас актуальними залишаються довоєнні прояви нерівності в українському суспільстві. Традиційні стереотипи масової свідомості обмежують можливості жінки в кар'єрному зростанні. Так, протягом усіх етапів історичного розвитку військової справи в Україні стостерігається значущий дисбаланс у представництві жінок у вищих військових рангах. Станом на 2021 р. серед українок було лише три жінки, що мають військове звання

генералів [3]. Утисками супроводжуються питання не лише професійного зростання, а й оплати праці.

Порівнюючи ситуацію в Україні зі Сполученими Штатами Америки, можна зазначити, що в Збройних Силах США жінки становлять 27,4 % від загальної чисельності [5]. Крім того, в ЗСУ лише 8,9 % офіцерів становлять жінки, при цьому жодна з них не обіймає керівні військові посади. У США станом на 2020 р. із 234 634 діючих офіцерів 18,9 % були жінками, але вони займали нижчі ранги. На кожну жінку-офіцера вищого рангу припадає 833 чоловіків-офіцерів із еквівалентними посадами [6], що свідчить про необхідність більш активного просування жінок у вищі військові позиції.

Під час аналізу гендерної рівності в Україні необхідно відзначити наявність статистичного гендерного розриву у сфері оплати праці. Згідно з даними, вказаними у статистиці, цей розрив становить 18,6 %. Незважаючи на те, що цей показник є нижчим порівняно зі світовим середнім рівнем, він усе ж є вищим за показники багатьох країн Європейського Союзу [7].

Державна служба статистики України підкреслює, що середня оплата праці жінок становить 79,3 % від оплати праці чоловіків [8]. Така диспропорція у розмірі оплати праці між чоловіками та жінками доводить наявність структурних нерівностей і гендерної дискримінації на ринку праці України. Проблема потребує серйозного аналізу та втручання для забезпечення однакових умов оплати праці та рівноцінного професійного зростання і жінок, і чоловіків. З ініціативи першої леді України О. Зеленської у 2020 р. Україна під час приєднання до міжнародного «Партнерства Біарриц» взяла на себе зобов'язання скорочувати гендерний розрив в оплаті праці. «Ще у 2020 році Україна приєдналася до „Партнерства Біарриц“. Воно передбачає багато різних викликів щодо створення рівності в країні, і один із них – це якраз зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків. Уряд України взяв на себе це зобов'язання. На той момент розрив в оплаті праці між чоловіками й жінками становив у середньому 20,4 %. І впродовж наступного року його вдалося трохи скоротити – до 18,6 %. На жаль, повномасштабне російське вторгнення поставило всі наші починання, розвиток цілої країни на паузу. Так сталося і з гендерною рівністю. Українські жінки під час російського вторгнення працюють і представлені в усіх сферах економіки, але розрив в оплаті праці між ними й чоловіками залишається», – зазначила О. Зеленська [9].

Незважаючи на недосконалі умови праці, жінки не лише відстоюють державу на передовій, а й працюють у критично важливих сферах для забезпечення життєдіяльності населення, зокрема в галузі енергетики. Проте частка працевлаштованих жінок у цьому секторі є значно нижчою, ніж чоловіків. У традиційній енергетиці пропорція становить лише близько 22 %. Частка

жінок, які обіймають технічні посади, становить всього близько 6 %, а тих, що обіймають керівні посади, – лише 1 %. У секторі відновлюваної енергетики ситуація дещо краща – 32–33 % жінок серед усіх працевлаштованих. Такий показник обумовлений тим, що вказаний сектор є динамічним та привабливим для молоді, яка нещодавно здобула освіту. Важливо зауважити, що зазначені позиції ніколи не були закриті для жінок, на відміну від, наприклад, важкої промисловості чи вугледобувної галузі [10].

Отже, гендерна рівність у суспільстві є не лише питанням принципової справедливості, а й важливою складовою для відновлення та розвитку країни після війни. Партнерство й однакові можливості для жінок і чоловіків сприяють ефективній мобілізації ресурсів суспільства, підвищуючи рівень його готовності до викликів і труднощів.

Українські жінки відзначаються високим рівнем відданості справі та готовності боротися за незалежність і територіальну цілісність країни. Проте для того, щоб вказаний потенціал гендерної рівності міг повністю розкритися, необхідно забезпечити адекватні умови для участі жінок у військовій справі. Вони передбачають не тільки належну військову підготовку і оснащення, а й увагу до особливих потреб та захисту жінок, які проходять військову службу.

Будь-які ініціативи з відновлення України після війни повинні враховувати аспект гендерної рівності для розбудови європейської держави. Такі ініціативи повинні бути спрямовані на остаточне подолання гендерної дискримінації у сфері праці з урахуванням досягнень жінок у кризовій ситуації в країні, а також на підтримку їхнього психосоціального відновлення після війни, інтеграції більшої кількості жінок до процесів ухвалення рішень, створення гендерно-чутливих програм відновлення та боротьбу з гендерними стереотипами.

Ефективним засобом вирішення проблеми зміни стереотипів можуть бути засоби масової інформації, оскільки вони суттєво впливають на суспільну свідомість. Винятково важливою є і роль держави та політичних сил, адже вони зацікавлені у підтримці жінок під час ухвалення політичних та інших життєво важливих для нації рішень.

Список використаних джерел:

1. Кількість жінок у складі ЗСУ. *Українське радіо*. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100505> (дата звернення: 30.09.2023).
2. У Міноборони розповіли, скільки жінок служать на передовій. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3731208-u-minoboroni-rozpovili-skilki-zinok-sluzat-na-peredovij.html> (дата звернення: 30.09.2023).
3. Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy>

- viynu/zhinky-na-viyni-problemy-biyuchyn-zsu.html (дата звернення: 30.09.2023).
4. Андрєєва В. В Україні офіційно затвердили військову форму для жінок. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/08/5/255752/> (дата звернення: 30.09.2023).
 5. Кашук А. Жінки в армії США: від війни за незалежність до сьогодні. *НАКО*. URL: <https://nako.org.ua/news/zinki-v-armiyi-ssa-vid-viini-za-nezaleznist-do-syogodennya> (дата звернення: 02.10.2023).
 6. Калмикова Н. Рівність та управління в армії. *Ветеранський фонд*. URL: <https://veteranfund.com.ua/2023/04/10/women-in-army/> (дата звернення: 02.10.2023).
 7. В Україні гендерний розрив в оплаті праці становить 18,6 %. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3762621-v-ukraini-gendernij-rozriv-v-oplati-praci-standovit-186-lubinec.html#:~:text=2023> (дата звернення: 30.09.2023).
 8. Жозеф М. Жінки в Україні заробляють на 20 % менше за чоловіків, а витрачають більше через «податок на рожеве». Що з цим робити? *Forbes.ua*. URL: <https://forbes.ua/leadership/zhenshchiny-v-ukraine-zarabatyvayut-na-20-menshe-muzhchin-a-tratyat-bolshe-iz-za-naloga-na-rozovoe-cho-s-etim-delat-20012022-3319> (дата звернення: 30.09.2023).
 9. Олена Зеленська: Гендерна рівність має бути не лише в обов'язках і відповідальності, а й у можливостях. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-genderna-rivnist-maye-buti-ne-lishe-v-obov'yaz-82817> (дата звернення: 30.09.2023).
 10. Гендерна рівність та зелене відновлення: чи можливе одне без іншого? *Heinrich Böll Stiftung*. URL: <https://ua.boell.org/uk/2022/09/09/henderna-rivnist-ta-zelene-vidnovlennya-chy-mozhlyve-odne-bez-inshoho-konspekt-diskusiyi> (дата звернення: 29.09.2023).

dr Andrzej STEC

Katedra Organizacji Administracji Publicznej, Instytut Nauk Prawnych,
Uniwersytet Zielonogórski, Polska

ДОСВІД ПОЛЬЩІ ДЛЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО МАЙБУТЬОГО УКРАЇНИ НА ЇЇ ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА НАТО

Польсько-українські міждержавні стосунки, зокрема, між президентами Польщі та України – Анджеєм Дудою та Володимиром Зеленським – дають підстави для подальшого зближення між країнами на користь застосування їх взаємного досвіду. Так, аналіз політичних і конституційних аспектів польського досвіду може слугувати важливим джерелом знань і практик для України на її шляху до Європейського Союзу (далі – ЄС) та НАТО, допомагаючи уникати проблем, зокрема, у сфері конституційної демократії, які випали на долю Польщі. Конституційне майбутнє України має розглядатись із великою обачністю та передбачуваністю. Необхідно враховувати рекомендації ЄС, забезпечуючи виконання юридичних стандартів і норм, необхідних для членства України в Союзі, а згодом – і в НАТО.

Важко давати поради щодо конституційного майбутнього для сусідньої дружньої країни, яка воює з жахливим рашистським ворогом і у важких суспільно-політичних умовах вирішує свої публічні справи. Щодня на війні гинуть представники свідомої (продержавницької) української спільноти, щодня жорстока євразійська орда рашистів вчиняє все нові злочини проти українців. Вони не зважають на права людини і переконані у вищості псевдоцінностей свого «руського мира» над загальнолюдськими цінностями, які відстоює демократична Україна.

Чимало цивілізаційних, політико-ідеологічних проблем між євроцентричною Україною та євразійською росією породжує різний підхід до одних і тих самих історичних подій і національних героїв в обох країнах. Але ментальних схожостей між українцями і росіянами поки що багато, а тому урок злочинної війни, розпочатої фашистською росією проти демократичної України, має слугувати українцям засторогою та сприяти їх звільненню від залишків імперсько-колоніальної ментальності.

Проекція польського досвіду на конституційне майбутнє України вимагає надзвичайно дипломатичного підходу в ситуації, коли стан конституційної демократії в самій Польщі регресує через діяльність її Конституційного Трибуналу. Сумніви щодо процедури вибору його суддів та терміну повноважень

Голови Конституційного Трибуналу Польщі загальновідомі. Україні цього треба уникнути, забезпечуючи прозору процедуру відбору кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України, враховуючи застереження Венеційської Комісії та заповнюючи три вакансії на суддівські посади від парламенту тощо.

У липні 2021 р. Суд ЄС зобов'язав Польщу негайно припинити застосування положень, які дозволяють Дисциплінарній палаті Верховного Суду, зокрема, відмовляти в судовому імунітеті. Через невиконання цього розпорядження Суду ЄС на Польщу накладено штраф у розмірі 1 млн. євро в день. Сума відшкодувань за прострочені штрафи, накладені на Польщу Судом ЄС, вже становить понад 400 млн. євро. Тому Україні важливо дотримуватися правових норм ЄС, щоб не стати суб'єктом відповідальності його Суду.

Початок переговорів про вступ держави є наступним кроком формального процесу приєднання до ЄС після отримання статусу країни-кандидата. Якщо є необхідні передумови, то Єврокомісія офіційно рекомендує державам-членам розпочати ці переговори. Відтак кожна з 27 столиць країн ЄС має остаточно погодити такий крок.

Щодо України, то наприкінці 2023 р. рішення Єврокомісії може дозволити початок переговорів про її вступ до ЄС. Що чекає Україну на наступному етапі її просування в ЄС? Впровадження реформ, які повністю імплементують європейський правопорядок в українські реалії, тобто в суверенних формах України. На практиці це означає імплементацію 35 розділів правового *acquis communautaires*, який охоплює всі питання – від принципу трьох свобод (пересування людей, товарів і послуг) через фінансове регулювання, сільське господарство, захист навколишнього середовища і до обміну студентами.

Єврокомісія вирішує відкривати наступні розділи *acquis communautaires*, але лише закриття їх усіх може призвести до позитивної рекомендації Брюсселя щодо переходу до наступного етапу – прийняття в члени Союзу. Під час перемовин проводять міжурядові конференції за участю міністрів країн ЄС та країни-кандидата. Країни-члени також представляють свої переговорні позиції, які зрештою об'єднуються в одну позицію ЄС. Потім країна-кандидат має імплементувати *acquis communautaires* на основі критеріїв вступу. Однак слід очікувати, що вся переговорна процедура може тривати щонайменше кілька років і є найтривалішим етапом для кожної країни, що приєдналася до ЄС.

У майбутньому Конституція України, безсумнівно, буде вимагати змін, щоб адаптувати країну до членства в ЄС і НАТО. Однак одразу після закінчення війни Україна може не стати членом Євросоюзу та НАТО – треба бути реалістами, хоча все може бути. Спостерігаючи за поведінкою попередніх влад в Україні, особливо урядів В. Януковича та М. Азарова, слід вказати на політичні форми їх діяльності, запозичені з часів Монгольської держави Чингісхана (XIII ст.) та

сучасної Китайської Народної Республіки. Безумовно, потрібні рішучі заходи для зміни менталітету представників влади в Україні та боротьби з корупцією.

Необхідне оновлення Конституції України має бути обережним та обґрунтованим, насамперед із метою забезпечення захисту прав громадян у різних галузях гуманітаристики: економіки, мов, культури, судівництва тощо. Хоча давно непоодинокими є пропозиції українських авторів про необхідність ухвалення нової Конституції України або, принаймні, її нової редакції [1]. А деякі з них – найбільш творчі – вже підготували свої авторські конституційні проєкти [2, с. 198–393].

За будь-яких умов в оновленій Конституції України слід нівелювати фактично привілейований статус російської мови та забезпечити повагу до культурної різноманітності й повнокровного використання державної мови, зокрема в роботі органів публічної влади, а також запроваджувати конституційно-правові практики, що забороняють вплив постколоніальних традицій на освіту і культурний простір України. Це буде важливим кроком до формування національної ідентичності українців, сприятиме збереженню та розвитку української мови й культури.

Конституцію мають поважати і пересічні громадяни, і найвищі представники влади. Це стосується і Польщі, і України. Чи поважаємо ми конституцію в Центральній та Східній Європі? Конституція є правовим актом із найвищою юридичною силою в державі, який визначає принципи державного устрою, суверена і способи здійснення ним влади, основні права, свободи та обов'язки особи, містить положення щодо порядку зміни його норм [3, с. 81–82]. Конституція є основою кожної держави і її повинні створювати на десятиліття, а не для короткострокових політичних цілей.

Беручи до уваги польський досвід у конституційній сфері, слід зазначити, що в ній існує інститут передання повноважень (з певних питань) органів державної влади країни міжнародним організаціям [у зв'язку, наприклад, із членством країни в ЄС (пункт 1 статті 90 Конституції Польщі)]. Конституція Польщі не передбачає процедури повернення країни до початкового стану, коли вона ще не була членом ЄС. Інакше кажучи, немає конституційного механізму, який міг би бути задіяний у випадку такої рецесії. Це може бути важливим: якщо в майбутньому до влади, наприклад, в Україні прийдуть представники авторитарно-популістських моделей влади, то вони не зможуть скасувати її членство в ЄС.

Конституція має створити правову основу для входження та діяльності України в складі ЄС і НАТО. Частково така передумова існує у формі положень преамбули Конституції України, які підтверджують європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу держави. Але найважливішими мають бути не самі такі положення, а їх філософське або теоретичне тлумачення (доктрина) на практиці. Тільки в такий спосіб

можна досягти стабілізації в країні після завершення російсько-української війни. Ця доктрина має бути в Україні свого роду новим суспільним договором.

Конституція України не може бути розрахована лише на сприятливі умови для здійснення влади. Вона також має враховувати конституційні кризи, яких в Україні було багато і які трапляються також у стабільних демократіях. Наприклад, 1 серпня 2023 р. у США велике журі висунуло чотири звинувачення проти колишнього президента Дональда Трампа, звинувативши його в незаконних діях, спрямованих на перегляд результатів президентських виборів, які він програв. Ці дії підривали фундаментальну функцію федерального уряду США як демократії. Ще одне зі звинувачень Трампа стосувалося насильства 6 січня 2021 р. під час штурму його прихильниками американського Капітолію для досягнення тієї самої мети – перегляду результатів виборів.

Під час оновлення Конституції України варто звернути увагу на наслідки російської агресії в Україні та світі. Імперсько-фашистська росія не в змозі мирно співіснувати зі своїми сусідами, і її треба змушувати робити це економічно та фізично. Ще одна проблема, на яку необхідно звернути увагу, – це питання ветеранів війни та їх сімей. Війна вже залишила і ще залишить багато сиріт, вдів, інвалідів, викрадених дітей. Відповідні положення про їх захист містить стаття 19 Конституції Польщі. Український законодавець міг би створити подібну правову норму, враховуючи, що російське варварство під час війни над мирним населенням часом перевершує гітлерівське часів Другої світової війни.

Досвід багатьох країн Центральної та Східної Європи, особливо Польщі, показує, що не слід поспішати з ухваленням повністю нової конституції, коли після закінчення війни, що має ознаки геноциду, буде більше запитань, ніж відповідей щодо форми держави тощо. Багато країн світу хоче якнайшвидшого завершення цієї варварської війни та збереження суверенітету і територіальної цілісності України, а тому її першим кроком могло б бути ухвалення оновленої Конституції. Важливим буде також забезпечення питань щодо безпеки глави держави в Україні (наприклад, після багатьох спроб замаху російськими солдатами). Ця проблема має місце і в Польщі після Смоленської катастрофи 2010 р. Ці питання варто відобразити в конституційних нормах обох країн.

Ще однією проблемою є завищений статус російської мови в Конституції України, який можна вважати привілейованим порівняно з іншими мовами національних меншин (стаття 10). Такий статус є продовженням традицій Валуєвського та Емського указів часів імперської росії (відповідно 1863 і 1876 років) та сталінських репресій проти українців 1930–1950 років, а тому в Конституції України його слід скасувати. Це унеможливило б будь-яку дискримінацію за ознакою російської мови, а зводиться тільки до встановлення рівноправності мов для всіх національних меншин в Україні без винятків.

Звичайно, що навколо цього питання росія може розпочати значний лоббінг у німецьких і французьких ЗМІ, але це не повинно засмучувати українців. Претензії політиків від російської меншини (а точніше – від самої росії) про те, що російська мова в Україні є корінною, не відповідає дійсності. Коли всі депутати Верховної Ради України та діячі місцевого самоврядування стануть повсякденно використовували у своїй роботі державну мову (українську), питання про особливий статус російської мови втратить своє політичне значення.

Враховуючи нищення української культури та мови від російських імператорів Петра I та Катерини II до радянсько-російських диктаторів Й. Сталіна та В. Путіна, Україні варто подумати про захист української мови, як це зробили Латвія та інші демократичні країни. Добре, що в Україні вже практикують складання державного іспиту з української мови для просування по службі в органах державної влади та місцевого самоврядування, під час набуття громадянства тощо. Складання іспиту з української мови після закінчення війни має бути умовою подальшого перебування в країні людей, які на окупованих територіях були лояльними до окупаційної російської влади. Це не виключає кримінальної відповідальності осіб-колаборантів, які вчинили злочини проти безпеки й територіальної цілісності України.

Ще однією важливою проблемою є питання регулювання надзвичайного стану в Конституції України. Це урок, який слід засвоїти. До речі, в Польщі норми про цей стан створюють у мирний час і мало хто припускає, що вони будуть використані на практиці [4, с. 55]. За час дії Конституції України країна набула значного досвіду з цього питання, який слід поширити в європейських країнах: війна росії проти України триває вже 9 років, із них 2 роки – повномасштабна. Коли в наших країнах ухвалювали конституції, ніхто не думав про мобільні крематорії, гібридну війну, викрадення дітей чи захоплення заручників на АЕС, а в Україні все це стало реальністю після 24 лютого 2022 р.

За час дії Конституції незалежної України в державі відбулися дві соціальні революції: Помаранчева революція 2004 р. та Революція Гідності 2013–2014 років. Вони вплинули на політичний ландшафт країни. Проте залишаються проблеми, які потребують врегулювання в Конституції України: межі діяльності політичних партій та релігійних організацій, які сповідують тоталітарні методи та практику нацизму, фашизму й комунізму, у своїх програмах допускають національну та релігійну ворожнечу, мають керівні центри за кордоном держави тощо. Ці питання регулюють положення статті 13 Конституції Польщі, однак їх лише фрагментарно закріплено в статті 37 Конституції України.

Ще варто згадати про важливість конституційного принципу рівності громадян, який часто потребує деталізації в законодавстві. В Україні це досить серйозна проблема, позаяк рівність громадян іноді розуміють як зрівнялівку,

а це далеко не одне й те саме. Вказаний принцип існує у двох варіантах: як рівність громадян перед законом, тобто формальна рівність, проголошена законодавцем, та як рівність у праві, тобто рівність у процесі правозастосування. Можна також виокремити фактичний аспект рівності громадян, але жодна конституція не охоплює цей контекст принципу рівності, бо його не можливо закріпити нормативно, а тільки ситуативно у процесі правозастосування.

Рівність у ставленні до громадян та рівність у застосуванні їхніх прав ґрунтуються на базовому припущенні: схожих суб'єктів, тобто тих, які належать до одного класу (виду), слід розглядати та оцінювати однаково, а вплив фактичних обставин на права суб'єктів можливий лише тоді, коли це виправдано об'єктивно наявними передумовами. Тоді орган влади може застосувати положення про соціальну справедливість для вирівнювання прав фактично нерівних людей. У таких випадках допускають компенсаційні пільги тощо [5, с. 35–36].

Австрійський історик Грегор Розумовський вважає, що момент, коли Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС, був моментом, коли український поїзд рушив у Європу [6]. Але водночас він зазначає, що в його країні (як і в деяких інших) багато громадян не бажають увімкнути мізки й усвідомити реальність війни росії проти України, яку можна порівнювати з Другою світовою війною. Сьогодні євразійська росія веде цивілізаційну війну проти євроцентричної України, намагаючись встановити свою гегемонію або домінування в Європі (та за її межами) й використовуючи як зброю, зокрема, нафту і газ. Але це програшна політика, що з часом підтвердить історія.

Україну чекають у ЄС і НАТО. Слід сподіватися, що ідеї, які пропагували такі діячі, як Конрад Аденауер, Йозеф Бех, Йохан Віллем Бейєн, Вінстон Черчилль, Альсі де Гаспері, Вальтер Гальштейн, Сікко Мансхольт, Жан Монне, Роберт Шуман, Поль-Анрі Спаак, Альтьєро Спінеллі, допоможуть перемогти російський шовінізм, який є гібридом німецького фашизму та радянського комунізму. Будемо сподіватися, що кров, пролита українцями та іншими громадянами вільного світу, які їх підтримують, не буде марною і лише зміцнить спільні європейські та загальнолюдські цінності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: зміни чи нова редакція : матеріали круглого столу, присвяч. 15-й річниці прийняття Конституції України: спец. вип. 24 червня 2011 р. / редкол.: В.В. Коваленко (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 196 с.
2. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм-II. Друге, доповнене видання. Харків : Права людини, 2021. 440 с.
3. Banaszak B., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz 2. Wydanie, C. H. BECK, Warszawa 2012, 1152 с.

4. Stec A., Stany Nadzwyczajne w porządku konstytucyjnym Ukrainy – Stan wojenny 2018 roku, Przegład Sejmovy 5 (154)/2019, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2019, 209 с.
5. Łabno A., Zasada równości i zakaz dyskryminacji [w:] Wolności jednostki i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce, Wiśniewski L., Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006, 299 с.
6. Розумовський Г. Момент, коли Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС, був моментом, коли ваш поїзд рушив. *Країна*. 26 жовтня 2023 р. № 38–41 (691–694). С. 28–33.

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ЕФЕКТИВНЕ ПРАВЛІННЯ У ПОВОЄННИХ УМОВАХ

Український етнос має давню історію, а український народ неоднократно доводив неспростовну рішучість «вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [1] та захищати своє право на самостійну і незалежну державу. Ба більше, російсько-українська війна, передусім, запечерчила сприйняття України як «розколотої держави», як її позначив С. Гантінгтон у розвідці «Зіткнення цивілізацій» [2, с. 165–168], і натомість утверджує українську націю як «ясно висловлене бажання продовжувати жити спільним життям», що не є раз і назавжди даним, а мусить постійно випробовуватися [3, с. 262]. Я. Грицак, розмірковуючи про українську націю, цілком має рацію, коли твердить, що стратегічним завданням є не творення національної ідентичності, а її осмислення та модернізація [4, с. 377]. Неодмінною умовою цієї модернізації у політико-правому вимірі буття має бути спільне усвідомлення того, як сказав В. Мусіяка, що «суспільний розвиток має набути не хвилеподібного накопичення обурення владою, а ... розуміння норми Конституції, що саме народ є джерелом влади. Люди мають зрозуміти, що вони мають контролювати владу, змушувати її діяти відповідно до Конституції» [5].

Чи зумовить перемога України у цій, уже повномасштабній, війні той «конституційний момент» [6, с. 3–33], який, переконаний, так дотепер ніколи і не відбувався в історії сучасної України, якщо тільки під ним, звісно, розуміти не упредметнене в текстуальних змінах прагнення до певної – узгодженої, змістовно іншої – нормативної конструкції, а трансформації визначеного розуміння реальності і визначеної практично значущої поведінки? Бо концепція Б. Акермана аргументує не порушення формальних конституційних процедур за екстраординарних умов суб'єктами встановленої влади, а екстраординарне здійснення установчої влади політичною спільнотою задля конституювання бажаного порядку політичної взаємодії громадян як політично вільних та рівних особистостей. «Конституційний момент» з цієї точки зору має своїм результатом аж ніяк не юридично досконалий текст, а трансформації практич-

них і ідеологічних значень «внутрішніх смислів» національної конституції та конституційних традицій, не кажучи вже про міради імплементаційних змін у політиці [7, с. 2239–2240].

Для України збройний спротив триваючій російській агресії є єдиним шляхом виживання в цьому протистоянні, який, щонайменше у коротко- та середньостроковій перспективі, є нездійсненним без системної й різноманітної підтримки з боку держав-партнерів та міжнародних організацій. Проте зводити протистояння російській агресії тільки до збройного спротиву – для України критично небезпечно. У конституційному вимірі російсько-українська війна буття уособлює протистояння різних модусів мислення і світосприйняття та різного самоусвідомлення людей і націй. Упевнений: надважливим у цьому протистоянні є дієве забезпечення і захист певних нормативно та інституційно опосередкованих цінностей і принципів.

Усупереч можливному першому враженню, це твердження має цілком резонанс і раціональне обґрунтування. Наразі для України, яка набула статусу держави-кандидата в Європейський Союз за умов повномасштабної збройної агресії, відкритим є вікно можливостей щодо прискороного вступу. І Україна, отже, мусить, аби не втратити ці можливості, недвозначно й переконливо засвідчити свою дійсну повагу та відданість утвердженню конститутивних цінностей Європейського Союзу [8]. Безперечно, це передусім диктує належне та своєчасне проведення реформ, із якими Європейська комісія узалежнила рекомендацію про надання Україні статусу держави-кандидата [9]. Водночас очевидно, що головний виклик для України, як, зрештою, для будь-якої іншої держави, що прагне долучитися до Європейського Союзу, полягає не так у тому, як провести реформи, як у тому, у який спосіб перетворити нормативні й інституційні зміни на невідворотні трансформації у практиці правового та демократичного урядування.

Важливо наголосити, що конституційна демократія цінується насамперед не за її ефективність, а за її здатність у довгостроковій перспективі сприяти побудові достатньо справедливого та гідного суспільства. Однак рівною мірою обґрунтованим є й інший висновок: щоб функціонувати та розвиватися, не втрачаючи здатності забезпечувати обмежене правління, конституційна демократія мусить повсякчасно засвідчувати спроможність здійснювати ефективне правління. «Бо конституційна система, яка не може ефективно функціонувати, яка не може діяти швидко й сильно, не може жити» [10, с. 57].

Відповідно, я підтримую позицію, за якою ефективність правління утворює сутнісну складову, дійсну передумову успішної конституційної демократії [11, с. 11]. Водночас ефективне правління – конституційне зобов'язання демократично обраних законодавчих і виконавчих органів влади здійснювати позитивні

дії, які спрямовані на користь багатьом щодо тих видів суспільного блага, яких потребують для досягнення колективних дій та які є основоположними для підтримання гідного суспільства [11, с. 19] – є нормативно опосередкованим. Ефективне правління за умов конституційної демократії постає не як концепція активної позитивної держави, що вимірюється будь-якими цілями правління, а нормативно обмеженими цілями [11, с. 4].

Наведені міркування видаються насправді важливими з багатьох причин. На тлі зростаючих побоювань, а подекуди – прямих і далекосяжних звинувачень у неспроможності дієво реагувати на виклики та загрози сучасності, сучасні деспоти – авторитарні лідери по всьому світу, завзято та послідовно використовуючи заради утвердження легітимності набуття і здійснення ними влади юридизовані заходи, прагнуть переконати людей у тому, що тільки «сильні» лідери, і, отже, тільки «сильні» держави – насправді, суто авторитарні – спроможні забезпечити ефективне врядування. Показово, що саме обмежене – конституційне та демократичне – правління, прямо чи завуальовано, але цілеспрямовано визначається ними як неефективна форма правління, слабкість якого зумовлена, зрештою, нормативними та інституційними обмеженнями організації та здійснення державної влади.

Перемога України не є наперед даною, про що, видається, подекуди забувають. Це виборованийий результат постійних надважких і неодмінно спільних зусиль, які найперше мусять бути спрямовані на повне звільнення території та громадян України. Проте було б незавбачливою помилкою сприймати перемогу України лише в цій площині. Тільки всеосяжна трансформація спроможна, зрештою, забезпечувати стійкість України та українців від теперішніх і прийдешніх загроз.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 21.10.2023).
2. Huntington Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Simon & Schuster, 1996), 364 p.
3. Ренан Е. Що таке нація? *Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія*. 2-ге вид. / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2006. С. 253–264.
4. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2022. 408 с.
5. Кривцун Д. Як приймали Конституцію 1996 року: суспільство і влада так і не навчилися жити за Основним Законом: інтерв'ю з В. Мусякою. *День*, 23 червня 1996 р. URL: <https://day.kyiv.ua/article/tema-dnya-podrobysyi/yak-pryymaly-konstytutsiyu-1996-roku> (дата звернення: 21.10.2023).

6. Ackerman Bruce. *We the People*. Vol. 1. Foundations (Harvard University Press, 1991), 369 p.
7. Burnham Walter Dean. Constitutional Moments and Punctuated Equilibria: A Political Scientist Confronts Bruce Ackerman's *We the People* (1999) 108. *Yale Law Journal*, P. 2237–2277.
8. Consolidated version of the Treaty on European Union. EUR-Lex. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2012/oj> accessed 21 October 2023.
9. European Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union COM (2022) 407 final of 17 June 2022. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022DC0407>> accessed 21 October 2023.
10. Friedrich Carl J. *Constitutional Government and Democracy: Theory and practice in Europe and America* (Revised edition, Ginn and Company, 1950), 688 p.
11. Jackson Vicki C. and Dawood Yasmin. *Constitutionalism and Effective Government: Rights, Institutions, and Values in Constitutionalism and a Right to Effective Government?*, ed. Vicki C. Jackson and Yasmin Dawood (Cambridge University Press, 2022), P. 3–20.

Володимир УСТИМЕНКО

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений юрист України,
член Президії НАН України,
директор Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова НАН України»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Права людини в юридичній літературі традиційно розглядають як її певні можливості, що необхідні для існування та розвитку в конкретно-історичних умовах. Вони об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей [1, с. 134]. Важливим є те, що реалізація більшості прав людини, особливо в соціально-економічній сфері, не можлива або значно ускладнена в разі відсутності або недостатності матеріальної бази, економічних умов, фінансових та інших ресурсів. Також значний вплив на рівень реалізації прав і законних інтересів усіх суб'єктів права має стан економіки і країни, і світу загалом (чи окремих його складових частин).

Конституція України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю країни. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [2]. У період повномасштабної агресії російської федерації проти нашої країни людиноцентрична спрямованість українського суспільства, всіх державних інституцій проявилася більшою мірою, ніж у довоєнний час. Це характеризується, окрім зафіксованих законодавством цивілізаційних цінностей, також широким волонтерським рухом, розкриттям найкращих людських якостей наших співгромадян, підвищенням рівнем національної свідомості, духовності, ставленням до полеглих у війні.

Загальновідомий перелік соціальних і економічних прав, що є предметом цього дослідження, відображено в Загальній декларації прав людини, ухваленій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р. Подальша їх конкретизація відбулася у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р., ухваленому цією ж найпо-

важнішою міжнародною інституцією. Відповідно до цього пакта наша країна кожні п'ять років готує національну доповідь про виконання своїх обов'язків. Міністерство соціальної політики України у 2019 р. підготувало чергову таку доповідь [3].

Україна послідовно закріплює і впроваджує глобальні цінності щодо прав людини в Конституції і законодавстві України. До них належать:

- право власності на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- право на підприємницьку діяльність;
- право на соціальний захист;
- право на охорону здоров'я;
- право на безпечне для життя та здоров'я довкілля;
- право вільного доступу до інформації про стан довкілля;
- право на освіту;
- право на компенсацію збитків, завданих державою;
- право знати свої права і обов'язки.

Чинний Закон України «Про національну безпеку України» (далі – Закон № 2469–VIII) [4] розглядає національну безпеку України як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз і зосереджений, здебільшого, на правовому регулюванні відносин у секторі оборони, збереження громадського порядку, діяльності оборонно-промислового комплексу.

Цей закон, як вбачається, серед фундаментальних національних інтересів правильно зазначає необхідність зростання рівня і якості життя населення та інтеграцію України в європейський політичний, економічний, безпековий правовий простір, якому притаманна повага до соціальних та економічних прав, наявність механізмів їх забезпечення. І це дуже добре, але слід звернути увагу на відсутність у досліджуваному законодавчому акті правових конструкцій, що дозволяли б ідентифікувати ознаки та межі стану, при якому національна безпека може бути оцінена як достатня чи навпаки, коли щось загрожує її рівню або має місце відсутність забезпечення останньої.

Важливо звернути увагу на зміст Закону України «Про основи національної безпеки України» [5], який був визнаний таким, що втратив чинність, на підставі Закону України від 21 червня 2018 р. № 2469–VIII. У ньому було інституалізовано важливі, на нашу думку, елементи забезпечення економічних і соціальних прав громадян. Зокрема, загрозливими для економічної сфери було визнано:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності й науково-технічного та технологічного

потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави, відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій;
- критичний стан із продовольчим забезпеченням населення;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків тощо.

Можна з упевненістю стверджувати, що подальша інституалізація методів і правил чіткого визначення параметрів перелічених загроз «примували» би державні органи не тільки визначати такі загрози, а й реагувати на них, запроваджуючи стабілізаційні засоби.

Безумовно, позитивним було б визначення рівня загроз у соціальній сфері, пов'язаних із невідповідністю програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; загострення демографічної кризи (яку ми зараз, вочевидь, маємо); подолання бідності (рівень якої порівняно з довоєнними часами зріс удвічі).

Таким чином, можна стверджувати, що національне законодавство України у сфері національної безпеки має містити положення щодо загроз головній цінності держави і суспільства – людині і громадянину, і досвід нівелювання загроз реалізації соціальних та економічних прав людини в безпековому законодавстві є помилковим.

Список використаних джерел:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Київ. 1994. 236 с.
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text>.
3. Мінсоцполітики підготувало для Комітету ООН Національну доповідь щодо дотримання прав людини. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/17884/html>.
4. Про національну безпеку : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
5. Про основи національної безпеки : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.

Андрій ХАЛЬОТА

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії проблем правового
та організаційного забезпечення діяльності Міністерства
Державного науково-дослідного інституту МВС України

Людмила ГАВРИЛЮК

кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
т.в.о. начальника 3-го науково-дослідного відділу
науково-дослідної лабораторії проблем правового
та організаційного забезпечення діяльності Міністерства
Державного науково-дослідного інституту МВС України

ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Модель українського конституціоналізму перебуває на шляху становлення, що потребує подальшого ґрунтовного наукового дослідження багатьох питань, серед яких – зв'язок конституціоналізму з формуванням громадянського суспільства в Україні; опрацювання механізмів і правових засобів забезпечення раціонального сполучення інтересів держави і особи. Конституція суверенної України втілила досягнення вітчизняної й світової конституційної науки та практики конституційного будівництва, встановила національну ідею, відобразила ментальність, волю та прагнення Українського народу до власної національної державності.

Конституціоналізм можна розглядати як режим функціонування державної влади відповідно до конституції, до того ж термін «конституція» у суспільстві, де існує конституційна держава (діяльність держави спрямовується тільки на забезпечення певних, нормативно визначених суспільних цілей згідно із загальноновизначеними та визначеними правовими принципами та нормами), розуміється у широкому сенсі як конституція, що заснована на ідеології конституціоналізму. Реалізувати ідеологію конституціоналізму на практиці покликані судові органи конституційної юрисдикції, які для досягнення мети повинні безпосередньо застосовувати конституційні норми не тільки в їх вузьконормативному позитивному значенні. Достатньо підстав вважати, що в Україні триває процес

становлення конституціоналізму на демократичних засадах, враховуючи закріплення в Конституції України основоположних ідей світового конституціоналізму, в тому числі народовладдя, республіканської форми правління, пріоритету прав особи, політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, поділу влад, верховенства права тощо. Але ці принципи, конституційні ідеї досить складно входять у політико-правову практику України. Тому немає підстав вважати, що в нашій державі вже сформований конституціоналізм, що відповідає зразкам країн із усталеними демократичними традиціями. Зусилля державних інституцій і громадянського суспільства повинні бути спрямовані на те, щоб положення Конституції України втілювалися в життя, щоб не було ситуації, коли Конституція – сама по собі, а життя – саме по собі. Важливо досягти мети, щоб формальна Конституція ставала реальною, щоб між ними не було того розриву, який має місце на сьогодні, особливо щодо прав людини. Конституційна реальність не повинна відображати лише ідеї політичної еліти, що знаходиться при владі, а повинна втілювати саме волю Українського народу, забезпечувати інтереси всіх членів громадянського суспільства.

За весь час дії Конституції України постійно відбувався процес її модернізації, і нині вона не ідеальна, потребує вдосконалення відповідно до вимог сьогодення, особливо в післявоєнний період. Українська держава постійно шукає саме ту свою модель конституціоналізму, збагачену цінностями світового конституціоналізму, яка б для неї буде найбільш ефективна і забезпечила б соціальну збалансованість суспільства та реалізацію головного обов'язку Української держави – утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

У конституційній науці в Україні є низка дискусійних питань, які потребують обговорення та вирішення, що впливає на подальше формування досконалої моделі українського конституціоналізму, зокрема, щодо можливого перетворення України на просту унітарну державу у спосіб внесення змін до Конституції України щодо реформатування правового статусу Автономної Республіки Крим на область, а також скасування спеціального статусу міста Севастополя та встановлення його статусу як міста обласного значення; доцільності запровадження інституту подвійного громадянства в Україні, а також закріплення в законодавстві України правового статусу особи негромадянина України щодо осіб, які не мають українського громадянства і постійно проживають на території України, з обмеженням їх участі у політичному житті України; вирішення проблем децентралізації публічної влади, зокрема в місті Києві та в інших регіонах, у спосіб справедливого розмежування повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування на місцевому рівні; забезпечення балансу між правами й обов'язками громадян України у конституційно-правовому регулюванні; розширення системи гарантій внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від бойових дій та інших соціального незахищених верств

населення та забезпечення їх реалізації особливо під час дії воєнного стану; реального гарантування функціонування української мови як державної мови в органах публічної влади, на підприємствах і установах у сфері надання послуг населенню у спосіб посилення юридичної відповідальності за недотримання її функціонування та запровадження «мовних патрулів» із залученням представників Уповноваженого із захисту державної мови та громадськості; забезпечення функціонування ефективної судової влади; діджиталізації діяльності системи органів державної влади та місцевого самоврядування у спосіб цифровізації надання послуг населенню, реалізації проєкту «Держава в смартфоні» і використання технологій «штучного інтелекту» в нормотворчій та правореалізаційній діяльності; удосконалення реалізації форм народовладдя у спосіб запровадження електронного волевиявлення громадян України під час виборів чи референдумів через єдиний портал державних послуг Дія; проведення реформи системи правоохоронних органів щодо чіткого розмежування їх компетенції; введення інституту конституційних законів; систематизації конституційного законодавства та усунення конституційно-правових колізій і прогалин та багатьох інших проблемних питань конституційного регулювання, які виникають перманентно. Вони виникали і під впливом неспровокованої збройної агресії росії проти України, і під час мирного життя України.

Отже, стратегічним напрямом формування сучасного конституціоналізму, окрім реалізації Конституції як Основного Закону України у спосіб дотримання, використання та виконання конституційних норм, є модернізація самої Конституції, що здійснюватиметься через залучення до наукової дискусії щодо проблем конституційно-правового регулювання усіх суб'єктів громадянського суспільства з метою формування якісно нових досконалих рис українського конституціоналізму як складової частини європейського конституціоналізму.

Інна ШЕВЧУК

доктор наук з державного управління,
доцент, завідувач науково-дослідної частини,
професор кафедри публічного управління та адміністрування
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА У СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Гендерна політика в умовах сьогодення є одним із факторів сприяння розбудові громадянського суспільства, проведення на належному рівні демократичних реформ та утвердження України як повноправного члена міжнародної спільноти. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р. проголосила Загальну декларацію прав людини, яка слугувала базисом розвитку ідей та державних управлінських кроків до забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків і протидії всім видам дискримінації. У 1950 р. прийнято Конвенцію про захист прав людини та основних свобод, яку ратифікували уряди держав – членів Ради Європи. Проблематиці рівності прав жінок і чоловіків присвячено Протокол № 12 до Конвенції про захист прав і основоположних свобод (підписаний 4 листопада 1950 р.). У статті «Загальна заборона дискримінації» наголошено, що «здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, забезпечується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного та соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або інших обставин» [1]. Це був крок до конституційного закріплення рівних прав чоловік та жінок і визначення гендерних стандартів, поповнення конституційного законодавства гендерними аспектами, закріплення гендерної рівності в окремій конституційній нормі з метою підсилювання значення гендерної проблеми й акцентування уваги на її нагальності. Варто зауважити, що для конституцій різних країн трактування гендерної рівності мало свою специфіку через історичні, політичні та національні особливості.

У 2005 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення рівних прав можливостей жінок і чоловіків», що сприяло початку впровадження гендерних підходів як цілісного процесу в публічній сфері й «досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоло-

віків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України» [2].

У контексті дослідження розпочнемо розгляд гендерних аспектів із гендерного складу народних депутатів різного скликання. До першого скликання українського парламенту (1990–1994) увійшли 11 жінок, що становило 2,4 % від його загального складу; у другому скликанні (1994–1998) ця цифра збільшилась до 18, а це близько 4 %; до парламенту третього скликання увійшли 34 жінки, що становило 7,5 % складу парламенту. У четвертому скликанні (2002–2006) до складу Верховної Ради України увійшли 28 жінок, що становило 4,4 %; у п'ятому скликанні (2006–2007) кількість парламентарок сягнула позначки 42 (а це 9,3 %); у шостому (2007–2012) ситуація не змінювалась (42 жінки, 9,3 %); у сьомому скликанні кількість дещо збільшилась і становила 46 осіб (10,2 %); восьме скликання налічує 50 парламентарок, що становить 11 % від загального складу [3]. Станом на 1 жовтня 2023 р. у Верховній Раді України дев'ятого скликання працює 403 народних депутати України, серед них чоловіків – 318, жінок – 85 [4], що засвідчує утвердження й сприйняття гендерних принципів у законодавчій гілці влади України.

Щодо чисельності жінок і чоловіків на державних посадах різної категорії, то спостерігається тенденція до переважання у цій сфері на посадах категорії «А» чоловіків – 148 чоловіків (69 % від усіх посадовців категорії «А») та 66 жінок (31 %). Протилежна ситуація спостерігається на посадах категорій «Б» і «В». Так, на посадах держслужби категорії «Б» жінки чисельно значно переважають [28 029 жінок (67 %) та 14 096 чоловіків (33 %)]. Для категорії «В» характерний ще більший гендерний розрив – 95 697 жінок (78 %) та 27 386 чоловіків (22 %). Загалом у 2023 р. розподіл посад за гендерним принципом засвідчив перевагу жінок – 123 792 (75 %) та лише 41 630 (25 %) чоловіків, що свідчить про необхідність розроблення системи заходів та вдосконалення чинного законодавства з метою унормування структурного розподілу чоловіків і жінок на відповідних категоріях державної служби [5].

Щороку Всесвітній економічний форум оцінює прогрес у досягненні гендерної рівності серед близько 150 країн світу. Відповідно до Global Gender Gap Report 2023 – міжнародного індексу, який вимірює прогрес у забезпеченні гендерної рівності (за чотирма параметрами: економічна участь і можливості; рівень освіти; здоров'я і виживання; розширення політичних прав), Україна отримала 0,714 бала (за шкалою від 0,001 до 1) і посіла 66-те місце зі 146 країн, піднявшись на 15 рядків у списку проти минулого року, а у 2021 р. – 74-те місце [6]. Така тенденція свідчить про вдосконалення розподілу ресурсів та мож-

ливостей серед жінок і чоловіків та ефективність інформування про ключові аспекти досліджуваної тематики серед населення України.

Отже, сьогодні в Україні гендерний розрив посилюється через відсутність безпеки й військові дії на території України, проте триває боротьба з гендерними стереотипами й різноманітними обмеженнями.

Список використаних джерел:

1. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS № 177). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text.
2. Про забезпечення рівних прав можливостей жінок і чоловіків : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
3. Кадрове забезпечення народних депутатів України. Статистичні дані. URL : https://vrkadry.rada.gov.ua/news/dijalnist/kadr_zab_dep/72929.html.
4. Депутатки в комітетах та виборчих списках – як змінювалась Рада за вісім скликань. URL : <https://povaha.org.ua/deputatky-v-komitetah-ta-vyborchih-spyskah-yak-zminyuvalas-rada-za-visim-sklykan>.
5. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на державній службі України. URL : https://www.youtube.com/watch?v=xXk_TAjec-Y.
6. GENDER PROFILE UKRAINE 2023: як Україна впроваджує гендерну рівність в період війни? URL : <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/gender-profile-ukraine-2023-yak-ukrayina-vprovadzhuye-gendernu-rivnist-v-period-viyny>.

Оксана ЩЕРБАНЮК

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
професор Вільнюського університету,
член Науково-консультативної ради
Конституційного Суду України,
член Науково-консультативної ради
при Голові Верховної Ради України

ДІАЛОГИ МІЖ КОНСТИТУЦІЙНИМИ СУДАМИ ДЕРЖАВ – ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА СУДОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Конституційні суди покликані зберігати національну конституційну ідентичність та захищати матеріальну ідентичність, або ядро, конституції.

Концепцію конституційної ідентичності з теоретичної точки зору можна визначити як конституційні ідеї та принципи, що мають фундаментальне значення для певної конституційної системи, яка характеризується мінливістю, але також і стійкістю, і яка може по-різному проявлятися в різних ситуаціях. Це невіддільна сутність конституції. Проте Суд ЄС і конституційні суди розуміють цей термін по-різному. Звичайно, обидві сторони усвідомлюють, що не кожне конституційне положення чи кожна цінність увійдуть до конституційної ідентичності. Це можна побачити з практики Суду ЄС, яка вказує на його намір враховувати елементи національної ідентичності держав-членів як відображення їхніх конституційних порядків.

Національний конституційний суд має забезпечити інтеграцію через збереження ідентичності, з одного боку, та сприяти інтеграції – з іншого. Як реалізуються ці, здавалося б, суперечливі концепції? Баланс можна знайти в процесі, який і містить збереження ідентичності, і сприяє інтеграції. Основним елементом цього є відповідальність за інтеграцію. Свого часу Федеральний конституційний суд Німеччини вперше використав цю ключову концепцію відповідальності за інтеграцію в Лісабонській справі 2009 року.

Концепція інтеграційної відповідальності передбачає, що міжнародні договори можуть привести в рух динамічну систему регулювання. Постійна участь парламенту в цьому процесі має на меті компенсувати відсутність

передбачуваності розвитку таких угод під час ратифікації та забезпечити демократичну безпеку.

Відповідальність за інтеграцію означає довгострокове та стале взяття на себе відповідальності в рамках євроінтеграції, тобто спочатку в переданні суверенних прав і розробленні європейських процедур ухвалення рішень, а також у динамічному розвитку договорів і подальшому їх виконанні.

«Лісабонська» концепція інтеграційної відповідальності має на меті подолати напругу між конституційними проблемами участі в євроінтеграційному процесі, з одного боку, та захистити конституційну ідентичність – з іншого боку. Відповідальність за інтеграцію не слід розглядати як вулицю з одностороннім рухом до більшої чи меншої інтеграції, це – двоколійна концепція, в якій доброзичлива підтримка процесу європейської інтеграції, зворотний зв'язок, компоненти збереження ідентичності переплітаються.

У контексті визначення кордонів процесу інтеграції Конституційний Суд Іспанії також встановив, що матеріальні кордони, які прямо не зазначені в інтеграційному конституційному пункті статті 93, але які впливають із самої Конституції, є «суверенітетом держави, основні конституційні структури та система основоположних принципів і цінностей, встановлених Конституцією, в яких основні права набувають осодливого значення» [2].

Національні конституційні суди зараз активно звертаються з преюдиційними запитами до Суду ЄС та для забезпечення дотримання законодавства ЄС – або через санкціонування обов'язків звичайних судів передати справу до Суду ЄС, або у спосіб прямого застосування законодавства ЄС [1]. Це менш досліджена роль національних конституційних судів у європейській інтеграції, однак пов'язана із трансформацією конституційних судів у зв'язку з процесами євроінтеграції.

Конституційні суди займають особливе місце у правовій і політичній системах країн держав-членів та ЄС, що разом розуміються як європейська конституційна демократія. Конституційна демократія прагне примирити індивідуальну (приватну) і публічну (політичну) автономію.

Конституційні суди через свої комунікативні зв'язки з політичною системою, з одного боку, і суспільством – з іншого, здатні виступати посередником між індивідуальною та громадською автономією через дискурс конституційної законності, який реалізує процесуальну парадигму права. Вони можуть виконати це завдання в контексті європейської інтеграції.

Для того, щоб узгодити конституційний примат і примат права ЄС і протиставити конституцію європейським стандартам із потенційним ризиком нероз'язного нормативного конфлікту, виявилось корисніше розтлумачити

конституцію у світлі принципів, що випливають із права ЄС, і в такий спосіб конституціоналізувати зобов'язання, що випливають із права ЄС.

Підхід конституційних судів повинен орієнтуватися на співпрацю і діалог із Судом ЄС.

У постлісабонській системі національні конституційні ідентичності мають бути збережені, що обов'язково передбачає комплексну участь національних судів і Європейського суду.

Згідно з таким підходом першим кроком є запит на попереднє рішення Суду ЄС щодо тлумачення права ЄС, який має бути запропонований судом звичайної інстанції, який має справу з можливим порушенням основних прав внаслідок застосування права ЄС. На цьому етапі Європейський суд повинен перевірити, на загальних умовах і з посиланням на загальну правову базу, застосовну в цьому питанні Хартію ЄС і загальні принципи, беручи до уваги ЄКПЛ – сумісність відповідного права ЄС з основними правами особи. На другому етапі, якщо національний суддя побоюється, а конституційний суд підтвердить, що застосування законодавства ЄС суперечить фундаментальним принципам у сфері прав людини, втрата яких призведе до втрати конституційної ідентичності, тоді конституційний суд має передати питання до Суду ЄС, щоб дозволити йому переглянути своє попереднє рішення у світлі проблеми конституційної ідентичності, що призведе до свого роду перевернутої процедури сертифікації, розглядаючи будь-які «односторонні заходи» для його збереження.

Підсумовуючи огляд діалогу, проведеного Судом ЄС та конституційними судами щодо відносин між індивідуальними правовими системами ЄС і правовими системами держав-членів на основі підходу спільного права, можна дійти неоднозначних висновків.

По-перше, існування структурного явища взаємодоповнюваності джерел і правових систем, що є суттєвим наслідком встановлення сумісних систем міжіндивідуального права на одних і тих самих територіях, по суті, визнається обома сторонами як важлива риса загальних відносин, зокрема у сфері захисту прав людини. У цій конкретній сфері слід підкреслити, що непрямий діалог, за допомогою якого конституційні суди «підштовхнули» Суд ЄС до розбудови своєї ролі охоронця основних прав у ЄС, дозволив виникнути співпраці. І це не лише тому, що між суддями був діалог, причому конструктивний, а й тому, що відповідь Суду ЄС на запит конституційних судів ґрунтувалася на спільній конституційній традиції держав. Власне, сама концепція спільних конституційних традицій за своєю суттю базується на визнанні взаємодоповнюваності джерел.

По-друге, процесуальна співпраця знайшла важливе місце, принаймні, у прямому діалозі між Судом ЄС і конституційними судами. Однак непрямий,

горизонтальний діалог між конституційними судами ще не настільки зрілий, яким він мав би бути.

По-третє, повноваження зі здійснення контролю *ultra vires* за законодавством ЄС і навіть над Судом ЄС є суперечливими в цій співпраці.

Діалог між Європейським судом і конституційними судами можна краще зрозуміти, розглядаючи весь процес, який призвів до самостворення нової міжіндивідуальної правової системи ЄС, як такий, що базується на ефективному встановленні наднаціональних, прямих повноважень уряду над окремими особами завдяки конвергенції «претензій» Суду ЄС, з одного боку, та відкликанню національних суверенітетів – з іншого. Такий процес визначив співіснування різних суверенітетів на територіях і населенні, що частково перетинаються.

Конституційні суди довго уникали можливості подавати преюдиційні запити до Суду ЄС. Це були мовчазні діалоги. Ми можемо виокремити три основні типи таких діалогів:

а) уроки, якими своєю практикою Суд ЄС відповідав на практику національних судів: прикладом цього є практика Суду ЄС, рішення *Costa* та *Simmenthal*, що фактично було реакцією на практику Конституційного Суду Італії, а також на рішення *Melki* та *Abdeli* та *A v. B*, у яких Суд ЄС відповідав на конституційні реформи Франції та Австрії;

б) якісні діалоги, які проводив Суд ЄС, насамперед із Федеральним конституційним судом Німеччини, як, наприклад, у рішенні *Aranyosi* і *Căldărar*, яке було відповіддю на практику цього Суду, а також стимулом для її подальшого розвитку в терміни відкритого відношення до права Європейського Союзу;

в) відкриті конфлікти, що є фактично поки що єдиним випадком із Конституційним Судом Чехії. Зрозуміло, що пряме звернення у формі попереднього запиту до Суду ЄС будь-яким національним судом, у тому числі конституційним, є найчіткішим, найшвидшим і найекономічнішим способом спілкування і, безумовно, найбезпечнішим.

Саме у випадку непрямих діалогів за практикою конституційних судів, тобто Суду ЄС, спілкування може відбутися чи не відбутися, а наскільки воно буде прямим і однозначним, знову ж таки, залежить від його учасників. Переваги діалогу з використанням інституту преюдиційного запиту є очевидними, незважаючи на деякі його недоліки.

Будь-який національний суд, якщо він вважає за необхідне звернутися за роз'ясненнями до Суду ЄС, може поставити питання ще раз, а також діяти відповідно до статті 43 Статуту Суду ЄС, відповідно до якої якщо рішення є незрозумілим, Суд ЄС дає своє тлумачення на пропозицію будь-якої сторони чи інституції Європейського Союзу, яка підтверджує свій юридичний інтерес.

Конституційні суди повинні нарешті взяти за основу статтю 267 як основу для діалогу з Судом ЄС, а також остаточність та обов'язкову силу його рішень, тоді як Суд ЄС повинен у всіх процедурах, пов'язаних зі статтею 4, параграфом 2 ДЄС, консультиватися і також поважати національні конституційні суди та їхнє законодавство. Це створить умови для розвитку конструктивного та якісного діалогу між цими судами як союзниками у дусі взаємної поваги та співпраці.

Список використаних джерел:

1. Darinka Piqani, 'The Role of National Constitutional Courts in Issues of Compliance' in M Cremona (ed), *Compliance and the Enforcement of EU Law* (Oxford University Press 2012).
2. Vidjeti i Blagojević, *Procedures Regarding national identity Clause in the national Constitutional Court's and the CJEU's Case-law u: Duić.*

